

צבי פרייגרזון: הסיפור שלא נגמר

הספר יוצא לאור בסיועם של דיאן וגילפורד גלזר

צבי פרייגרזון

הסיפור שלא נגמר

עריכה ומבואות: חגית הלפרין

**הוצאת הקיבוץ המאוחד
ומכון כץ לחקר הספרות העברית – אוניברסיטת ת"א**

Preigerson: A Story With No End
(editing and notating: Hagit Halperin)

Published with the assistance of Diane & Guilford Glazer

Hakibbutz Hameuchad Publishing House Ltd.
Printed in Israel 1991

©
כל הזכויות שמורות למכון כץ – אוניברסיטת ת"א
נדפס בדפוס "חדקל" בע"מ, תל-אביב

התוכן

בפתח הספר	7
יהושע א. גלבוּע: סודו של המהנדס	9
"רופאים" – הרומן שלא נגמר	13
רופאים	23
קטע מהרומן בכתב־ידו של המחבר	24
על שירי פרייגרזון	177
השירים	181
השיר "פלשתינה" בכתב־ידו של המחבר	186
על יומנו של פרייגרזון	195
קטעים מהיומן	203
הערות	215

ספר זה הוא הרביעי בספריו של צבי פרייגרזון, והשני היוצא לאור מתוך עזבונו.

ספרו הראשון, הרומן "אש התמיד" יצא, מחשש לשלום המחבר, תחת השם הבדוי א. צפוני בשנת 1966 בהוצאת עם עובד. ושנה אחר כך התפרסם "יומן הזכרונות" שלו (הוצאת עם עובד) – כבר בשמו האמיתי. בשנת 1985, כשבע-עשרה שנים לאחר מותו, נאספו עשרים ואחד סיפורים (חלקם מתוך עזבונו שבמכון כץ-אוניברסיטת ת"א) ונתפרסמו בספר "חבלי שם" (הוצאת עם עובד).

בספר שלפנינו מכוונסים יחד כמה תחומי יצירה של פרייגרזון: הרומן "רופאים", שיריו מהשנים 1922-1926, וקטעים מיומנו. החומר, המכונס בספר, מאפשר לעיין מחדש בביוגרפיה של פרייגרזון ושל יצירתו, ובעיקר לבחון את יחסו המורכב של הסופר אל הציונות ואל ארץ-ישראל.

בביוגרפיות ובמאמרי ההערכה על פרייגרזון ועל יצירתו הדגישו הכותבים את אהבתו לשפה העברית, את נסיונותיו ההרואיים להכריח את כתביו ארצה (נסיונות, שעליהם שילם במאסר ממושך), את נאמנותו לעמו ולתרבותו ואת געגועיו לארץ-ישראל.

דברים אלה נכונים, כמובן, אולם מהחומר שלפנינו נראה, כי יחסו של פרייגרזון לציונות ולארץ-ישראל היה מורכב יותר מזה שתואר עד כה, ועבר גלגולים מגלגולים שונים.

לאחר המהפכה הרוסית היה ביחסו לציונות ולארץ-ישראל משום שניות של משיכה ודחיה כאחד, ונדמה שלרגעים אף נתן גט פיטורין לחלמו הישן – ארץ-ישראל. בצד שיריו וסיפוריו, המבטאים את גאוותו על יהדותו ואת כמיהתו לעלות ארצה (בעיקר לאחר מלחמת העולם השנייה), ניתן למצוא ביצירתו שיר כמו "אגרת לאמא" (1926), שבו הוא מתאר את עליבותם של החלוצים ואת סופם המר לאחר שיתפכחו מהחלום הבלתי אפשרי – חלום הגאולה.

אפילו לאחר יציאתו מה"מחסגר" מגלה יומנו את נאמנותו הכפולה של פרייגרזון: הן לברית-המועצות ולאידדיאה הקומוניסטית והן לעמו ולשפה העברית.

הווייה חצויה זו היא היסוד המרכזי, ששלט בחייו וביצירתו של פרייגרזון. נראה שאין בגילוי זה משום המעטת דמותו של האיש. חשיפתה של כל

יצירת פרייגרזון ובחינתה מחדש הורסת, אולי, את המיתוס התמים של היהודי הציוני האמיץ, הנלחם על ארץ־ישראל ועל שפתה, אך לעיני הקורא נגלית דמות מיוחדת ויצירה מורכבת לעין ערוך של סופר, הדבק בעמו ובשפתו עד כדי סיכון נפשו ונפשות הקרובים אליו, אך גם מדען חשוב האוהב את רוסיה ואת תרבותה. ברגעים של חשבון נפש מגלה היצירה את הנקודה הכאובה בביוגרפיה של פרייגרזון, נקודה שכנראה לא דיבר עליה בגלוי אפילו עם המקורבים אליו. הכוונה לאותו רגע גורלי, שבו החליט פרייגרזון, שלא יעלה ארצה. ואם כי שילם על כך את המחיר המלא, ליוותה אותו כל חייו תחושת אשמה סמויה על שלא עמד בניסיון.

יצירתו של פרייגרזון מבטאת חיוניות ואופטימיות, אהבה לאדם באשר הוא אדם, אהבה לנוף הרוסי ולתרבות הרוסית, אמונה בארוס ובכוחו, אך בעת ובעונה אחת מתארת היצירה גם את היסודות הלאומיים הטרגיים ונותנת ביטוי נאמן לקץ החיים היהודיים בכרית־המועצות.

הספר שלפנינו הוא, אפוא, נקודת סיום ופתיחה כאחד. זהו נדבך אחרון במפעל החשוב של הוצאת כתביו של פרייגרזון לאור, אולם חומר ספרותי ותיעודי מגוון זה נועד להיות גם אבן פינה וראשית הדרך של המחקר והביקורת. מעתה, כאשר הושלם כינוס יצירותיו החשובות של פרייגרזון, ניתן יהיה לבחון את היצירה ככוליותה, ולהעריך את תרומתו של צבי פרייגרזון לספרות העברית החדשה.

חגית הלפרין
נובמבר, 1989

סודו של המהנדס הרוסי*

הספרות העברית שבאה לעולם בכרית-המועצות בחמישים וחמש השנים האחרונות צמחה באקלים של התנכרות ואיבה. הסופרים העבריים וכתביהם היו נתונים לנידוי, רדיפות וגזירות. חלק גדול מהיוצרים עשו שנים רבות בבתי-כלא ובמחנות; הלשון העברית הוחרמה, הושפלה ונאסרה למעשה במשטר הסובייטי.

ואף-על-פי-כן, בכרית-המועצות זו, בתנאי ניתוק וחנק, פעלה שורה של סופרים ומשוררים עבריים ממדרגה ראשונה, שיצירתם היא ממיטב היצירה העברית בדורות האחרונים, ביניהם אלישע רוזין, אברהם פרימן, מ. חיוג, חיים לנסקי וצבי פרייגרזון.

צבי פרייגרזון נולד בשנת 1900 בעיירה שפטובקה בפלך ווהלין שבאוקראינה. בילדותו קיבל חינוך מסורתי והאב, ישראל, נטע בו אהבה לארץ-ישראל ולעברית. בשנת 1913 שלחוהו ההורים, כילדים יהודים אחרים מרוסיה, ללמוד בגימנסיה "הרצליה" בשכונת העברית שקמה אז ליד יפו תל-אביב. בחופשת הקיץ של 1914 נסע צבי לבקר את משפחתו ברוסיה ופרוץ מלחמת העולם הראשונה מנע ממנו לחזור ל"הרצליה". הוא סיים בית-ספר תיכון באודסה, למד נגינה בכינור ולמד גם שעורי-ערב במעין "ישיבה" – בית-ספר גבוה ללימודי היהדות מיסודו של הרב והחוקר חיים טשרנוביץ, המכונה "רב צעיר". בסוף שנות העשרים השלים את חוק לימודיו כמהנדס מכרות והתמחה בתחום פחם-האבן, במיוחד בהשבחתן של עפרות פחם.

למרות חינוכו הטכני היתה בו משיכה עזה לספרות ובסוף שנות העשרים החל לפרסם סיפורים ושירים עבריים בבטאונים מחוץ לברית-המועצות – "התקופה", "כתובים", "גליונות", "הדים" ואחרים. בסיפוריו עיצב מראות ומאורעות מתחום-המושב היהודי ברוסיה בימי המעבר גדושי הזעזועים של המהפכה, מלחמת האזרחים, שלטון הכנופיות, הפרעות, ותיאר את השפעתו של המשטר החדש על החיים היהודיים. הוא סיפר על ההווי הישן המנסה עדיין לחיות את חייו ויחד עם זאת על חבלי התאקלמות בנוסח החיים החדש,

* נדפס לראשונה בתוך: עת-מול, כרך ב', גל' 1 תשל"ז (ספטמבר 1976).
יהושע א. גלבוע תרם רבות לחקר חייהם ויצירתם של הסופרים היהודים בכרית-המועצות. פעל להעברת עזבונו של פרייגרזון למכון כץ – אוניברסיטת ת"א.
גלבוע נפטר ב-4.2.81.

לפעמים עד כדי הסתאבות והתנכרות לשורשים: אנשים מתפקדים לראווה, בנות יוצאות לזנות, נשואי תערוכת.

סיפורו "מסעות בנימין הרביעי" נכתב ספק בלצון וספק בכובד-ראש, אפשר כדי להימלט מהתרגשות-יתר. העלילה, שהיא תערוכת של מציאות ודמיון, נוטה להפרזה. מפעם לפעם אתה מוצא את המספר כהול אחרי מצבים קיצוניים (דרך משל: האב הוא שמש בבית-כנסת ואילו בתו – פרוצה, בידיעת האב ובאישורו). לפעמים, בפניה אישית, הוא מגלה מעורבות במסופר על-ידו:

"בעירות-ישראל עברתי ועיני ראו את הדילדול הרב... וללכבי חזרה חלודת השממון שהשתלחה בקהילות-הקודש עד אפס מקום. הבנים נדדו למרחקים, התיישבו על האדמה, נבלעו בכרכים, מתו ברעב ובפרעות, התבוללו בין האומות. היה, כנאמנות, דואב הלב לראות את הקץ הפרא הזה לעיירה שלנו. אז באתי לברדיצ'ב ואמרת: הנה! הנה המקום היחידי אשר כבודנו במקומו עומד. פה נדע וניווכח, כי יש עוד יהודים בארץ הסובייטים שלנו".

אולם, למגינת הלב, תקווה זו אף היא נתגלתה כמשאלת-נפש בלבד: "הנהה שוטטתי בערכי-חשוון בחוצות כרדיצ'ב... האזנתי אל העוברים ושבים ונרעדתי מאוד. אזלה מלה יהודית מברדיצ'ב!... אפסו יהודים מברדיצ'ב! וי-וי, אַל אלוהי אברהם! הִללה אתה עושה את עמך?"

הספרות היתה ממלכה לחוד ובמקביל עלה המוניטין שלו כמומחה בהשבתת פחם והוא פירסם עשרות עבודות מדעיות בתחום זה. במרוצת הזמן תפס מקום מכובד בסגל המרצים של אוניברסיטת מוסקבה והכשיר עשרות מהנדסים וחוקרים בתחום המחצבים. פרייגרוזן התערה היטב בתחום החברתי-כלכלי הסובייטי והגיע לשלבי יוקרה גבוהים ביותר. על רקע עובדה זו מפליאה דבקותו בעברית המוחרמת. אבל העברית היתה לפרייגרוזן זון מעין מולדת עלומה, והוא חי חיים כפולים: אדם סובייטי "שלם" ומכובד בצאתו, ועברי בביתו. וכלשון בנו, בנימין פרייגרוזן, שעלה לארץ-ישראל כעבור שנים: "היקר לו ביותר היה כמוס במעמקי הלב".

במחצית שנות השלושים חל אמנם צימצום ניכר בכתיבתו העברית, אולם היא נתחדשה בקנה-מידה גדול בימי המלחמה. הוא התנדב לצבא, אך שוחרר בגלל מצב בריאותו ועבד בהוראה ובמחקר בתחום מומחיותו – השבתת פחם. במשך כמה שנים כתב את הרומן "בדעוך המדורה", או החלה הכולשת הסובייטית לרגל אחריו באמצעות גריגורי גורדון, הוא "סאשה".

בה". ועוד:

לגריגורי "סאשה" גורדון היה תפקיד מיוחד במשטרה הרוסית: לבלוש אחרי "פושעים עבריים". הוא הרבה לבקר אצל פרייגרוזן. קנה את ידידותו, היה לבן-בית אצלו; למד עברית מפיו. "סאשה" ידע על חידוש יצירתו

העברית ועוד בשנת 1946 התחיל פרובוקטור־מלשין זה לדבר על ליבו של פרייגרזון, שישלח מסיפוריו לארץ־ישראל והציע לשם כך שירותים ואפשרויות שברשותו – באמצעות יהודים אזרחי פולין שחזרו באותו זמן מברית־המועצות למולדתם ומשם המשיכו רבים לארץ. פרייגרזון מסר "מחברות" שלו לסאשה שהבטיח לו, כי הן מוצאות את דרכן בשלום לפולין ומשם לארץ־ישראל, ובעצם, העביר אותן לבולשת הרוסית.

"גגדשה הסאה" ובראשית 1949 נעצר פרייגרזון בעוון פעילות אנטי־סובייטית ונידון לעשר שנות מאסר. את קורותיו העלה ב"יומן הזכרונות" (שיצא לאור כעבור שנים בעברית) שמתוכן אנו למדים על ההאשמות נגדו והחקירה על שיטותיה: לחצים, עינויים ושידולים. ה"תיק" שלו נופח עד כדי 250 עמודים שמהם "אפשר היה להסיק שכבר ברחם אמי הייתי פושע חמור", כדברי פרייגרזון. בספר אנו מתודעים להווי בכלא ובמחנות ההסגר, אולם מעל לכל אנו מוצאים בו דבקות מופלאה ללשון העברית. היא מצטיירת ככת־לוויה טמירה שלו בכל נתיבי היסורים. לימים כתב: "בסוהר נשבעתי, שלא אזנח את השפה העברית, ואם גם יאסרוני שנית ושלישית. עד נשמת אפי האחרונה אהבתי בכל נפשי לשפה העברית".

פרייגרזון ישב בכת־כלא רבים, מהם מעבר לחוג הקוטב הצפוני, והועסק במקצועו – כמומחה למכרות.

בכל מקום־מאסר שפרייגרזון נקלע אליו חיפש קירבתם של יהודים, אך בעיקר היה מאושר במוצאו יודעי־עברית, או היודעים שירים עבריים. שבע שנים אחרי שנאסר – בסוף 1955, שוחרר. הוא שב למוסקבה ובצאתו מהרכבת זומנה לו חוויה צורבת:

"במוסקבה בבית הנתיבות הצפוני, פגשתי אשתי, בתי וחתני ואחדים ממכרי. הפגישה היתה חגיגית. עמדנו סמוך לתחנה, מחכים למונית. פתאום ניגש אלינו איש כבן ארבעים ואמר: 'אי ז'ידים, תינוף אמכם, מה זה נתכנסתם?'

אלו היו המלים הראשונות שבהן פגשתי מוסקבה לאחר כשבע שנות פרידה. יתכן שהאיש היה מעט שיכור ואולי מקרה נדיר. אולם עלבון זה נטבע בלבי ולא אשכחתי".

עם שובו למוסקבה חזר להוראה באוניברסיטה. אולם הרבה מזמנו הקדיש לעבודה ספרותית עברית. הוא חיפש דרכים להשיג עתונים עבריים והיה עובר בספריות המקצועיות כדי לעיין בעתונים מדעיים ומקצועיים בעברית. הוא סיפר:

"בספרייה על שם לנין הריני קורא את 'עתון האינג'ינרים והארכיטקטים' (עתון מקצועי של אגודת המהנדסים והאדריכלים בארץ), את כל חמשת הז'ורנאלים לשנת 1955. הלשון העברית בהם כה מגובשת, קמצנית, וכל־כך

הרבה מלים ומבטאים חדשים, עד שלא אדע אם עד סוף ימי אוכל לשלוט בה.”

ועוד:

”בספריה הריני קורא עכשיו את הרבעון לכלכלה (בטאון כלכלי היוצא לאור בתל-אביב). במשך השנים האחרונות נתעשרה הלשון העברית עד אין ערוך ושפת הטכנאים, האדריכלים והכלכלנים היא אחרת לגמרי משפת המאמרים ב'השילוח' וב'התקופה' שעליה נתחנכתי. עם כל זה, אשתדל לרכוש ידיעות ככל-האפשר בעברית של ימינו.”

ב-1966 הופיע בארץ בתרגום עברי ספרו של פרייגרוון “בדעוך המנורה” תחת השם “אש התמיד” ובחתימת א. צפוני. עיקר עלילתו של הספר בעיירה האדיץ באוקראינה המזרחית שיצאו לה מוניטין בזכות קברו של מייסד חסידות חב”ד, שניאור זלמן מלאדי הנמצא בבית-העלמין שלה. במשך דורות היו חסידיו של האדמו”ר באים אל “אוהל” להתייחד עם זכרו במקום קבורתו. ה”אוהל” (מקום ציון הקבר) ומנורת-התמיד עליו ממוקדים בסיפור כסמל: “בקיץ ובחורף, ביום ובלילה, למעלה ממאה שנה ורבע המאה, דלקה המנורה בלי הרף. חלקת-עולם קטנה היה מאיר אוֹרָה הצנוע, ובחלקת-עולם זו היתה מרטטת נשמת דורות רבים של יהודים, למן ימי נפוליון.”

בצאת הספר ידעו אך מעטים, כי א. צפוני הוא צבי פרייגרוון וגדולה היתה ההפתעה שדווקא במדינה אשר זה עשרות שנים היתה הלשון העברית שם מגודה נולדה יצירה אפית רחבת-עלילה, המגוללת את חיי היהודים בברית-המועצות בשנות השלושים ומעלה גלריה ססגונית של דמויות, כתובה בלשון עשירה ובנויה ביד אמן מנוסה.

התקף לב שם קץ לחייו של פרייגרוון בכ”ה אדר תשכ”ט, 15 במארכ 1969. בהתאם לצוואתו הובא אפרו לארץ ונטמן בשפיים. בברית-המועצות עשו לו כבוד רב, שכן מומחה נודע היה. המיניסטרוֹן לתעשיית הפחם ומכונני-מדע למחצבים ערכו לפרופסור גריגורי איזראילביץ’ – זה שמו הרוסי – פרייגרוון הלוויית-כבוד. בקובץ מדעי המוקדש “להשכחה של פחם” נאמרו דברי הספד חמים: “נסתלק מן החיים אדם, אשר שמו ידוע ויקר לכל משביחי-המחצבים של הארץ. מלומד נודע, מחברם של יותר מחמישים עבודות מדעיות והמצאות, שהשאיר אחריו עקבות ניכרים בתורת המחצבים.”

העתון מציינ, כי יותר מארבעים שנה הקדיש פרייגרוון לחינוך מהנדסים. ועל הכל: “הוא היה אדם של יושר וטוהר נדירים, אדם בעל נפש גדולה, שהמגע עמו העשיר רוחנית את תלמידיו וחבריו לעבודה הרבים.”

אף במלה אחת לא הוזכר, כי צבי פרייגרוון היה גם סופר עברי שלו מקום נכבד בספרות העברית החדשה.

”רופאים” – הרומן שלא נגמר

צבי פרייגרזון כתב את הרומן ”רופאים” בשנים 1963–1968, אולם הספיק לכתוב את חלקו הראשון בלבד. חלק זה כולל עשרה פרקים: חמשת הפרקים הראשונים התפרסמו ב”מולד” בשנת 1965 (כרך כ”ג, חוב’ 205–207, עמ’ 420–470), ואילו חמשת הפרקים האחרונים מתפרסמים כאן לראשונה.

רומן זה הוא בעל אופי אוטוביוגרפי, ופרטים רבים מתולדות משפחת הורביץ וקורותיו של הגיבור הראשי, שואל הורביץ, נטולים מקורות חיו ומחיי משפחתו של המחבר.

הקירבה בין גיבורי הרומן לבין בני משפחת פרייגרזון נרמזת בזהות שבין שנות לידתם של פרייגרזון ובני משפחתו לבין גיבורי הרומן. לפי אחת הטיטות לרומן שנת לידתו של שואל היא 1900. זוהי גם שנת לידתו של צבי פרייגרזון. גם שנת לידתה של מרים, אחותו של שואל, זהה עם שנת לידתה של לאה, אשת פרייגרזון, ואילו שנות לידתן של בנותיו של שואל הן גם שנות לידתן של בנות צבי פרייגרזון, נינה ועתליה.

פרנסתם של אבי שואל ושל ישראל, אביו של פרייגרזון דומה. שניהם התפרנסו מחנות קטנה, שהיתה בבעלותם.

אף הסצנה שבסיום חלק א’ של הרומן, המתרחשת בתחנת הרכבת, ומתארת את פרידתו של שואל מקבוצת הציונים העומדת לעלות ארצה – נטולה מן המציאות. בטיטת מכתב (כפי הנראה משנות השישים) לצבי זייגרמן, אחיה של אשת פרייגרזון, שחי בארץ, מתוארת פרידה דומה לזו שברומן:

הן מאז שנת 1925 לא ראינו איש את פני רעהו, וארבעים שנה הרי זה צרור־זמן לא קטן. ודאי זוכרים אתם, רבקה וצבי היקרים, איך נפרדנו בשלהי קיץ של 1925 באיזיום, על תחנת מסילת הברזל. לאה ואני היינו אז צעירים יותר, וחושד אני, שגם עליכם, רבקה וצבי היקרים, עברו מאז ימים, ויש להם לימים אלה תכונה משונה לא לחזור על עקבותיהם. –

אולם הפרשה בעלת המשקעים הביוגרפיים, שהיא אולי המרתקת ביותר מבין אלה, המתוארות ברומן, היא תקופת לימודיו של הגיבור, שואל, בגמנסיה ”הרצליה”.

בניגוד לצעירים יהודים רבים, שחלמו לעלות ארצה, ורק לאחר שנים רבות הצליחו להגשים את החזון הציוני – עבר הסופר צבי פרייגרזון מסלול חיים שונה:

החלום הציוני לעלות ארצה נתגשם אצלו עוד בטרם הספיק לחלמו כדבעי, שכן הוא נשלח על-ידי הוריו לארץ-ישראל בסוף 1913 כנער רך, כדי ללמוד בגמנסיה "הרצליה". אולם זה היה לממשות רק זמן קצר, עשרה חודשים בלבד, ובתום שנת הלימודים, בהיותו בדרכו לבלות את חופשת הקיץ בבית ההורים – הגיעה לאניה הבשורה הקשה על פרוץ מלחמת העולם. התלמידים לא יכלו בתום החופשה לחזור ללימודיהם בגמנסיה הארצישראלית ונשארו ברוסיה.

דבר זה קרה לתלמידים לא מעטים מבני רוסיה, שלמדו בגמנסיה "הרצליה" באותה שנה. חלקם עלו ארצה בשנית לאחר פרוץ המהפכה הרוסית ועם התבססות השלטון הסובייטי.

דוגמה לכך היא עלייתו של המשורר אברהם שלונסקי, בן גילו של פרייגרזון, שאף הוא למד בגמנסיה "הרצליה" באותה שנה ממש, שבה למד פרייגרזון, ואף הוא חזר לבית הוריו בחופשת הקיץ.

בניגוד לשלונסקי, שעלה שוב עם משפחתו בעליה השלישית, בשנת 1921, נשאר צבי פרייגרזון בברית-המועצות וחי בה עד יום מותו. רק בני משפחתו (אשתו, בנו ושתי בנותיו) הגשימו את חלומי הישן, ועלו לאחר מותו לארץ-ישראל בקיימם את צוואתו.

התקופה שבה למד פרייגרזון בגמנסיה "הרצליה", השאירה בו חותם בל יימחה ופעמיים סיפר את תולדות נסיעתו לגמנסיה, ועל השנה שבה שהה בארץ: פעם אחת ברשימה ביומנו מיום 20.0.63¹ ופעם ברומן "רופאים"². להלן נבחן פרק ביוגרפי חשוב בחיי פרייגרזון והשתקפותו ביומנו וב"רופאים".

למעשה כתב פרייגרזון שני יומנים:

היומן הראשון נכתב מסוף אפריל 1957 ועד פברואר 1958 ונתפרסם בשנת 1976 בכותרת "יומן הזכרונות" (הוצאת עם עובד). ביומן זה תיעד את זכרונותיו ממחנה ההסגר, ואילו היומן השני, שטרם ראה אור, החל להיכתב כחצי שנה לאחר שסיים את כתיבת יומנו הראשון ונסתיים כחודש לפני מותו בשנת 1969.

ביומן זה תיאר את חיי היום יום באופן שוטף, ורק מידי פעם גלש לזכרונות העבר הרחוק והקרוב, כפי שנראה להלן בקטע, המתאר את תקופת שהותו בגמנסיה הארצישראלית.³

ההשוואה בין היומן לבין הרומן "רופאים" מגלה, שהתיאור של "התקופה הארצישראלית" ברומן הוא מהימן וקרוב למציאות, אולם יש גם שוני בין שני התיאורים.

יש פרטים שמופיעים ברומן ואינם נזכרים ביומן ויש שלהפך, וכן פרטים רבים משותפים לרומן וליומן.

מהפרטים המשותפים ניתן להזכיר את תיאור הנסיעה לאודסה, את אכילת

הדגים הממולאים במסעדת המלון, את המורה דושמן,⁴ שעמד בראש קבוצת התלמידים הנוסעים, החנויות באיי יוון ובקושטא, והנסיעה בתחתית הספינה מתחת לסיפון, מראה הדולפינים המקפצים בים, מראם צובט הלב של הרי הגליל, שנגלו לנער מרחוק, תיאור פנסיון ליפסון,⁵ שבו השתכן הנער, מורי הגמנסיה מוסנון,⁶ לדרר,⁷ בוגראשוב⁸ ואורלוב,⁹ האהבה הראשונה אל תלמידה ששמה היה וולפסון,¹⁰ שיעורי הזמרה וההתעמלות, ההתכנסות בשבתות והקריאה בצוותא, קריאתו האמנותית של התלמיד דוד ורדי¹¹ ועוד.

ניתן לומר שבקווים אחדים צייר פרייגרזון תמונה חיה ואתנטית, המאירה את הווי החיים של התלמידים, בני חו"ל, שלמדו בגמנסיה "הרצליה" בשנת תרע"ד.

אולם למרות ריבוי הפרטים המשותפים יש גם שוני בולט בין תיאור הנסיעה ביומן לבין זו ברומן. הבדלים אלה נובעים מאופיין השונה של שתי היצירות. ליומן אין יומרה אמנותית, ונראה שהוא ממשש כעין טיוטה לרומן. העלאת זכרונות באופן חופשי, שמהם ניתן יהיה לשאוב חומרים לרומן.

ביומן ניתן תיאור שנת הלימודים בגמנסיה "הרצליה" בפירוט רב, אך הפרטים מובאים באופן קטלוגי. פרייגרזון מונה ומזכיר בו שמות ואירועים בקיצור, ללא איפיונים, ובלי שהוא מכניס את הפרטים לקונטקסט עלילתי רחב, ואילו ברומן הוא מאיר את הפרטים באור מיוחד, המוריסטי או נוסטלגי, המעניק להם תפקיד מסוים ומשלבם במבנה האסתטי של הרומן.

לדוגמה, הן ביומן והן ברומן תיאר פרייגרזון את הציוד שהעמיסו ההורים על בנם הנוסע לדרכו הארוכה, לא"י. ביומן הוא מתאר זאת במשפטים עובדתיים אחדים, שהוא מצרפם ללא פירוש וללא הארה מיוחדת:

ההכנות לנסיעה. אני זוכר ששת זוגות־לבנים, נקניק כשר מוורשה. החפצים צוררו בסל גדול חדש עם מנעול.

ואילו ברומן מתוארת ההצטיידות בנימה של הומור. האם הדואגת שולחת את הנער היוצא מרוסיה המושלגת לארץ החמה כשהוא לבוש בגדים חמים כאילו נסע לקוטב הצפוני.

את שואל הנעילו נעלים וערדליים והלבישו כותנות צמר חמות, מעיל לא קל כנוצה – כאילו הנער נוסע לקוטב הצפוני. נדוניה: סל־נצרים גדול נתמלא על כל גדותיו.

דוגמה שניה היא תיאור אהבתו הראשונה. גם במקרה זה ניתן ביומן תיאור עובדתי יבש, המורכב משלושה משפטים קצרים:

אהבתי הראשונה. נערה שחרחרת ששמה וולפסון. היא גם לא חשדה.

ואילו ברומן הוא מתאר אשת האהבה מנקודת תצפית של מבוגר המתייחס ממרחק השנים בהומור סלחני לעול־הימים, שזה עתה החלו אצלו עסקי הלב ומכאובי האהבה:

את לבו של שואל צדה התלמידה וולפסון. חוכא ואטלולא! נער בן שלש עשרה, שחלב אמו עדיין לא יבש על שפתיו יוצא לדרך הלבטים של אהבות ואנחות! הופיע סוד בחייו של הורביץ הקטן, אך הוא לא התמכר בהרבה לעסקים עדינים אלה.

נראה שלפרטים המופיעים ביומן ולא נכנסו לרומן יש משהו משותף. הם כרוכים כולם במאורעות עצובים וכחוויות בלתי נעימות, שקרו לפרייגרזון בתקופת לימודיו בגמנסיה. המאורע הראשון הוא שינוי מקום המגורים: ביומן מספר פרייגרזון, כי לאחר שגר בפנסיון ליפסון שלושה חודשים ונהנה מ"הארוחות הציבוריות העליונות" הגיע אליו מכתבו של אביו ובו הידיעה, כי עסקיו הורעו ואין ידו משגת לשלם את שכר שהותו בפנסיון. הנער נאלץ לעבור לבית פועלים בפרבר, וכפי שהוא מעיד ביומן היתה זו בשבילו "מכה נפשית". האירוע השני הנזכר רק ביומן הוא שבירת הרגל. כאשר בא ליפו המטוס הראשון עלה הנער, יחד עם רבים אחרים, על גג איוו חורבה, כדי לראות את המטוס. הגג התמוטט וכולם נפלו. הוא שבר את רגלו השמאלית, והיה רתוק למיטתו חודשים אחדים.¹² אירוע זה נשאר קשור בזכרונו של פרייגרזון בתחושת בושה גדולה שנגרמה לו.

ברומן, לעומת זאת, מתאר פרייגרזון את נשף חנוכה¹³ העליון, שהתקיים ימים אחדים לפני שבירת הרגל, את פגישתו הנרגשת של הנער באביב הארצישראלי הנפלא, ואינו מתאר כלל את פרשת הרגל, השכיבה במיטה וההליכה על קביים, שמקומם הכרונולוגי הוא בין הנשף לבין תיאור האביב. נראה שפרייגרזון פסח על האירועים העצובים, כדי להעצים את התמונה האידיאלית שיצר. השנה שבילה בגמנסיה "הרצליה" נראית לו גם ביומן כשנה הברוכה בחייו: "עשרת חדשים אלה כחלום הם לי". אולם ברומן נעלמים הצללים לחלוטין, ושנת הלימודים בגמנסיה מתוארת מתוך געגועים נוסטלגיים לגן-העדן האבוד: "היה טוב, נפלא וטוב, בארץ-חמדת-אבות", כותב פרייגרזון, ומרמז לשיר "פה בארץ חמדת אבות", שכתב דושמן, מורו מגמנסיה "הרצליה".¹⁴

החיים בגמנסיה בפרט ובא"י בכלל נראים לשואל ממרחק השנים כתור הזהב של ילדותו וראשית נעוריו, ופרק חיים זה מנוגד למה שבא אחר כך – פרקים רוויי סבל בזמן מלחמת העולם והמהפכה.

שנת הלימודים בגמנסיה מעומתת בעיקר עם סוף חלקו הראשון של הרומן, אותו חלק שהספיק פרייגרזון לכתוב, ובו מתוארת "בגידתו" של שואל בארץ-ישראל.

עימות זה בין תיאור חייו המאושרים בארץ לבין החלטתו הסופית שלא יעלה אליה, בראשית שנות העשרים, אינו מופיע ביומן. ביומנו של פרייגרזון, המתעד לא רק את חייו בהווה, אלא גם פרקי עבר, לא נזכרת, ולו גם פעם אחת, פרשת אי עלייתו ארצה. תיאור חייו שביומן פותח מלידתו ועד

חזרתו מא"י לבית הוריו, וגם כאשר יש לו הזדמנות לספר על פרשת אי עלייתו אין הוא עושה זאת.

ב-9.4.67 למשל, הוא כותה ביומנו, שאשתו לאה נסעה לישראל למשך שלושה חודשים לאחיה, אך אינו נתלה באירוע זה כדי לברר את רגשותיו כלפי הארץ ומסתפק במשפט קצר, אם כי רב כאב: "צר שאין גם לי אח בארץ". חזרתה של אשתו וחוויותיה מהארץ – אינן מתוארות ביומן כלל. נראה שקשה היה לפרייגרוזן לעסוק ישירות בפרשה הכואבת של בגידתו בארץ הבחירה, ונוח היה לו יותר לעסוק בה במסווה של גיבורו, בן דמותו, שואל הורביץ.

עלייתו של שואל לארץ-ישראל בגיל שלוש-עשרה, נתפסת אצל הנער כדבר מוכן מאליו. הוא מבלה את שנת לימודיו בארץ לתומו, משום שהוריו שלחוהו, אולם המספר הבוגר מעניק ליציאתו לא"י משמעות מיוחדת: הנער הוא מעין שליח האומה:

אלה החיים העבריים הראשונים לאחר הפסקה תהומית של אלפי שנים. שואל לא ידע זאת, אך הוא היה אחד משליחי האומה, שליח קטן של אומה מפורת הנשקפת לגרדום.

כאשר חוזר הנער לרוסיה הוא נושא עימו את חותמה של א"י. הנער חוזר "שזוף ככושי" מן השמש הארצישראלית, בראשו "מגבעת קש רחבה" כמנהג אנשי א"י ובעיקר מזורה העברית, שהוא מביא עימו, עברית ספרדית, שאינה "מובנה לאנשי הגלות האלה". שואל גם מסרב לדבר אידיש. "הוא בא מארץ העברים וכמשך השנה כמעט ששכח מאמע-לשון". בני המשפחה והידידים, שבאו לחוג את שובו של שואל שרים אף הם את שירו של דושמן, אולם הם שרים "שם בארץ חמדת אבות..."; ושינוי תיבה זו מ"פה" ל"שם" מדגיש את ריחוקם מהחלום הציוני. שואל ממיר את הגמנסיה העברית בארץ בגמנסיה רוסית. הוא עושה חיל בלימודיו, מנגן בפסנתר, מתעמל באגודת "מכבי" ומתאהב בחנה, אחותו של חברו הטוב. רק לעיתים רחוקות עולה וצפה תמונתה של א"י החלומית והוא נמלא געגועים:

רוחו הצוהלת של שואל התעופפה. נפשו יצאה פתאום לארץ הטובה היא, לגמנסיה העברית, לאותו הפנסיון של ליפסון, לאוירה האחוית, לרחובות המתמלאים מדי שבת בערב אנשים, לשלטים העבריים על כתלי החנויות המשדרים.

אך בדרך כלל חי שואל חיים מלאים ומאושרים. הוא מצטרף לאגודת הנוער "בני ציון" ומעניק מהידע שלו על א"י לחבריו בנהלו את החוג לידיעת הארץ. אגודת "בני ציון" נחלשת ומתפרקת כאשר מתחיל השלטון הסובייטי להכביד את עולו בשנות הקומוניזם הצבאי (1920), וברומן מתוארת האספה האחרונה של "בני ציון" לפני התפורם. שואל הורביץ מחליט להתנדב לצבא האדום, כדי להילחם באויבי היהודים, שהם לדעתו הפולנים, הלבנים,

פטליורה ולהקות הבנדיטים.

אולם בחזרו מהצבא עומדת לפניו מטרה אחת והיא לקנות השכלה גבוהה: שאיפה זו נקלטה בדמו של שואל כמושכל ראשון שאין לערער אחריו. שואל מחליט ללמוד רפואה, ולוותר על חלום העליה לארץ.

באותה תקופה נתון שואל לאהבתו, לעבודתו ולעיסוקיו השונים וה"נקודה היהודית" הולכת ומצטמצמת לקריאת ספרים. הירושה שהוא נושא משנת לימודיו בארץ היא העברית הספרדית שלו, המייחדת אותו משאר דוברי העברית, ששרדו ברוסיה: "רק שנת לימודים אחת בילה ב"הרצליה" והנה נחרתה בו עמוק ספרדית מלרעית זו." אולם גחלת עוממת זו שבנפשו מתלקחת מידי פעם כאשר יש לה חומר בעירה חדש כמתואר בהמשך הרומן. ההווי הארצישראלי של תקופת נעוריו בגמנסיה "הרצליה" מצטרף לחינוך היהודי שקיבל בילדותו, ויחד הם חוברים לשמור על שואל, הרופא גיבור הרומן, ועל צבי פרייגרזון הסופר, המדען ומהנדס המכרות, מפני התבוללות.

לפי טיוטות שנמצאו בעזבונו ועדויות מיומנו ניתן לראות, שלפרייגרזון היתה תוכנית לרומן רחב ממדים ורב־היקף, שעלילתו מתרחשת מראשית פריחת הציונות בסוף תקופת שלטונו של הצאר אלכסנדר השני (שנות השמונים של המאה התשע־עשרה) ועד לימיו שלו, כלומר, שנות הששים של המאה העשרים.

פרייגרזון ביקש להקיף ברומן את סיפור חייהם של חמישה דורות במשפחת הורביץ: שואל הורביץ (בן דמותו של פרייגרזון) נבחר לעמוד במרכז הרומן, כשבחלקו הראשון מתוארים סבו, אביו ואמו, ובחלקו השני (שלא הספיק לכתוב) התכוון לספר על שני ילדיו ועל נכדיו של שואל.

את התוכנית לכתוב רומן הזכיר פרייגרזון ביומנו⁵¹ לראשונה ביום 10.9.63, ולפי תוכנית זו ביקש לתאר את הבדלי המנטליות בין דור הזקנים, שעדיין מקיימים מצוות, יותר מתוך שיגרה מאשר מתוך אמונה לווהטת, ובין דור הבנים, הנאמנים לקומוניזם, רחוקים מהדת, אולם אוהבים את עמם, ואינם רוצים להתבולל:

אם להתעסק ביריעה רחבה, צריך לקחת משפחה בעיר. משפחה בת שלושה דורות. סבא וסבתא – מקיימים על פי האינרציה את המצוות העיקריות – תפילה, כשרות שבתות ומועדים, הדלקת הנרות, סוכה, אתרוג ולולב (בכית־הכנסת). יש להם קרובים בארץ עם חילופי־מכתבים. בני שבעים וכמה. אבא ואמא, בני ארבעים וכמה. הוא מפלגתי. היא עובדת באיזה אינסטיטוט. רחוקים מהיהדות, אך קרובים לעמם. – –

התוכנית הראשונית של הרומן מומשה בעיקרה, אולם נקודת הכובד הוסטה מתיאור ההבדלים בין הדורות להתמקדות בדור הבנים. יומיים לאחר שתיאר את תוכנית הרומן, ביום 12.9.63, סיפר פרייגרזון

על מקום הנופש שלו ביער, ובהמשך תיאורו עבר במפתיע לדבר על "רופאים" בלי להזכיר את שמו במפורש. הוא "מגניב" ליומנו את סיפורה של משפחת הורביץ, ומגלה את שאיפתו לראות במשפחה זו אבטיפוס וסמל לקורות המשפחה היהודית בתקופה רבת התלאות של המהפכה הרוסית. כדרכו כותב הוא בהומור העצוב שלו:

מה הן רואות, עיניים חבושות אלו? ניקח, דרך משל, את משפחת הורביץ, ניקח ונתבונן בה, ולא נרפה עד סופה של מגילה זו, אשר עליך, הקורא, באשר אתה שם, לקראה ולעשות ממנה איזה סך הכל. ועליך לדעת, כי כל עוד עיניך משוטטות במגילה זו – צופיה עליך עין המחבר היושב במרחקים, ואולי עוד למעלה מזה...

ועוד הוא כותב:

משפחת הורביץ. מקום המחזה – עיר גדולה בברית-המועצות. הזמן – זמננו אנו, על כל זרויותיו, נפתוליו. והנה אני נכנס למעונם של אנשי הורביץ, אשר בקומה השלישית, נכנס כאורח בלתי צפוי, רואה ואינו נראה, כמשפט המחברים מאז ומעולם.

כעבור יומיים נוספים ממשיך פרייגרזון לתאר זוטות ממקום הנופש שלו: סרטים שראה, הרחצה בחוף הים, פירות שקנה ומחיריהם המדויקים, ובאותו הינף קולמוס הוא חוזר וטווה את תוכנית הרומן, ומגלה טפח מהפואטיקה שלו, את העלילה התעודית, אך גם הדרמטית, שהוא מבקש לטוות, וכמה מהקשיים העומדים בפני מי שמבקש להגשים תוכנית גרנדיוזית זו מבלי לפגום באחידות הרומן:

אך מה עם משפחת הורביץ? מאין ומתי להתחיל? הייתי רוצה, שתהיה זאת עלילה רחבה, עלילת דורנו. צריכים להשתקף בה ימי המלחמה והשוואה, המחסגרים של השפם, חיסולה הסופי של העיריה היהודית, הטמיעה והכוחות שכנגד. ונחוצים מאורעות – אהבות, קנאות, תקוות ואכזבות, לידות ומיתות, העפלות לשיאים ונפילות לבירא עמיקתא ושוב העפלות, כי זהו רוח האנוש. וכל זה צריך להיות מאוחד ברוח אחת. אך אם זה יהיה סיפור-עלילה (אפופייה), אז צריך להכניס גיבורים ראשיים אחדים, זה יזיק לחוט הסיפורי האחיד. לחשוב עוד.

כשבוע אחר כך ברשימתו מיום 18.9.63 מתחיל פרייגרזון להכין לו את חומרי הסיפור האוטוביוגרפיים. לשם כך הוא חוזר ומספר ביומנו את תולדותיו. הוא מתאר את בית אביו, את לימודיו ואת עשרת החודשים, שבהם למד בגמנסיה "הרצליה" בארץ.

ביום 7.10.63, לאחר שבועות אחדים, שבהם לא כתב ביומנו כלל, הוא חוזר לרשימותיו, ובמשפט הקצר האחר, המוקדש לרומן, הוא מזכיר את שמו "רופאים": "מעט מזער התחלתי להתעסק ב'רופאים'."

מכאן ואילך נזכר הרומן ביומנו עוד ארבע פעמים בלבד, ובכולן ביטא פרייגרזון את הקשיים שבכתבתו:

1. "ב'רופאים' אני מתעסק רק קמעה-קמעה. זקנה." (9.10.63)

2. "פנסיה. שעמום. הורגלתי בעבודה דחוסה. עכשיו כאילו התרוקנתי מתוכי. על אדם היות עסוק. אדם לעמל יולד. אתעסק ב'רופאים' – אבן שאין לה הופכין". (18.3.64)

4. "מעט זוז קדימה ה'רופאים' (לא בהרבה)". (30.12.64)

בחלק הרומן, שהספיק פרייגרוזן לכתוב, תיאר את קורותיה של משפחת הורביץ עד אמצע שנות העשרים. בשנים אלה יכול היה הגיבור, שואל הורביץ, לעלות ארצה יחד עם בני חבורתו הציוניים, אולם בסיום חלק א' מתחתן שואל, ומחליט החלטה רבת משמעות: לוותר על העליה ארצה ולהתחיל ללמוד במכון הרפואי.

משהו על הכיוון להמשך הרומן ניתן ללמוד הן מכותרתו והן מרשימת "הנפשות הפועלות", שנמצאה בעזבונו. ליד שמות הגיבורים ציין פרייגרוזן גם את שנות לידתם ומקצועם. מתברר, שהוא יעד למרביתם את מקצוע הרפואה. כך אמורים היו להיות ברבות השנים לרופאים שואל וחנה אשתו, ילדיהם אלכסנדר, הלינה וסופיה (האחרונה אמורה היתה להיות אחות), אשתו של אלכסנדר ובעלה של סופיה. כמו כן גם מרים אחותו של שואל ונינה בתה התעתדו להיות רופאות. סך הכל שמונה רופאים ואחות. יתר המקצועות שהוזכרו הם: שני מהנדסים, פועל אחד ושתי עקרות בית.

ברור, אפוא, שבמרכז הרומן התכוון פרייגרוזן להעמיד את פרשת הרופאים היהודים, שנאסרו בבריית' המונעצות בינואר 1953, באשמת קשר לרצוח את ראשי השלטון הסובייטי.

מדוע היה תהליך כתיבתו של הרומן "רופאים" כה מייגע, ומדוע לא הושלם בסופו של דבר?

הסיבה העיקרית היתה, כמובן, חולשתו הפיסית של פרייגרוזן. פרייגרוזן חזר מהמחנות אדם חולה, ומצבו הבריאותי בשנות השישים היקשה עליו את איסוף החומר ואת הכתיבה.

טיוטת הסיום של חלק א' של הרומן, שנכתבה חודשים ספורים לפני מותו, ושנמחקה, מגלה, שפרייגרוזן היה מודע לכך שקיצו קרוב ושייתכן, כי לא יזכה לכתוב את חלקו השני של "רופאים". בקטע סיום מרגש זה – בולטת דמותו של המספר, הנפרד בחיובו העצוב מקוראיו ומקוראותיו. לאחר מכן הוא נפרד לשלום גם מ"חברי הרחוקים" ומ"אחיותי ואחי הרחוקים".

מלות פרידה אלה מכוונות לקוראיו בארץ ישראל, שאליהם, למעשה, כיוון את כל יצירתו. להלן טיוטת הסיום שנמחקה:

שואל וחנה צועדים ברחוב פושקין. הדרך ארוכה, הם יצעדו כך שנים על שנים. והמחבר מסיים בזה את החלק הראשון של סיפורו "רופאים". אם לא יזכה לכתוב את החלק השני (גם המחברים פגיעים לאותו המלאך השחור) הוא נפרד מקוראותיו הטובות וקוראיו הטובים עכשיו סתיו של שנת התשכ"ט. האשנב פתוח. אילן עירום מציץ בחלון. שמי עופרת מכסים את העולם. עלים כמושים,

שכולים, בודדים וכחוישים עוד תלויים בבדי האילן כמו מחרוזת דמעות שנסתככה בענפים הדקיקים.
תסלחו לי חברי הרחוקים. שלום לכולכם, ושלום לאחיותי ואחי הרחוקים!
סתיו תשכ"ט.

לכתיבת הרומן נזקק פרייגרזון לעבודת הכנה רבה, שדרשה כוחות גוף ונפש עצומים, שהרי ביקש להפוך את הרומן לתעודה אנושית-הסטורית של קורות היהודים ברוסיה, ולשם כך היה עליו לאסוף חומר רב. למרות מחלתו המשיך פרייגרזון בעבודת ההכנה לרומן במשך כל השנים. כאן ניכר מגע ידו של פרייגרזון החוקר ואיש המדע. בשקידה ובמרץ בלתי נלאה קרא בספריות ספרי הסטוריה, עיתונות רוסית ואידית, אסף עדויות וסיפורים מאנשים, שהיו במחנות בתקופת השואה, ומרופאים יהודיים, שנאסרו בתקופת סטלין, ורשם את כל אלה בקפדנות, בכתב ידו הבהיר והצפוף.

אירועים שונים, המתוארים ברומן, מבוססים על מקרים שהיו. כך למשל, "המשפט על החדר" המתואר ב"רופאים" בפרק התשיעי, אכן התקיים בוויטבסק בינואר 1921 במשך שבוע.¹⁶ פרייגרזון אסף חומר על משפט זה, והוא מציין במחברותיו את שמות הקטגורים והסנגורים, שמות העדים, דברי הקטרוג וההגנה, וכן את המקורות, שמהם שאב את העובדות. אפילו לפרט שולי בסיפור כמו מחלת טיפוס הבהרות, שאחזה בחנה אשתו של שואל, קדם מחקר זוטא על טיב המחלה, הסימפטומים שלה, דרכי הריפוי וההבראה.

נוכת מצבו הפיסי של פרייגרזון בזמן כתיבתו ניתן רק להתפעל מכוחות נפשו של האיש, שבזכותם הצליח לתעד את הפרקים האפלים בתולדות יהדות רוסיה.

מלבד הקשיים הפיסיים ניתן להצביע על שתי סיבות נוספות, שעייכבו את תהליך כתיבת הרומן. הראשונה שבהן נובעת מבעיית ההיקף העצום. פרייגרזון ביקש לפרוש את התקופה במלואה על כל רכגוניותה, תהפוכותיה והטרגדיות שלה. לפי הטיטות של החלק השני היה בכוונתו לתאר את תקופת לימודיו של שואל במכון הרפואי, את ראשית מלחמת העולם השנייה, כששואל שירת בצבא ככירורג, את מאסרו של שואל ושנות ישיבתו במחסגר ואת פרשת הרופאים.

בצד דמויות בדיניות התכוון פרייגרזון לשלב ברומן עשרות דמויות הסטוריות בשמן המפורש. בין השמות שזכרים ברשימותי מופיעים לנין, פטלורה, דניקין, גורקי, שפינוזה, אקוסטה, ביאליק, טשרניחובסקי, רבניצקי, ז'בוטינסקי, שטיבל ואחרים. ריבוי הגיבורים וריבוי הפרשיות ההסטוריות היקשו על הכתיבה, וגרמו לכך, שחלו בה הפסקות ארוכות. הסיבה השנייה היא הקושי לעבור מחומרים אוטוביוגרפיים לחומרים

הסטוריים בלתי אישיים.

נראה שפרייגרזון התקשה בעיבוד החומר התיעודי הרב שנאסף. קושי זה מסביר מדוע נסתיים החלק הראשון בנקודה שהסתיים. החלק הראשון המתאר את תולדותיו של שואל מלידתו ועד אי־עלייתו ארצה, הוא בעיקרו אוטוביוגרפי, ופרייגרזון חזה את המאורעות המתוארים בו מבשרו. אולם מנקודה זו ואילך צריכים היו דרכי המחבר וגיבורו להיפרד, שהרי פרייגרזון לא נעשה רופא, אלא למד הנדסת פחם, ופרשת הרופאים לא נגעה בו ישירות. קשה היה לפרייגרזון לאמץ לגיבורו האוטוביוגרפי פרשת חיים בדויה ובלתי אישית.

נוסף לכך בכתיבה על פרשות אחרות כגון השואה ושנות המאסר במחסגר – לא היה משום חידוש, שכן פרייגרזון הירבה לכתוב עליהם ברומן "אש התמיד" וברבים מסיפוריו.

ניתן לומר, שבחלק הראשון של הרומן "רופאים" מצאו את תיקונם חומרים חדשים: חוויות ילדותו ונעוריו של פרייגרזון על רקע שנות מלחמת העולם הראשונה והמהפכה הרוסית ובעיקר – הפרשה הכואבת, שעד אז לא העז לטפל בה דווקא בגלל משמעותה העמוקה, היא פרשת אי־עלייתו ארצה של הגיבור שואל ושל הסופר פרייגרזון.

רופאים

1

דור אחר דור היו אנשי הורביץ מלמדים בישראל. אין המלמדות מן העסקים המעניקים אוצרות-קורח, ומעולם לא היתה שושלת הורביץ מגידי העיירה. ספק כלי-קודש, ספק חמור-גרם – זהו האיש המלמד. אולם גם אנשים אלה חיים המה, ואם גם בצמצום. חיים, מתחתנים, מולידים בנים ובנות ועושים את מעשיהם.

נתחיל מימים קדמונים. עוד הצאר – צאר, ונדמה כי מלכותו לעד קיימת. יואל בן משה הורביץ נולד שנים אחדות לפני התנקשות אחד במארס, שהביאה קץ לחיי הצאר של אותה עונה, אלכסנדר השני. מלבד יואל רעשו בביתו של משה הורביץ עוד בנים ובנות, ואם תוסיפו לזה את ילדי ה"חדר", שהיו הומים מן הבוקר עד הערב, תוכלו לשער, שבביקתה לא מלך קול הדממה הדקה. אמנם מגדולי המחנכים אתה למד שעל ילדים להיות ילדים, ואם ראית ילד נגרר בשתיקה ועצלנות – משש את מצחו. את תלמידיו של משה הורביץ לא צריך היה למשש, קולם בקע למרחקים.

כן, משה המלמד לא היה מגידי הארץ ואיליה. ביקתתו הכילה אך שני חדרים ומטבח מעופש שגודלו כזית; בחדר האחד גרה משפחתו, על אשתו וילדיו, ובאחר עמדו שולחן ארוך וספסלים, ועליהם ישבו בצפיפות כעשרים וחמשה ילדים, ארזים קטנים, והם צועקים עד לב השמיים.

מתגלגלות והולכות השנים. יואל הורביץ, בנו הבכור של משה, הגיע לשנות בר-מצווה. טכס הנחת התפילין נתקיים במועדו. התכנסו אנשים קרובים. דרשתו של יואל הניחה את הדעת. האנשים שתו יי"ש, אכלו אפונה קרה, לטפו את ראשו של יואל ושרו שירים צרודים.

הנער הלך וגדל, והנה לקחה לו אביו לעזר. עוזרו של מלמד אף חייו אינם נופת צופים. עליך לקום בבוקר השכם הן בסתיו והן בחורף, לנער מעפעפיך את השינה המתוקה ולכנוס תינוקות אל ה"חדר". והתינוק, משום מה, אינו נמשך החדרה כאל אבן שואבת. מעניק אתה לו חבטה קלה בעורף – הוא פורץ בקול-יקולות. מתייחס אתה אליו באדיבות, כאל בן-אדם – הוא מתעקש ומסרב. לא ניחא לו בעולה של תורה.

אכן ישנם קשיים באומנותו של עוזר למלמד. מי מקנה לאפרוחים בני ארבע-חמש, שבאו זו הפעם הראשונה אל ה"חדר", צורת אות? העוזר! פרט

לזה על העוזר להביאם ולהחזירם הביתה, להאכילם, לדאוג לצרכיהם. עבודת פיתום ורעמסס!

הנער היה לבחור. עיניו יוקדות – חלונות שחורים בפנים חיורות. הוא יודע דף גמרא. החיים לא פינקוהו במידה יתירה. כתפיו רחבות. גם בסימטאות העיירה בחורים עצומים צצים. לא בחורים כאלה מקבלים כרטיסים לבנים בהיקראם לצבא. באותה שנה כשנפטר הקיסר י"ש אלכסנדר השלישי ובמקומו מלך על ארץ רוסיה ניקוליי השני – לקחו את יואל שלנו לעבודת הצבא.

קסרקטין, מגפיים מזופתים, נחירות בלילה, תרגיל־צבא, לימוד התקנון, צחצוח הרובה והכפתורים, סטירת־לחי, תמרוני הקיץ בשדות ויערות – כל אלה לא השפיעו על יואל לרעה: גם חמיצת החייל ודייסתו, אף אם לא היו כשרים בתכלית הכשרות, לא העכירו את רוחו. בין יהודי הפלוגה, ואף בין הרוסים, לא היה יואל מן המפגרים.

ושוו לכם את השתלשלות הדברים. יום אחד אירעה תקלה, ויואל חלה בשפעת. חומו עלה עד למעלה מ־39. ובעקבות השפעת באה דלקת הריאה. אין מזל ליואל. אך אל תיחפוז להסיק מסקנות. בשל מחלותיו עיכבו את יואל בבית־החולים הצבאי. עבר חג הפורים. מצבו של החולה נשתפר, הוא ירד ממשכבו, גם הרשו לו לטייל בגן בית־החולים.

הוא יוצא, ושערורית האביב פוגשת את פניו. חופת השמיים משתחוה, קונדס־רוחות מרעידים ענפי אילנות שופעי און מתפרץ ומתגנבים אל תחת חלוקו של הבחור החיזור. עד חג הפסח נשארו אך שלושה ימים. עננים מהלכים בניחותא סביב השמש. החזה מתרחב במלואו. בחור צעיר מחלים תחת שמי השמיים.

בימי חג הפסח היתה הפקידות הצבאית מרשה לחיילים היהודיים להתארח אצל יהודי המקום ולערוך את הסדרים כדין וכמשפט. את הסדרים בילה יואל בכיתו של יהודי אמיד ומכין בהליכות העולם – ישעיה רחמילוביץ. אל השולחן ישבו שלוש בנות, ובהן פייגה – נערה נאה, צנומה וביישנית כבת י"ח. היא שתקה, היא מסמיקה ושותקת, אך שתי אחיותיה הצעירות לא כלאו לשונותיהן.

יואל אמר בעל פה בניגון המקובל את ארבע הקושיות, ואחר דהדו בחדר המרווח "עבדים היינו". האחיות התאומות קישקשו עכשיו בלחש, הן חיכו לאורח חשוב, לאליהו הנביא.

פייגה, הנערה הצנומה, היתה ביישנית קבל־עם, אך לגלגנית בסתר. עין רואה היתה לה. כתפיו הרחבות של יואל, אף מתניו הדקות החבושות חגורת־עור צבאית עם אבזם־נחושת ממורט, שנשרי המדינה נטבעו בו בעוז, לא העירו בה רגש סלידה. עיני יואל יקדו, חיזורון פניו נסוג – ארבע כוסיות לא־מצערות פועלות גם על חיילו של הצאר הרוסי. מדי היפגש עיניו של

יואל בעיניה האפורות-תכולות של הנערה השתקנית הרגיש בלבו משהו חומל וחמים. אף אם היה בנו של משה המלמד, אך החיים בקסרקטין איזוררהו, קומתו נזדקפה. לא כל נערה היתה מזלזלת בכחור זה.

ר' ישעיהו רחמילוביץ לא התנזר מיין כשר לפסת, וארבע הכוסות הוכפלו. המשמעת היא משמעת, חיילו של הקיסר לא העיז לפגור. בעלת הבית אהבה לקיים מצוות הכנסת-אורחים, וארוחת הפסח היתה טעימה ודשנה. המבטים מצטלבים, דבר-מה מתעורר. פייגה רחמילוביץ עמדה בעונת השידוכים, אך הנערה בררנית היתה. היא קראה בסתר רומנים וחיכתה לאהבה בת השמיים. ההורים לא כפו עליה את רצונם.

קולו של יואל ערב ועז. היין פעל את פעולתו, ובביתו של ר' ישעיהו רחמילוביץ עלתה בליל-פסח זה שירת פזמונים מרהיבים. ר' ישעיהו החרה-החזיק, אם גם לא בהצלחה גמורה. הוא היה בראורין, והבין גם בספרות החדשה: יל"ג, מיכל ואדם הכהונים, וכן הכוכב החדש, חיים נחמן ביאליק, לא היו זרים לו. היה סוף המאה התשע-עשרה. רחמילוביץ היה מחובבי-ציון. יואל כילה בביתו של ר' ישעיהו את שני ימי חג הפסח הראשונים. הוא מתחבב על אנשי המשפחה. עם בעל הבית ידע להתנצח בסוגיה שבגמרא, ור' ישעיהו כיבדו בבית-הכנסת בעליה הגונה. גם פה לא הקדיח יואל תבשיל, וברכות התורה יצאו מפיו ברורות ונעימות.

אחר ארוחת הצהרים התבודד ר' ישעיהו בחדר המיטות לנחרה קלה, התאומות שיחקו באגוזים, האם הדיחה את הכלים, יואל ופייגה נמצאו יושבים זה מול זה, מסתכלים במשחק האגוזים ושותקים. הם שתקו, העיניים דיברו. אך מדוע כה התלקח לבה של בחורה שתקנית זו? אש, סופה, שטפון, יד אלוהים! ידיה הרוזות היו מונחות על השולחן ומטפלות במפה – ידיים קטנות, מעוררות חמלה ותמהון. אז נגעה כף ידו המגושמת של החייל הגוזז ביד הנערה, אצבעותיה נטרטטו, בעיניה קמו דמעות, פרץ-דם ליהט את לחייה, והיא מיהרה ויצאה את החדר.

גם הסבתות התביבות שלנו ידעו את נתיבות האהבה וחיציה. חג הפסח חלף-עבר, יואל חזר לבית-החולים. לפני כן היתה לו לזוג הזדמנות להחליף דברים, והדברים נחלפו. עוד נשאלו לו ליואל חודשים אחדים בצבא עד בוא תור שיחרורו.

בינתיים נזדקק בית-החולים הצבאי לעוזר-סאניטאר, והרופא הראשי שם עיניו ביואל שלנו. חייל זקוף ואמיץ זה, בעל העיניים היוקדות, היה מעורר תשומת-לב. בית-החולים העלה בקשה רשמית לפני הפקידות הצבאית, והחייל יואל הורביץ הועבר מן הקסרקטין לבית-החולים. הוא שהה שם עד הימלא ימי עבודת הצבא שלו.

על אחי הקורא לא לשכוח עובדה זו. יואל הורביץ, שהנו בעצם זקן הגיבורים של סיפור זה המכונה "רופאים", כילה כשישה חודשים בתור

עובד של בית-חולים צבאי. הוא מילא עבודות פשוטות – נשא אלונקות עם חולים אנושים, דאג לסירי-לילה, השגיח על הנקיון בחדרים, ריחץ את החולים, עשה שליחויות הקצינים. ואם בהיותו חייל בקסרקטין לא היתה בידו אפשרות לשוטט ברחובות העיירה, הגה עכשיו הותרה הרצועה, ופיגלה רחמילוביץ נפגשה אתו פעמים מספר בסתר.

שמונה-עשרה לחופה, ועל פיגה, שלא רחקה מאתה השנה התשע-עשרה לחייה, היה לדחות עוד חתנים אחדים. ר' ישעיה רחמילוביץ לא היה מן הקבצנים, כסף הנדוניה, שלושת-אלפים במזומנים, הוקצב לכל אחת מבנותיו זה מכבר והיה מונח בבנק. באותן שנים לא היה מחסור בשדכנים, וגם החתנים היהודיים בארצנו עוד לא הלכו לכל הרוחות. חתנים יודעי צורת-אות וחתנים אנשי-עסק ובורים במקצת, חתנים בעלי פאות וחתנים, להבדיל, מגולחים למשעי, – כל אלה התדפקו על דלתותיו של רחמילוביץ.

ההורים לא ידעו את סיבת סירובה של בתם, הם התחילו לדאוג לדבר. האמנם רוצה היא לשבת בכתוליה עד זיקנה ושיבה?

יום אחד בא יואל לבית רחמילוביץ. בעוד ימים מספר הוא משתחרר. הוא בא להיפרד בטרם יסע הביתה. מזמינים אותו לשולחן. סתיו. גשם. שותים קפה עם דברי מתיקה. אך מה נוהרות ונבוכות עיניה של פיגלה! ובעוד יואל משוחח עם ר' ישעיה על דא ועל הא מגלה הנערה בחדר הסמוך את סודה לאמה.

מה נאריך בדברים? ישעיה רחמילוביץ לא היה רודה בבנותיו, ויואל מצא מסילות ללבו עוד בלילות הפסח. שברו צלחות, שתו י"ש עם כעכים, אמרו מזל טוב – והאירוסים הגה זה חלפו. באו תופרות לבית רחמילוביץ, מכונת התפירה מתוצרת זינגר מלקלקת, גזרי ארג ושאריותיו מתגוללים על השולחן והרצפה, מודדים את הכלה והחתן לארכם ועביים. פני פיגה מצהיבות. ליום הכללות באו לבית רחמילוביץ משה המלמד וזוגתו. המתנות שהוענקו לכלה מצד המחותנים לא היו גדושות – מה יש לתבוע ממלמד בישראל? העיקר שהבחור יהיה בחור, שלא יהיה הוא מלמד, שפיגלה, תחיה ותאריך ימים, תהיה מרוצה, שיהיה למזל ולהצלחה ולאריכות ימים.

לזוג הצעיר הוקצו שני חדרים בביתו בן הקומתיים של רחמילוביץ. נשתקע יואל הורביץ ראשו ורובו בנערה ביישנית ועוקצנית זו. היא אהבה את הבחור הזה המיוחל, נמסרה לו בכל לבה, והוא השיב לה מנה אחת אפיים.

2

עוד לא מלאו לפייגה עשרים שנה, והנה היא מעוברת. עוד חודשים אחדים, וכבר כרסה בין שיניה. מזל טוב! נולד בן בכור ליואל הורביץ, נכד לישיעה רחמילוביץ. עשרה פונטים, כמעט אחד-עשר. עברו שמונת ימים, וערלתו

קוצצה כדת, ושם ניתן לו – שואל בן יואל, שיילקה. זה אירע בשנת תר"ס לפ"ק בעיירת ישראל, כתחום המושב, באוקראינה החמודה. העיירה לא היתה קטנה. על חוף הנהר, בדרך היערה, עמדה מצודה בעלת שער-ברזל ענקי. במצודה שהו תדיר יחידות-צבא על קציניהן ופקידיהן. פרנסתם של יהודי העיירה היתה בצמצום, אולם האב הרחמן לא כבש את פניו לחלוטין, וכך היו חיים חייהם – נולדים ומתחתנים ועושים, זה בכה וזה בכה, ומזדקנים ומתים ונקברים בלאט.

ביתו בן הקומתיים של ישעיה רחמילוביץ היה מאוכלס והדיירים שילמו שכר-דירה – זאת היתה הכנסה אחת. ומלבד זה היתה בקומה הראשונה גם חנות-מכולת, אף היא היתה מכניסה משהו.

יואל הורביץ נשתקע בבית חותנו ובחנותו. בן המלמד התחיל מראה כשרונות בעיניו-מסחר. אברך מוצלח היה לכל הדעות.

המאה החדשה צועדת במסלולה. שנה אחר שנה פורשת כנפיה על עיירתנו הכלולה ועפה לבלי שוב. שיילקה בן עשרת כמעט אחד-עשר הפונטים לא התעכב על משקל זה. הוא עבר את כל השלבים המתאימים לגילו, וגילו, כשל כל בניית-מותה, לא קפא במקומו. בזמנו פקח עיניים שחורות ותמהות, בזמנו התחיל יונק את לשד אמו-יולדתו, בזמנו התעטש, חייך וצרח, בזמנו הופיעו שיניו. פייגה, ופעמים גם יואל, שרו לו שירי-ערש בלשון היהודית, וכן נעימות יהודיות טהורות שהתהלכו באותן השנים בעיירות רוסייה הקטנה. השנים-הכנפיים ריפרפו בנחת, הן לא פסחו על עיירתנו. יואל לא ידע מנוח, גם פייגלה, האם הנעימה, לא יכלה עוד להתרשל ולחלום חלומות. משפחה! בשנת תרס"ג ילדה בת, וייקרא שמה מרים. היא היתה דומה לאמה בכל, אך עיניה היו שוב של יואל – שחורות, קוסמות, מלאות זוהר סתום.

ר' ישעיה רחמילוביץ לא היה הולך ונעשה צעיר יותר. הוא אהב קרוא בעין-יעקב, חתם מדי שנה בשנה על "הצפירה" ו"השלוח" ושקל את שקלו. הדיירים שילמו שכר-דירה במועדו, ודאגות-פרנסה לא הטרידוהו. העסקים בחנות היו משיעיים רצון. יואל היה פה המוציא והמביא. הלקוחות אהבו לפנות אליו, גם המוכרים הסיטוניים בקיוב ידעוהו. בשנת תרס"ה אירעו הפרעות הראשונות של המאה העשרים בארצנו. תהפוכות ותמורות עברו עלינו משך מאה זו, וכל מלחמה ותהפוכה היתה רוויה בשפע דם יהודי.

ועדיין עמדה המאה בראשיתה.

גם על עיירתנו עברה הכוס. משפחת רחמילוביץ-הורביץ נשארה בחיים, אך האספסוף כילה חמתו בחנות. רוב הסחורה נשדדה, נשחתה וירדה לטמיון. בסחורה זו היתה כלולה נדוניתו של יואל הורביץ, ולא מעט עוד נלקח בחוב. כשוך הזעם נאמדה שארית הסחורה ונמצא כי משפחת הורביץ נשארה בחוסר כל.

פשיטת רגל, ימים רעים! גם לרחמילוביץ נגרמו נזקים, אך לו נשאר הבית

ומשהו בבנק על שם אשתו ובנותיו. הדיירים הוסיפו לשלם שכר-דירה. משפחתו בת ארבע הנפשות של יואל הורביץ סבלה חרפת עוני. ישעיה רחמילוביץ עזר כמיטב יכולתו, אך אל תשכחו את הנערות התאומות, צפורה וחנה. הן הגיעו לפרקן, ודווקא באותה שנה נמצאו להן חתנים. הנישואים תבעו נדוניית והוצאות.

פיטרו את המשרתת. פייגה ידעה מעתה את טירדות עקרת הבית במלואן נוסף על חיי האם לשני הילדים. האשה הצעירה עבדה בכל כוחותיה, ובעונה קשה זו הוברר כי כוחות אלה לא היו מועטים. גם יואל לא שקט על שמריו. החנות הועברה על שמו של יעקב אורבך, בעלה של צפורה. שנה ראשונה לאחר חתונתו לא התעסק אברך זה בענייני-פרנסה, ושוב נפלה החנות על כתפיו של יואל הורביץ.

חנותם של אורבך והורביץ התחילה שוב מתנערת. יבורך יואל, עליו אפשר להשען. פייגה ידעה זאת, יואל היה אב הבית, האב והגבר בעולמה. בחנות הוכנס סדר, מדפיה נתמלאו סחורות מסחורות שונות. בראשונה עבד שם יואל לבדו, ומעט עזרה לו פייגה. אחר הופיע זבן, וכעבור זמן-מה גם עוד אחד. עם צוות כזה אפשר למצוא פרנסה, רק נדרש ארגון טוב. הרבה סחורות עלולות להתקלקל, ואסור לצבור עודף של סחורות כאלו. ויש לדעת את לב הקונה ומנהגיו. אימתי הוא קונה ואימתי נזהר מקנות.

אירגון הספקת הסחורות – אף זה עניין. היתה לו עבודה למכביר ליואל הורביץ. החנות היתה הולכת ומתרחבת. והנה הופיעה שוב משרתת בבית. בפניה של פייגה אמנם נסחמנו הקמטים הראשונים, אך עדיין הן נאות ומושכות, אף אם לא רזות כשהיו. עדיין אין גופה של פייגה מסורבל. ושוב נשמעת הנעימה הלגלגנית בדבריה.

כך, לא קלה היתה עבודתו של יואל בחנות המכולת המפוארת. אחוז הקונים במזומנים לא היה גדול, רבים לקחו בהקפה. פנקסנות והבנה! לא רק שצריך היה לדייק ברשימת הקונים וחובותיהם, אלא גם לדעת יפה את מצבו הכלכלי של כל קונה, אם ראוי הוא להקפה, אם אין הוא עומד על סף פשיטת הרגל, אם ישר-לב הוא בחובותיו.

ניהול חנות-מכולת בימים ההם עניין מסובך היה. יעקב אורבך, שהתנער סוף-סוף מהערפל שבו חיתלה אותו צפורה אשתו, נמצא שותף לא הגון. נסיונו היה אפסי, אפיו מטושטש. דייקנותו נתבטאה במנהגו עם בעלי החובות. כל כספו הושקע בחנות, והיה נדמה לו כי יואל, המרבה לתת בהקפה, מניח את כסף שותפו על קרן הצבי. הופיעו חיכוכים בין הגיסים. שפע העצות מצד קרוביו המרובים של אורבך אף הן לא היו מכוונות לשלום ורעות. החנות התחילה יורדת. החיכוכים היו למדנים, והמדנים הקיפו לאט-לאט את כל בני המשפחה. פייגה, שעכשיו היתה כמיטב שנותיה, פיקחות מעשית היתה בה. לפעמים היתה יושבת בחנות ועוזרת ליואל במשאו ומתנו

עם הקונים, ובנסוע יואל לקנות סחורה היתה היא המפקחת על החנות. כסלע
עז, כצוק חלמיש, עמדה פייגה לימין בעלה.

ר' ישעיה רחמילוביץ זנח זה מכבר את המסחר המייגע. שכר הדירה היה
מספק את צרכיו שנתמעטו לאחר שהשיא את בנותיו. פרט לזה היו לו עוד
אלפים אחדים בבנק. בזיקנותו נתמסר ר' ישעיה לעסקי־ציבור. באותן
השנים פעלו בתפוצות־רוסיה אגודות ציוניות. אגודה כזו היתה גם בעיירת־
נו, ורחמילוביץ היה מפעיליה. האגודה הפיצה שקלים, אירגנה אסיפות,
פתחה ספרייה עברית ויהודית ובה ספרות יפה וספרות לאומית. באו נואמים
ציוניים. רובו של עם ישראל בתפוצות כמה היה לארץ שאין בה הפלייה ויש
בה פרנסה. רבים היגרו לארצות־הברית, אך היו שנסעו לפלשתינה ונסתפחו
אל הפועלים והמתישבים במושבות.

עניינים אלה היו קרובים לרחמילוביץ. הריב בין שני חתניו ציער את
האיש הזקן, אך הוא לא נתעסק בו.

בינתיים היו הקונים בהקפה נוטשים אחד־אחד את החנות ועוברים לזו של
השכן. הפדיון במזומנים נתמעט. פיטרו את הזבן האחד, וגם חברו לא היה
עסוק כל שעות העבודה. נצטמצם העסק. אז החליט יואל להיפרד משותפו
ולפתוח את חנותו הוא.

ברחובה הראשי של העיירה נמצא מעון משבי־ערצון, ולאחר שיקול דעת
החליט יואל לשכרו. אך הכסף מאין יבוא? באה פייגלה הורביץ אל אביה.
רחמילוביץ לא שכח כי תלאותיו של יואל נובעות מימי הפרעות. יואל ניזוק
כיהודי. ומלבד זאת ידעה פייגלה, הבת האהובה, למצוא מסילות ללבו של
הזקן. וכך עקרה מחצית חסכונו־תיו אל יואל, וכעבור זמן־מה נפתחה בעיירה
חנות־מכולת מצויידת באביזרים חדישים, עם שלט מהודר, אמצעי־אריזה
נאים, תלבושת־זבנים אחידה, מכירה בהקפה לכל מי שאפשר לסמוך עליו
ויחס אדיב לכל קונה. חלונות הראווה דוכני החנות היו מצוחצחים ועשויים
בטעם, הסחורה רבגונית, המחירים לא מופרזים. והקונים באו בסך – הן
מתושבי העיירה והן מקציני הצבא. ידי יואל ופייגה היו מלאות עבודה מן
הבוקר עד הערב. פייגה השגיחה על הסדר בחנות, אף פיקחה על משק
הבית. יואל התעסק במוכרים הסיטוניים, פעמים נסע לכרכים, וגם בחוץ
לארץ היה לרגל עסקיו.

אשר ליעקב אורבך וחנותו, הנה האיש הזה לא הבין לרוח הזמן, ותנופת
המסחר היתה זרה לו. צפורה ילדה בת, והנה היא הרה זו הפעם השניה. כסף
הנדוניה הלך והתמסס.

לא הזכרנו את חנה, האחות השלישית. בעלה היה יחיאל גינצבורג, איש
נאור, נוטה להזיות ודמיונות. בבחרותו כתב שירים, וגם לאחר חתונתו לא
זנח כליל את הדברים הבטלים. כשאר אחיותיה לא היתה גם חנה עקרה. שם
בנה היה ראובן – ראובן בן יחיאל. זה היה ילד חלש, ואף מחלת־ילדים אחת

לא פסחה עליו. הרופאים פיירטאג וניימן ביקרו תדיר בבית. אם למשפחות הורביץ ואורבך הוקצו מעונות נבדלים בבית רחמילוביץ, הנה משפחת גינצבורג גרה בצוותא עם הורי יחיאל. גינצבורג הזקן היה איש מכובד, אף אם עני מרוד. הוא היה אחד מראשי הציונים בעיירה, רעו הקרוב של ישעיה רחמילוביץ. עכשיו נהפכו הרעים למחותנים, וראובן החולני היה נכד שניהם.

יחיאל לא הלך בגדולות, ועסקי־מסחר היו זרים לו. הוא למד את תורת הפנקסנות, וגדליה שטיינברג, מעשירי העיירה, לקח אותו לרואה־חשבון. משכרתו לא היה גדולה – ארבעים רובל לחודש. יחיאל היה איש שוקט ומהורהר. הוא היה ראשון הקוראים את חוכרות "השלוח", שהיו מוסיפות להתקבל בבית רחמילוביץ.

מאז העשור הראשון למאה עוד עמדה העיירה היהודית ברוסיה איתן. בתי כנסיות ובתי מדרשות, ישיבות ובתי תלמוד־תורה, קלויזים ומניינים למיניהם ולמקצועותיהם: רבנים ודיינים, חזנים ושמשים, מלמדים ומגידים ושוחטים ובודקים ומוהלים ושאר כלי־קודש ניהלו את חיי הדת וההווי של קהילות ישראל. סידורים ומחזורים, ספרי תנ"ך ומשנה, ספרי גמרא ועין־יעקב, ספרי רבנים וספרי קבלה, קינות וסליחות והגדות – כל אלה היו יוצאים לאור בשפע. טליתות גדולות וקטנות, ארבע־כנפות וציציות, סביבונים לחנוכה, אתרוגים ולולבים לחג הסוכות, מזוזות ותפילין והושענות, רעשנים לפורים, מצות לחג הפסח – גם סחורה זו היתה בנמצא ללא הגבלה שהיא. סופרים כתבו ספרי־תורה, התקינו פרוכות ומעילים לספרי־תורה, והיו אנשים ששמרו את הניגונים העבריים הנושנים, אף עשו פזמונים חדשים. המוהלים עבדו בשאת, וכל נער ישראלי בהיולדו דינו למילה. כל חיי היהודי היו קשורים בדת משה וישראל. שלוש פעמים ביום – תפילה. לפני האכילה ואחריה – תפילה. נטילת ידיים – תפילה. גם החופה וגם הגט, להבדיל, נערכו לפי חוקי הדת. ובמות האיש היהודי ליוותה אותו לשמי־מרום תפילת קדיש יתום.

אולם לא רק חיי הדת משלו בעיירה. בתחילת המאה הופיעו שם קינים של התפקרות, והיו צעירים שזנחו את העולם העבש של האמונה הישראלית, אך לא חדלו להיות יהודים. ממשלת הצאר לא הניחה להם. תחום המושב, הגבלות בהשכלה, בחקלאות, בעבודה במשרדי הממשלה – כל זה עורר התנגדות ועקשנות. שנים מצער לפני תחילת המאה החדשה הופיעו ברוסיה שתי תנועות חדשות – התנועה השמאלית והתנועה הלאומית. הדת הבטיחה עולם שכולו טוב לימות המשיח, והתפשרה עם הצרות והגזירות. האיש המאמין השליך יהבו על אביו בשמיים והיתה לו איזו הקלה בחיים הרעים. אולם שתי התנועות האמורות הבטיחו שיחרור מאותן הצרות עוד בעולם הזה. נוער רב נסחף עם הזרם השמאלי, שהבטיח ביטול ההפלייה עם מיגור

המשטר הקיסרי. גם אגודת ציון משכה אליה רבים מאנשי העם היהודי על כל שכבותיו ומעמדי, נערי וזקניו. לברוח מחיי השחור לארץ השמש והתקווה, להחליף הכל – אף את השפה המדוברת, להתחיל בחיים חדשים במקלט הבטוח – על זה חלמו האנשים. הצבע האדום התחיל מתחרה בכחול לבן. ממשלת הצאר דיכאה ביד חזקה את הסוטים השמאליים, אך גם על הציונים לא הביטה בעין טובה.

גזירת ההפלייה ההשכלתית היתה הקשה בגזירות. האבות והאמהות היו חרדים לגורל בניהם: מה צפוי להם בלי השכלה כללית? רוב ההורים חלם על גמנסיות ואוניברסיטאות. בחיי הדלות וההתנוונות של העיירה היהודית התבלטו היחידים בעלי ההשכלה הגבוהה – הרופאים, עורכי הדין וכדומה. אנשים אלה היו מדגולי עם, הם נחלו כבוד, גם דאגת הפרנסה לא לחצתם. האינטליגנציה שימשה דוגמה של חיים מיוחלים.

אולם האיש היהודי שנמשך להשכלה נתקל בהגבלות הנכונות של המשטר הקיסרי. צער גידול־בנים! אף בדבר זה צריך להתחכם! המיעוט שבמיעוט היה ממיר לשם השכלה את דתו. מוצא זה לא היה מקובל בארץ רוסיה. המשומדים היו בזויים ונתעבים בעיני העם, לרבות קרוביהם הקרובים ביותר, והיה עליהם לעקור עם המרת הדת את כל השורשים המקשרים אותם אל צור מחצבתם. הימצא אדם בלי שורשים? היה על המשומדים להכות שורש בעם הרוסי שהוצרך לקלוט אנשים אלה, על מבטאם המשובש, סימניהם היהודיים וכל־כולם הזר. לא קל היה למשומד בארצנו.

אך מה לעשות, ואדם נצרך להשכלה. באין ברירה פולסו דרכים אחרות, נפתחו גמנסיות ובתי־ספר פרטיים עם ובלי זכויות, שרוב תלמידיהם יהודים. נתרבו בישראל האַכסטרינים. בכל עיר ועיירה פעלו מורים פרטיים, רובם יהודים, שהיו מקנים לנוער היהודי ידיעות כלליות על־פי תוכנית גמנסיות ובתי־ספר ריאליים.

ככה התנהלו העניינים בעיירתנו היקרה בתחילת המאה העשרים, ימי ילדותו של שואל הורביץ. היה היו בעיירה תהפוכות ותמורות, אך דבר ה' לא אול מגבולותיה. האנשים שינסו מתניהם לרדוף אחר הפרנסה. החנויות היו פתוחות, קונים נכנסו ויצאו לא בשפע, היה להם פנאי לבעלי החנויות לפהק חרש. כלבים עצלים נדדו ברחובות ובשווקים. השוק היה מלא חנויות, סוכות, שולחנות־ממכר, השוק המה בימים מסוימים והתרוקן למחרתם. גללי בהמות מהולים בקש וחציר חלמו בשטחו העזוב. הטהורים ביותר היו שמי השמיים. כחולים־תכולים עם ענני נוצה, מוארים שמש אביבית עליזה; מקודרים ומרוגזים, מכוסים מפלשי־עננים, פולטים ברקים ורעמים מתגלגלים־משתתקים, מרביצים גשמי־ברכה וגשמי־סתיו תפלים; שותקים־משחירים בלילה, עם תפארת ירח יקר וזחל חרש, כמתגנב, מרעיף אור־קסם לענני הכסף נושאי כליו; זרועים כוכבים בלילות של סוף הקיץ, עונת

מלכותם של הכוכבים, כשהם מתכנסים ועורכים הילולי וחינוגי, מתנצנצים ומרקדים, מוצאים נתיב־זהב נעלם ונופלים לחלל; וכזיקית משתנים ומתחלפים בכל עת ובכל שעה. היו עם זאת השמיים הילת התום והטוהר ביקום, נחמת הנערים והנערות בעיירה המעופשת.

המאה צעדה שנה אחר שנה, ושיילקה צעד אתה. מאביו ירש את עניו היוקות, את יושר לבו ושדרתו הזקופה. מאמו את נעימת הלגלוג החמה, שלא היה בה משום עורמה ומשטמה. שיילקה היה נוח לבריות.

בן חמש לחדר. שיילקה הורביץ מושך בעולה של תורה. פסח המלמד מקנה לו ידיעת אלף־בית, והנה גם מלים עבריות ראשונות נחקקות כמוחו. במלים אלו לא השתמשו אז בשפת הדיבור. עברו חודשים מספר, והילד מתעסק בלימודי התורה. החודשים הולכים ומצטרפים זה לזה, והנה עברה שנה. הילד הולך ועולה. תלמידיו של פסח קלטו אצלו לא רק לימודי קודש. הוא לימדם לכתוב, וגם מעט דיקדוק לימדם.

פסח, מורי ורבי! בחדרו למדתי גם אני המחבר בשנים הקדומות העצובות. בעט חרתי את המלים העבריות, צירפתי אות לאות והצבתין על קווי המחברת האלכסוניים. גם אני קראתי בחומש את הסיפורים הנושנים, פסוק אחר פסוק, ותרגמתי לאידיש. שיילקה הורביץ היה חברי. יחד עמסנו את מעמס הדורות הקדמוני, יחד שיחקנו בכפתורים. גרנו ברחוב אחד, ובלילות החורף הלכנו בחבורה הביתה. השלג חרק תחת רגלינו. כתם אור חלש השתלט על כברת אדמה קטנה מתחת לפנסינו. זנב־נר היה תחוב בפנס, שהיה מפזר אור קלוש על מדרכת העץ המושלגת. קטן היה האור, מפרכס ותועה בנתיבות. הלילה חיבק אותנו במערומי אפוליתו.

שיילקה חוזר הביתה מן החדר. הוא עולה במעלות, פותח את הדלת, מכניס החדרה מעט הבל מסתובב. מרים, אחותו בת הארבע, מקבלת את פניו. אין לו לנער יראת־כבוד כלפי תינוקת זו, ויש שאינו חוסך ממנה חבטות מספר. אולם עכשיו, בחזרו הביתה מן הקור והאפלה, אף מרים נעימה לו. היא מספרת לו את חדשות היום – דברים שאינם עומדים ברומו של עולם. באותה שעה הוא פושט את מעילו. לחייו הנה זה התחכללו, עיניו השחורות קורנות – בלי עין הרע, יש לו לילד סיכוי להיות בחור יפה. "היכן אבא?" – מפסיק הוא את פטפוטה של אחותו. מכל האנשים בעולם מכבד הוא, גם אוהב בסתר, את אבא.

יואל עדיין לא בא מעסקיו, אך בוא יבוא. "נו, כיצד למדת היום, שיילקה? לא חטפת מן המורה?" – את זאת שואלת האם פייגה. פסח המלמד וכתן וכעסן הוא, ואינו חושך שבטו מתלמידיו. אולם גם נוח לרצות הוא, ולא היה לתלמידיו כמפלצת. "כלום לא חטפתי, אמא" – עונה שיילקה ומעלים שספג בבוקר שתי סטירות של מה בכך.

יפה ונעים לחזור הביתה בערב־חורף מן החדר. מגורת הנפט הגדולה

תלויה מעל השולחן ומפיצה אור חמים ומלטף. התנור הוסק יפה, והנך ממשמש רגע במקומות החמים ביותר. אמא, לבושה סינורה הכחול, היא חומת־מבטחים. קטטה כי תפול בינו לבין אחד מחבריו, שסופה חבורה או שרטה, הרי אמא מנחמת אותו, מנשקת את המקום הכאוב, נותנת לו פרוסת לחם מרוחה בריבה שלא מן המניין, ויש שהיא לוחצת את ראשו אל ברכיה, אל הסינור הכחול. התנהגות מוזרה יש לה לאמא, אין היא יודעת שנער מבוגר בן שבע אינו מתעסק עם נשים.

נשמעים צעדים, נכנס אבא. אין הוא מוחה כשאבא לוחץ את ראשו אל ברכיו. אמא עורכת את השולחן, שעוונית רבת פרחים פרושה תחת מנורת הנפט, אנשי המשפחה יושבים כל אחד במקומו המיועד. אבא לוחש ברכת המוציא. אנשי הורביץ אינם סובלים מחוסר תיאבון. רק מרים אסטניסית במקצת. ודאי חטפה לפני הארוחה איזו סוכריה. רגליה הפעוטות, הנעולות נעליים מגוחכות בקטנותן, מתנועעות אילך ואילך. תינוקת! היא יושבת ומנענעת בלשונה וברגליה. מתחת לשולחן היא מנסה לנגוע ברגלי אחיה. הוא מחזיר לה בעיטה תת־שולחנית, שגם סוסו של מנדל בעל העגלה לא היה מתבייש בה. וראו נא ראו: היא פורצת בככי. מי היה המתחיל? ובמי נזופים? מוכן, שהוא האשם. לגדולים ראייה מסולפת.

פיו של שיילקה חסר שיניים, אך הוא לועס יפה את ארוחת הערב. לבו של אבא אינו פנוי עכשיו לילדים – הוא משוחח עם אמא על איזה עסק. תמיד עסקים! שוב מגששת רגלה של מרים תחת השולחן, הפעם היא עושה זאת בזהירות, מכיוון שאין לה רצון כביר לספוג מאחיה עוד בעיטה עדינה.

נגמרה הארוחה, המשרתת מפנה את השולחן. נשמע קול מים מקלחים – במטבח מודחים הכלים. "מה למדת היום בחדר, שיילקה?" שואל אבא, כשהוא תוחב חוד־גפרור לבין שיניו. מלכתחילה אין זה נושא מעניין בשביל שיילקה. הם למדו היום את פרשת השבוע: וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען.

"א, מכירת יוסף!" – אומר יואל. שאלות אחדות באות מצד הנער. גם מרים מאזינה לדברים. פייגה יושבת אל השולחן ומביאה סדר במכנסיו של שיילקה. לא קל לספק מכנסיים, נעליים, חולצות לנער פעיל זה. הכפתורים עפים מדי יום.

אם יהודיה יושבת בחוג משפחתה ותופרת כפתורים למכנסיים קטנים. באותה שעה מציעה מרים שאלות תפלות. להידמות ליוסף הצדיק חשקה נפשה. יוסף חלם את חלומותיו, והרי גם מרים מספרת את חלומה. ליוסף עשו כתונת־פסים, גם למרים תפרה אמא שמלה כחלחלה עם פסים צהובים. אולם כאשר השליכו את יוסף אל הבור ומכרוהו לישמעאלים בעד עשרים מטבעות־כסף – נשתתקה הפעוטה ועיניה, הדובדבניות החולמות, זרחו ללא הגה.

יואל הורביץ, עוזר המלמד לשעבר, אינו שוכח להקנות לילדיו משהו מן המוסר היהודי. יוסף לא היה צדיק כל ימיו. בנעוריו לא אהבוהו אחיו. זה היה נער פטפטן, שהיה מוציא על אחיו דיבות באוזני יעקב אביהם. לא נאה ללכת רכיל. אולם כשגדל יוסף הבין את הדברים לאשורם ונהפך לאיש צדיק.

נכנס ר' ישעיה רחמילוביץ. הוא אהב את בית בתו הבכירה. על השולחן הועמד מיחם, נמזגו כוסות תה. לגדולים עניינים שלהם. מרים מתנגחת שוב עם אחיה.

זמן־מה הם משחקים יחד, מקימים שאון וצחוק. אחר נשמע קול בכייה של התינוקת – שיילקה הוכרח שוב לתת לה. ושוב ספג נזיפה מאבא: לא נאה לנער גדול להעליב פעוטות. מה הם מבינים, הגדולים? הן לא ילך להלשין על קטנה זו, שהיא יורדת לחייו. אין הוא יוסף הצדיק בנעוריו. אולם כל עוד הוא קטן, קשה לנשוא את העוול השולט בעולם.

הסבא הלך. הנמיכו את אור המנורה. בחדר משתלטת אפלה למחצה. מרים כבר ישנה, גם שיילקה מתפשט וחותר תחת השמיכה הקרירה. היא קרירה אך ברגעים הראשונים. הוא עוצם את עיניו. אבא ניגש אל מיטתו.

מה טוב עם אבא! שיילקה ישן ללא חלומות. שעון הקיר מטקטק. ביום אין קולו נשמע, והנה עכשיו, באישון לילה, הוא מכריז על קיומו. פייגה מכבה בנשיפה את המנורה הגדולה. החדרים מתחבאים בחושך. לאחר זמן־מה מסתמנים ציצי הכפור בשמשות החלונות. מעבר לחלונות עומד החורף. דממה בעיירה. רק ממרחקים נשמע קול כלב נובח עמומות.

פרק שני

3

עברו שנים אחדות, והנה שיילקה בן שתיים־עשרה. מרים נמשכת אחריו לקונדסות ולגובה. הגיע הזמן לדאוג לאיזו תכלית. פסח הרבי לימד את שיילקה קרוא וכתוב, כן הקנה לו את ידיעת התנ"ך, עכשיו עבר לבית־ספר חדיש, חדר מתוקן, שנפתח אותה שנה בעיירה. נראה, כי יד אגודת הציונים היתה פה באמצע, וישעיה רחמילוביץ עשה לא מעט למען העניין. נשכר מעון יאה בעל שלושה חדרים, הוזמנו אצל בני הנגר ספסלי־לימוד – ספסל לשני תלמידים. בא מן הכרך זוג מורים – ברוך וחנה שקלובסקי. המורים הביאו אתם פסנתר, חנה ידעה לפרוט את ליסט וצ'ייקובסקי, גם לחנים יהודיים לבביים. אשה נעימת־פנים ובהירת־עיניים היתה.

כעשרים נערים מבני עשר עד שתיים־עשרה נתכנסו בכיתה. לוח שחור היה תלוי על הקיר. המורה והתלמידים כתבו עליו בגיר מלים עבריות.

כל הלימודים התנהלו עברית בעברית. זאת היתה חדשה בעיירתנו – תחיית השפה המתה. שפת הספר התחילה אז להתנער, ובפינות שונות כמו אביריה להילחם את מלחמתה העקשנית. בשנים הראשונות, כשהיה עליה להיאחז תחת השמש, דחקה מעט את רגלי האידיש, אחות-הצרתה, וחישה מהר התלקחו מריבות אין-חפץ בין קנאיהן. היתה זאת מלחמת-קיום. השפה העברית המחודשת התחילה מעט להשתרש בין נערים ונערות יהודיים.

ברוך וחנה שקלובסקי היו מן המתנדבים הראשונים לצבא אסירי העברית. הם היו מתלמידיו של רבי אליעזר בן-יהודה, הלוחם הראשון בעד העברית המדוברת. אנשים אלה בדורם כרכי יוחנן בן-זכאי בדורו, ואולי נשמתה בזכותם האומה הזאת מכליון.

ברוך שקלובסקי ידע את הדרך ללבות תלמידיו. מעולם לא הרים את קולו; ובלי קורטוב קפדנות הצליח להטיל משמעת בכיתה. מעתה נמצא שיילקה בידיים נאמנות. הלימודים היו: עברית, דקדוק, תנ"ך, חשבון, לימודי הטבע ומוסיקה. את שיעורי המוסיקה ולימודי הטבע ניהלה חנה.

פסח המלמד היה רתחן במקצת, אולם גם עבודתו הביאה פרי. שיילקה לא היה התלמיד האחרון בכיתה. עיניו היו פקוחות, מוחו נוח לספוג. המורה היה מסביר לקחו בבהירות, בקליעה מדויקת. השיעורים התקיימו על פי תוכנית מסוימת, שנקבעה לכל ימות השבוע. הם היו מתחילים בתשע ומסתיימים בשלוש אחר הצהריים. בהפסקות היו הילדים משתערים אל החצר.

גם בהשתובבות והקמת-רעש לא היה שואל הורביץ מן המפגרים. הוא נתמנה לזקן הכיתה, והמורה הסתייע בו.

שנות הילדות הברוכה! זוג המורים היה עורך טיולים ליערות, לאפרים, לחופי הנהר. טיולים אלה נערכו לא רק בל"ג בעומר, אלא לפעמים גם בערבי שבתות. חנה היתה בקיאה מעט בבוטאניקה, וכפי יכולתה פתחה לפני הנערים את עולם הצמחים. בשעות הנופש היו מדליקים מדורה, אוכלים ארוחה בצוותא ושרים שירים עבריים. השירים צילצלו פה זו הפעם הראשונה מאז בריאת העולם.

מספר התלמידים הלך ורב, התארגנה גם כיתה של נערות. המשטרה הביטה על בית-הספר בעין רעה. את האיספראוויק! אפשר היה לשחד, ואמנם עשו כך מפקידה לפקידה. אך מעל האיספראוויק עמד פריסטאו, ומעל זה עוד דרגות של פקידי משטרה. נוסף לזה אירעה תקלה, ומישהו הלשין לפני הרשות. נשלח כתב-פולסתר לפטרבורג, ואת בית-הספר סגרו מטעם הפקידות הגבוהה. ריננו שידי המלמדים היו באמצע – בית-הספר התחיל לדחוק את רגליהם, ומה לא ייעשה למען הפרנסה? רק כשנה התקיים בית-הספר העברי בעיירה, אולם הוא נתן בנפשות הנערים את הזיקה לעברו הרחוק של עמם, וזו געשתה מאז נר לנתיבתם בדרך הקשה, בדרך הדמים של דורם.

בית־הספר נסגר. הסיכויים להיכנס לגמנסיה רוסית היו אפסיים. מה לעשות בנער? ישעיה רחמילוביץ, שנשתקע עוד יותר בעסקי הציבור הציוני, העלה אז הצעה חדשה – לשלוח את שואל לארץ־ישראל, למושבה תל־אביב. שם יש גמנסיה עברית ושמה "הרצליה", ותלמידים נוהרים אליה מכל התפוצות. היה ידוע, כי אחר החגים נוסעת מאודיסה קבוצת תלמידים שמגמת פניהם לגמנסיה העברית. את הקבוצה מלווה אחד ממורי "הרצליה". שואל היה אז כבן שלוש־עשרה. הדיון המשפחתי לא ארך. החותן הציני, יואל הסכים, על פייגה היה לעשות רצון בעלה. לא קל לאם לשלוח את בנה למרחקים, אולם כך זה נקבע במשפחתם! בענייני־רוח היתה מכריעה דעתו של יואל, קברניט הספינה המיטלטלת. לעומת זה נפלו ההכנות לדרך על כתפי האם. את שואל הנעילו נעליים וערדליים והלבישו כותנות־צמר חמות, מעיל לא קל כנצוה – כאילו הנער נוסע לקוטב הצפוני. נדוניה! סל־נצרים גדול נתמלא על כל גדותיו.

זו לו הפעם הראשונה לנסוע במסילת־הברזל, כל שכן באניה. שואל היה כמו בחלום. הוא נוסע עם אביו לאודיסה. הם משתכנים במלון "רוסיה" ואוכלים במסעדת המלון דגים כשרים. הרחובות שוקקים. מרכבות ועגלות רתומות לסוסים עוברות הנה והנה. מכוניות טסות במהירות עצומה ותוקעות תקיעות משונות. קרונות הטראם מצלצלים, המכוניות תוקעות, פרסות הסוסים מחככות, האופנים מתגלגלים, גם הרגליים על המדרכות משמיעות קול.

מהומה באודיסה! מהומה גם על סיפון האניה "ירושלים" ביום ההפלה. שואל הצטרף אל קבוצת תלמידי "הרצליה" שבראשה עמד המורה דושמן.³ זה היה אדם צעיר עם חתימת זקן מחודד. הוא ותלמידיו חזרו לארץ לאחר ימות הפגרה שבילו ברוסיה אצל קרוביהם. שפתם היתה עברית ספרדית. אליהם נספחו החדשים, וכיניהם שואל הורביץ.

נשמע קול הצפירה השלישית. הגיעה שעת הפרידה. "ירושלים" ניתקת ממקומה. אבא עומד למטה על רציף הנמל. אנשים מנפנפים, ידיים וממחטות מועפות באוויר. עיני המלווים מורמות על, שולחות ברכה לאנייה המפליגה לארץ האבות. ככל שהיא מתרחקת מהנמל הולכים המלווים ומקטינים. אודיסה מקטינה והולכת, והנה נעלמה מדינת רוסיה באופק.

מים, מים עד בלי קץ. שמש ותכלת, עננים וכוכבים. מסלול הדרך כולל חניות בקושטא, איזמיר, סלונקי, איי־וון, בירות. בכל נמל היתה "ירושלים" עומדת שעות ארוכות. סירות היו מתקרבות אז אל האנייה, תגרנים עולים על הסיפון ומציעים סחורות שונות, בעיקר פירות דרומיים. שואל הביט מעל הסיפון על המולת הנמלים. עם ערבים היה מסתכל בשפע האורות המתנצנצים בערים הזרות. מקומו היה במחלקה השלישית, מתחת לסיפון, שם הוקצתה לו איצטבת־עץ. כל חברת "הרצליה" נסעה בצוותא,

והשיעמום לא שרר ביניהם. דיברו עברית רהוטה, ושואל סיגל לו ללא קשיים את ההברה הספרדית.

הוא אהב לעמוד על הסיפון ולהסתכל במסילה הארוכה, רתוחת הקצף, הנגירת אחרי האנייה. דולפינים היו מקפצים מן המים, לוחשים תפילה אילמת וטובלים שוב. צליינים מבולגריה נסעו לארץ הקדושה. מתחת הסיפון בקעו עם ערבים שיריהם הנעגמים. גם תלמידי "הרצליה", ושואל ביניהם, שרו שירים עבריים.

– הרי הגליל! – אמר פעם דושמן בהצביעו על שורת הרים כחלחלים בפאת מזרח. שואל הדריך מבטו בארץ הזאת. לבו נפעם, כאילו את בית אמו ראות עיניו. על סיפון האנייה של החברה הרוסית-פלשתינאית "ירושלים" פרצה שירת נערים שבים:

הוי, ארץ מולדת, את ארץ נחמדת!...

אור בהק מאפסיים בבוקר הסתיו. האנייה עמדה. הורידו את הכבש, הנערים ישבו בסירה לעלות אל היבשה. עוד מעט ורגליו של שואל תדרוכנה על האדמה העתיקה הזאת. נמל יפו המה מאדם. אנשים חומים ושחורים, עם תרבושים אדומים בעלי זנבות-גדילים בקדקדיהם, סבלים, תגרנים, נערים, נשים עטופות ורעולות, סוסים, חמורים וגמלים דו־דבשתיים עמדו, התנועעו אילך ואילך, הפליטו צלילים גרוניים. השאון המזרחי רב־הגוונים, שטח הים המשתרע עד האופק, איוושת המשוטים הנטבלים במים ונעקרים חליפות, קריאות המוכרים פירות, מים, ערמונים קלויים, מיני־מתיקה – כל אלה נתמזגו לתמונה מרהיבה בצבעיה וצליליה.

הדרך מיפו לתלאביב היתה קצרה. את שואל השכינו בפנסיון של ליפסון,⁴ לא רחוק מהגמנסיה. ליפסון היה איש לא־גבוה ולא־כחוש, בעל זקן בהיר שנזרקה בו שיבה. ביתו הנאה בעל הקומתיים היה מאוכלס תלמידי "הרצליה", רובם מרוסיה. זה היה פנסיון ביתי. שלוש פעמים ביום היו הנערים מתכנסים לחדר־האוכל. התפריט לא היה מגוון, אך סביב השולחן שררה רוח חברתית עליוה. בימי השבתות והמועדים היתה מתקיימת באולם העליון תפילה בציבור, וגם את החתן שואל כרבי יואל קראו פעם לתורה.

בגמנסיה "הרצליה" למדו בצוותא נערים ונערות. את לבו של שואל צדה התלמידה וולפסון.⁵ חוכא ואטלולא! נער בן שלוש־עשרה, שחלב אמו עדיין לא יבש על שפתיו, יוצא לדרך הלכטים של אהבות ואנחות!

הופיע סוד בחייו של הורביץ הקטן, אך הוא לא התמכר בהרבה לעסקים עדינים אלה. היתה לו עבודה גם בלאו הכי – הן בימות החול והן בימות השבת.

בבית הגמנסיה, המתרום בכניינו האמצעי על שני אגפיו הרחבים, באחת המחלקות שבקומה השניה, היו עוברות שעות הבוקר על גיבורנו. הפרוודו־רים היו רחבים, דוממים בשעות השעורים והומים בהפסקות. שואל למד

ככיתה השלישית עברית, חשבון, תנ"ך, ערבית, צרפתית, גיאוגרפיה, היסטוריה. היו גם שיעורים של זמרה והתעמלות. שיעורי ההתעמלות היו בחצר. המדריך אורלוב⁶ היה איש זקוף-קומה ונעים-חזות. התלמידים עשו תרגילים שונים בקצב אחיד, וגם בעזרת מכשירי התעמלות. היה נעים לעשות זאת תחת כיפת השמיים הטובים. אי שם השתרע הים התיכון. גליו ליחכו את החוף, הם שרו, הם דיברו שקט. את שיעורי הזמרה ניהל מורה כעל פנים מזרחיות עם עיניים שחורות ולוהטות. הוא היה בא עם מפוחית זעירה רבת-צלעות...

מנהל הגמנסיה היה מוסנון,⁷ איש נאה בעל זקן שחור, שהיה דומה במקצת להרצל. גם מחנך הכיתה לדרר,⁸ איש גבוה ורזה, היה משופם ומזוקן, כאופנת הימים ההם. כאב היה לתלמידים הנתוקים מבתיהם.

בגמנסיה עבדו עוד אנשים מורים. לפני חמישים שנה היה הדבר, ויתכן שרבים מהם כבר הסתלקו מן העולם וזכרם ניטשטש במשך השנים. אולם אנחנו, שוחרי העברית הצרופה, משתחוים ארצה בזכרנו מורים ראשונים אלה.

שואל הורביץ היה טרוד עד למעלה ראש. היה עליו לפטפט ולהתנגח עם חבריו בפנים הפנסיון וחוצה לו. הרבה זמן היתה נוטלת הקריאה – חולשה זו לא עזבתו כל ימיו. פרט לזה היה עליו להכין את שיעורי הבית – המורים לא קימצו בשאלות ותרגילים ושירים, שיש ללמדם בעל-פה.

גם בימות השבת אין שואל שוקט על שמריו. אין שיילקה משתמט מן התפילה בציבור הנערכת בפנסיון, ההשתמטות תבוא אחר כך. עוברת ארוחת הצהריים. יש תלמידים הנוהגים להתנמנם שעה קלה אחר ארוחת הצהריים, כדרך הזקנים. אין חלקו של גיבורנו עם עצלנים אלה. הוא יוצא החוצה. דממת-שבת אופפת את הנער. הוא בא לשפת-הים, יושב על אחד הסלעים ודורך עיניים יוקדות באופק. שמיים הפוכים הוא רואה בים. גלים מתגלגלים הלך והתנפץ אל החול והזיפויף. הם נסחפים אילך ואילך בקול איוושה מידרדרת. שעה ארוכה יושב הנער ומסתכל בחייו של רגב סגלגל המיטלטל עם הגלים. עד היכן יימשך משחק זה? הוא קם ממקומו וזורק את האבן לתוך הים. עכשיו הגיע הזמן ללכת לגמנסיה. מדי שבת היו התלמידים מתכנסים במחלקה, ואחד מהם היה קורא בספר על פי הוראת המורה. גם שואל קרא שם באחת השבתות סיפור מתוך הירחון "מולדת".⁹

השעות עוברות, השבת צועדת. עכשיו הולך שואל עם חבריו למגרש הכדורגל, שנמצא מחוץ למושבה. הוא משתתף בקבוצת הכדורגל של כיתתו. אדמת החול אינה נוחה, אך הרגליים פועלות כדבעי, וצעקות לא מעטות נזרקות פה מול השמיים המתאפללים.

עם ערב חוזר שואל לפנסיון ומתעכב מעט ברחוב. כל אנשי תל-אביב יוצאים לטייל משפחות-משפחות, בחורים ובחורות. המדרכות, הכבישים,

השדרות הומים מאדם. ערב־רב של שפות מצלצל ברחובות, אך גם העברית מפלסת נתיבה.

היה טוב, נפלא וטוב, בארץ־חמדת־אבות. בימות החג נערכו נשפים באולם הגדול של הגמנסיה. לכבוד החג היה האולם מקושט בשרשרות של פרחי־נייר עם פנסים צבעוניים. עד העלאת המסך היו נשמעים פה ושם שירים עבריים. אחר צילצל הפעמון והוחל בקונצרט – תזמורת, מקהלה, ריקוד, דיקלום. שואל היה מחבב את קריאתו האמנותית של תלמיד הגמנסיה ורדי.¹⁰

במתינות חולפים החודשים, גדושי לימודים ופזמונים, שמש וגשמים ושפע אושר. עברו טבת, שבט, ממשמש ובא האביב. מעולם לא ראה שואל אביב נפלא כבארץ זו. אתה קם בבוקר, רק פוקח עיניים, והנה חג בלבך. אתה מתרחץ, אוכל בצוותא את ארוחתך, אורז בתיק את מחברותיך וספריך ויוצא לגמנסיה. אביב בשמיים ובארץ. ריח עז של פרחי־דרום אדומים נודף באוויר השקוף. לא־הרחק נותן הים קולו. סירת־מפרש קופאת באופק, השמש לא תקמץ ברכתה. פני האנשים שזופות־קנומות. כאלה גם פניו של שואל. כל העולם טוב־לב לנער. הוא לכוש מכנסיים קצרים, סנדלים קלים וחולצה לבנה. כולו נתון לרוח, לשמש, לאוויר, לחיים הזולפים סביבו. אלה החיים העבריים הראשונים לאחר הפסקה תהומית של אלפי שנים. שואל לא ידע זאת, אך הוא היה אחד משליחי האומה, שליח קטן של אומה מפוזרת הנשקפת לגרדום.

4

השמועה על התחלת מלחמת העולם השיגה את שואל הורביץ בדרך מקושטא לאודיסה. אותה האנייה "ירושלים" של החברה הרוסית־פלשתניאית הביאה קבוצה של תלמידי "הרצליה" חזרה לרוסיה לימות החופש. הבשורה הרעה עכרה את האווירה הצוהלת ששררה בקרב הנערים העבריים.

שואל גדל במשך השנה. הוא היה נער קרוב לשנתו הארבע־עשרה – זקוף קומה, שזוף פנים וצוואר, חבוש מגבעת־קש בעלת תתורה רחבה.

יואל הורביץ בא מן העירייה לפגוש את בנו. עמד יום קיץ בהיר. עננים תפוחים, גושי־קיטור קופאים, חלמו בשמיים התכולים. הפגנה ארוכה ונלהבת התמשכה ברחובות־אודיסה. המפגינים נשאו את דגלי רוסיה, את תמונות ניקוליי השני, וכן איקונין של הכנסייה הפראבוסלאווית. שרו הימנונים: "אלוהים, נצור את הצאר", "הללו, הללו קיסרנו הרוסי" ועוד. הוטלו קריאות: "כעד האמונה, הצאר והמולדת!"

אנשי הורביץ לנו הפעם אצל אחותו של יואל, גיטה אפשטיין, שגרה ברחוב ארנאצקי. ליואל – עסקים באודיסה. עם התחלת המלחמה עמדו המחירים לעלות. מי שעניו בראשו ביקש לרכוש מלאי של סחורות.

חבוש מגבעתו המשונה תעה שואל ברחובות אודיסה. ההפגנות נמשכו, אם כי ההתלהבות היתה הולכת ופוחתת. לקבלת שבת הלכו האב ובנו לבית־הכנסת של אנשי ברוד ושמעו את החזן פיני מינקובסקי. הבית היה מואר בשפע נורות תקועות בנברשות־כדולח מנצנצות. ניגן העוגב, שרה מקהלה, וגם קולות נשים נשמעו בה. מינקובסקי, איש כבן חמישים, בעל פנים שמנמנות ואף קצר, לבוש כיפת חזנים עשויה קטיפה שחורה, שר על פי תווים, והמקהלה והעוגב מלווים אותו. לפעמים היה מזמר גם תפילה פשוטה ללא תווים, ודווקא קטעים אלו היו נכנסים אל הלב. ביום המחרת ביקרו אנשי הורביץ בבית־הכנסת יכנה...

יואל מחנך את בנו לא רק בדברים שבין אדם למקום. בערב הלכו עם גיטה לגן העיר, שם היה קונצרט לטובת משפחות העתודאים. התזמורת ניגנה את צ'ייקובסקי ורימסקי־קורסאקוב. הופיעו גם זמרים סולנים, ביניהם איזה קרמר התמודדה. היא שרה פזמוני־עם יהודיים ברגש. עוד לא הורגשה המלחמה באודיסה. המסעדות ובתי־הקפה היו מלאים. השווקים והרחובות המו, גם חופי הים השחור לא היו ריקים ממטרחצים ומשתופים. ברחובות פושקין, רישלייה, דיריבאסוב ישבו מוכרי הפירות ליד סחורתם המוצגת סמוך לקירות. סוסים עצומים משכו עגלות מלאות שקים וארגזים חבושים בחבלים. קווצות־שיער סמיכות עיטרו את קרסולי רגליהם של הסוסים.

יואל סיים את עסקיו באודיסה, והנה הם טסים ברכבת הביתה. מאורע בעיירה! פייגה ומרים, סבא וסבתה, כל אנשי המשפחה, קיבלו את פני שיילקה בבית־הנתיבות. מפתיע הדבר, עד כמה נערים הולכים וגדלים מגיל בר־מצווה ואילך! מקרון הרכבת יצא נער גבה־קומה, שזוף ככושי, לראשו חבושה מגבעת־קש רחבה. בקולו הילדותי התחילו בוקעים צלילים גבריים. רק העיניים לא נשתנו – מתנצנצות, מלאות חיים ואש. דמעות־שמחה עלו בעיני פייגה.

מרים עודה ילדה פטפטנית, אך גם היא נתמתחה קצת, ומשהו התחיל להסתמן אצלה. יפה ונעים לבוא הביתה! כל המשפחה, בנעריה ובזקניה, נתכנסה בערב לביתו של יואל. באו גם אנשי אורבך וגניצבורג. פייגה לא קימצה ביין ושאר ירקות, והשולחן נערך כדת. שיילקה ישב בראש עם אבות המשפחה, פניו נבוכות־נוהרות והעברית הספרדית בפיו. אל השולחן ישבו גם אחדים מחבריו הקרובים. פייגה שאבה נחת וכיבדה את הנאספים. "דבר אידישי!" – מתחננים הנאספים לפני חתן הנשף, לאחר שהעברית הספרדית נמצאה לא מובנה לאנשי הגלות האלה. אך אין שואל רוצה לדבר אידישי, הוא בא מארץ העברים, ובמשך השנה כמעט ששכח מאמע־לשון. "שכחת? נזכירך!" – הנאספים שתו, ולא מן היינות הרפים. ר' ישעיה לא כחל בכוסית יי"ש קנוי במונופולקה. לכבוד בנו התיר אף יואל לעצמו כמה פעמים "לחיים". נעשה שמח. "גולן, דבר אידישי!" – פונים אל פייגה שתשפיע על

התכשיט, אך פייגה מסרבת להתערב. היא רק יודעת להצטחק בעיניים קורנות, האם הזאת – האם ועקרת הבית. גם שיילקה שתי קצת י"ש. בארץ-ישראל נוהגים להשתמש ביינ-כרמל רך, ואילו פה, ברוסיה שלנו, האנשים מבכרים הורילקה פשוטה, אשר אדיה מדליקים בנפש האדם בערה עליוה ועצובה. יחיאל הפנקסן וגניצבורג הזקן אף הם אינם טומנים ידם בצלחת. פלא פלאים! פניו של יעקב אורבך נוהרות מעט היום. הנאספים פוצחים בשיר עברי:

שם, בארץ חמדת אבות...

עיני פייגה זורחות. מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד.

העיירה היתה סמוכה לגבול, ובכוא המלחמה עזבו כמה משפחות את מקום מגוריהם ועברו לפלכי אוקראינה הפנימיים. מספר הפליטים היה הולך ורב. שוב באו ימים רעים ליואל הורביץ. הוא לא השתמט מלתת בהקפה, והיו הרבה קונים בעלי חובות הגונים שנסעו מבלי לסלקם. אותה שנה טבעו עסקים רבים, ואחרים צצו במקומם.

מלחמה! לא טוב ליואל. יותר מששים אחוז מן המגיע לו הלך לטמיון. שוב פשיטת-רגל? בנסיעתו לאודיסה קנה מלאי גדול של סחורות, הגיעה עונת התשלומים, וכסף אין. אצל יעקב אורבך היתה אחרת. חנותו היתה צנועה, והוא לא אהב לתת בהקפה.

חיל הגרמנים העמיק לחדור בארץ פולין. פרט למאורעות המלחמה צריך היה לדאוג לעתידם של הילדים. אותם ימים שימש גראף איגנאטייב ככהונת שר ההשכלה. הוא הקל במיכסת האחוזים לקבלת יהודים פליטים לבתי-ספר ממשלתיים. רוצה יהודי להיכנס לבית-ספר תיכון, עליו להיות פליט. ויואל נעשה פליט. החנות נמכרה על סחורותיה, זבניה וחובותיה. באמצעים מוגבלים עברה משפחת הורביץ לעיירת מולדתו של יואל, שם פעלו אי-אז אבותיו המלמדים. עיירה זו נמצאה בריחוק-מקום מן החזית, והחיים עוד התנהלו פה בעצלתיים.

משנה מקום משנה מזל. כמה להתעסק? העיירה לא היתה גדולה, והחנויות בה למכביר. יואל ידע מנסיונו כי חנות מכולת הגונה תובעת אמצעים רבים. אז הוחלט לפתוח בעיירה מסעדה. שלושה ימים בשבוע המה פה השוק. מאות איכרים היו מתכנסים מכפרי הסביבה, ואפשר היה לשער, כי מאכלים חמים לא יהיו להם לזרא. לרגל המלחמה היו עוברות בעיירה פלוגות-צבא, שהות זמן-מה ויוצאות לדרך. גם חלק מתושבי העיירה יהיו לקוחות המסעדה.

כאלה וכאלו היו חישוביו של יואל הורביץ. היה לו איזה חוש בענייני פרנסה. אמצעי הכסף היו מצומצמים. ישעיה רחמילוביץ, שנשאר בעיירתו רתוק לביתו, עזר הפעם אך במידה זעומה. נשכר מעון סמוך לשוק. בחדרים נערך שיפוץ כלשהו, המטבח צוייד בכיריים מורחבים. נרכשו כלים – צלחות וכוסות, כפות ומזלגות, אילפסים ומחבתים, מפות וממלחות. שמואליביץ,

בעל חנות הרהיטים, נתן בהקפה כיסאות ושולחנות. הוזמנו שלטים. מעל לדלת הכניסה הודבק שלט מאוזן בעל אותיות גדולות: חסעדה. השלט השני נעשה בצורת מלבן מאונך, ועליו: ארוחות־בית – ארוחות־בוקר וצהריים – מזנון.

חובות ועמל! פייגה הורביץ, שהיתה עכשיו בת שלושים וחמש, העמיסה על עצמה את עבודת המטבח ואילו יואל היה מספק מצרכים ומשגיח על הסדר במסעדה. את הלקוחות שירתה נערה־מלצרית, אחותו של יואל. המסעדה נפתחה לאחר חג הפסח תרע"ה. בימי השוק היו נכנסים איכרים לשתות כוס־מסקה ולטעום ממאכליה של פייגה. היו באים גם מתושבי העיירה גם מאנשי הצבא.

פייגה ויואל עבדו עכשיו מעלות השחר עד מאוחר בלילה. שואל לא השתתף בעבודה זו. היה עליו להתכונן לבחינות. הביתה היה נכנס המורה שניאורמן, רווק כבן ארבעים, איש אוהב חיים. רינגו אחריו שהתמיד לשחק בקלפים, היה להוט אחרי המין הנשי, גם לא משך ידו מן האדום האדום הזה. עם כל אלה היה מורה מנוסה בעל ותק רב.

אנשי הורביץ דואגים לעתידו של בנם בכורם. מכיוון שהלימודים ב"הרצליה" הופרעו עקב המלחמה, הופיעה עכשיו מטרה אחרת – גמנסיה רוסית. שואל נחשב עכשיו לפליט המלחמה. הוחלט לשלוח את הנער לאודיסה. הוחלפו מכתבים עם גיטה, וזו הסכימה לקחת אליה את שואל.

בקיץ תרע"ה אנו מוצאים את גיבורנו באודיסה־אמא. שיעוריו של שניאורמן הביאו פרי, אולם היה על שואל עוד ללמוד וללמוד. שכרו מורה, וכל ימות הקיץ שקד שיילקה על לימודיו. באודיסה היו אז שש גמנסיות, לכל אחת צביונה שלה. אך אותה שנה העבירו לשם את הגמנסיה הלוברלינית. היא השתכנה בבית הגמנסיה השניה.

מנגנון המורים והפקידות של הגמנסיה החדשה הועבר מלוברלין בשלימות, אך גמנסיה נזקקת גם לתלמידים. הכריזו בעתוננים על קבלת תלמידים לכל הכיתות, ועל הגמנסיה הלוברלינית הסתערו בחורים יהודיים, רובם מן הפליטים, ושואל הורביץ בתוכם.

מנהל הגמנסיה הורה היסטוריה במחלקה הרביעית, והוא שבתן את שואל. לפני הבחינות קרא גיבורנו בעיון בספר הלימוד של פלאטונוב על הקיסר פטר אלכסייביץ ועל אחותו סופיה, על הקשר אשר קשרה וכשלונו, על תליית היורים והיכלאה במינזר הבתולות במוסקבה־האם.

שואל ניגש אל שולחן הבוחרים. מנהל הגמנסיה יושב בראש, לבוש מדים שחורים עם כפתורי־נחושת מצוחצחים. פניו מארכים ואציליים, שארית שערותיו המבריקות מסורקות כלפי מעלה. צרור קמטים, מניפת־חריצים, יורד מצדעיו ומתפזר על פניו. הוא מסתכל בנער הזקוף העומד לפניו. שיילקה נרגש, עיניו יוקדות בחוריהן, הוא מוכן לקרב בעד עתידו. המנהל –

פקיד־ממשלה יבש, מלא כפתורים והכרת ערך עצמו. בלובלין, כמו באודיסה, לא היה מחסור ביהודים. בני העם הזה התדפקו בעוזו על דלתות הגמנסיה בשתי הערים גם יחד. בלובלין היה המנהל צור־חלמיש, מספר התלמידים היהודיים עלה בד בבד עם האחוז הידוע. עכשיו נתקבלה ממשרד ההשכלה פקודתו של המיניסטר איגנאטייב על התרת הרצועה ביחס ליהודים פליטים.

עיניו החודרות של מנהל הגמנסיה נתקעות בשואל. "ספר על ימי הראשונים של פטר הגדול" – פולט המנהל בקול חורק.

נס מן השמיים! בספרו של פלאטונוב מוקדשים שלושה עמודים לסיפור, כיצד עלה פטר הראשון על כיסא מלכותו. שלושת העמודים עומדים נגד עיניו של שואל הורביץ על כל אותותיהם. גם המורה זוכר את שלושת העמודים. נער יהודי עומד לפני פקיד הממשלה ומקריא לפניו בעל פה את פלאטונוב. משהו זו בנפשו החמוצה של המנהל. "די!" הוא רושם משהו בפנקסו.

ניצחון! שואל הורביץ נתקבל לגמנסיה רוסית ממשלתית. הורץ מברק לעיירה. חג בכיתו של יואל. סוף־סוף יוצא אחד מנכדיו של משה המלמד לתכלית טובה.

5

משה המלמד לא הוריש ליוצאי חלציו כסף־תועפות. היתה זאת משפחה אבינוית ועמלה. בתיה, אחותו הבכירה של יואל, היתה מטופלת בבנים ובנות. לבעלה חיים היתה משרה כבודה של שמש בבית־הכנסת. אחיו של יואל, צבי־גרישה, עבד בתחנת מסילת הברזל. לאה בת הזקונים היתה כבת שמונה־עשרה, ויואל לקח אותה למסעדה, שם עבדה בתור מלצרית.

גיטה, אחותו השניה של יואל, גרה כאמור באודיסה. כיצד הגיעה בחורה זו לאודיסה? אכן, מעשה יוצא־דופן זה כדאי הוא שיירשם בספר. משה הורביץ היה מלמד וקבצן בישראל, אך כל בניו ובנותיו נעמי־חזות, וגיטה עלתה על כולם. התרחש נס, ונזדמן לעיירה לרגל עסקיו בנו של סוחר־עצים מאודיסה. בחור זה, צדוק אפשטיין, ראה ביום השבת את גיטלה הורביץ, והיא עוברת כרחוב עם חברותיה. שמלתה לא היתה מן המהודרות, גם נעליה היו מטולאות זעיר שם זעיר שם. אך המזווג זיווגים הוציא בת־קול, ומי יעמוד בפניו? צדוק הציץ ונפגע. מרגלית זו שנזדמנה לו בעיירה כבשה את לבו, ואין בחורי אודיסה מן הביישנים. מה עניין בנו של סוחר־עצים למלמד קרתני? אך צדוק מצא מסילות לביתו של משה הורביץ וללכבה של גיטה.

נפתלים דרכי השם יתברך! עברו שבועיים, צדוק סיים את עסקיו בעיירה. עליו לחזור לאודיסה. אין הוא חוזר! מתוקים ערבי הקיץ בעיירתנו. דממה זוהר ורוח חמימה, רוח חמימה וקרירה כאחת, ריח פרחים ופירות...

שערוריה! בת המלמד ואפיקורס אוטיסאי מתייחדים במקומות טמירים. השמועה הגיעה לאוזני משה המלמד, שעדיין היה בחיים. מה עשה? עמד וכלא את גיטלה עד יעבור זעם, עד שישע צדוק זה לכל הרוחות.

אך אין אתם יודעים את צדוק. מצא לו דרכים וגנב את גיטה מבית אביה. עוד לא נתגלה דבר הגניבה, והזוג כבר נמצא ברכבת לאודיסה. ושוו לכם את חוצפתו של הכחור! ביום המחרת נתקבל ממנו מכתב: "ר' משה – כתב השודד – אל תתרעם ואל יהיה לך פאריבל.¹¹ אני נוטל מאתכם את גיטה, ואם ירצה השם אשא אותה לאשה כדת משה וישראל. ואל תדאגו לה, ואל יהיו לכם שום טרוניות..." כאלה וכאלה כתב במכתבו אותו האפיקורס. צא ובדקהו, את הממזר, אם יקיים את דבריו! בבית משה המלמד השתרר האבל. אולם עברו ימים לא מועטים, ומשפחת הורביץ קיבלה מכתב גדול מאודיסה, ובו דברי גיטה ודברי צדוק, וגם המחותנים הוסיפו נופך משלהם. כמכתב היו כלולים תצלומים מנשף החופה, ביניהם גיטלה בהינומה לבנה, ומראק כמלאך אלוהים, ומימינה עומד צדוק לבוש חליפה שחורה עם עניבת-פרפר וצילינדר לראשו.

כך נסתיימה עלילת גיטלה. היא נחטפה, נגנבה ובנות העיירה קינאו בה. לב רך היה לה לגיטה, והיא לא שכחה את עיירתה. פעמים היתה שולחת הביתה גם מנת-כסף – מעשרים עד חמישים רובל. תקציבו של משה המלמד התחיל אז מעט להשתפר.

בביתה של הדודה גיטה גר עכשיו שיילקה שלנו. צדוק אפשטיין היה איש מעשי שאהב הרפתקאות ונדודים. נדיבות-לבו לא ידעה גבול. הוא אצל מרוחו על גיטה, וזו, בטבעה הברוך, התחילה להביט על העולם הלבן מתוך אספקלריה פיקחית-מעשית.

מטרונה! אשה יפת-תואר, אשה מרחמת ונותנת-מחסה היתה גיטה אפשטיין. היה אז באודיסה שיגעון למוסיקה, והילדים העבריים למדו כינור או פסנתר. גם אריק לא נחלץ מצרה זו. במעונם של אפשטיין עמד פסנתר מתוצרת בקר. מורה קשישה ומנוסה, אנטונינה דמיטרייבנה, היתה מלמדת את אריק גמות וארזות, ולפעמים גם תרגילים נעימים לאוזן. אריק לא נשא את עולו זה בהכנעה, הוא התייחס אל המנענעים בשאט-נפש, והיה מקום לחשוש, שלא המוסיקה יעודו בחיים. גיטה שידלתו, שואל דיבר על לבו – לשווא. ילד קשה! המגדלות שבנתה גיטה היו מתמוטטים והולכים. השפעתה על אריק היתה אפסית כמעט. אז החליטה לצרף את שיילקה ללימודי הפסנתר, ואנטונינה דמיטרייבנה התחילה להעמיס גם עליו את נטל הגמות והתרגילים.

אצל שיילקה זה הלך אחרת. הוא חונן בחוש-שמיעה יפה, וצילילי הפסנתר לא היו לו למשא. לשמחת גיטה היה מתעסק מעט עם אריק, ולא בלי הצלחה. המצב בשיעורי המוסיקה של קטן זה היה משתפר והולך. אך ראו נא את

שואל! במשך זמן קצר הדביק את הישגיו של אריק ועבר עליו. אנטונינה דימטרייבנה היתה מתעכבת אצלו יותר ויותר. הוברר כי סיכויים טובים לנער זה – חוש מוסיקלי, אצבעות רגישות וכשרון עבודה גדול.

בוקר-חורף. החלונות מתחילים להכחיל, אך עוד אפלולית ממלאה את חללו של חדר-האוכל שבו ישן שיילקה. מעבר לחלונות נמשך רחוב ארנאוצקי; הוא מפהק בלאט, משמיע קול פה ושם. פרסות-סוס מטפחות בדממה. נשמעים צעדים עמומים, תקיעת-מטר רחוקה, קולות מסתננים מבעד הערפל. שואל פוקח עיניו ושוב זמן-מה בלי נוע. השעה שמונה, פוליה מטפלת במטבח, מן החדר הסמוך נשמע קולו הרדום של אריק. הדודה גיטה מרשה לו לעבור למיטתה. בושח וכלימה! בחור בן שמונה כמיטת אמו! שואל מתלבש. אין הוא רגיל להתפנק.

אחר ארוחת הבוקר יוצאת הדודה גיטה עם אריק לטייל. בחדרים משתלטת דממה. הגיעה שעת הכנת השיעורים. תרגילי חשבון, פרק בהיסטוריה, פרק בידיעות הטבע. עליו לשנן בעל-פה קטע של שיר:

מבעד ערפל גלי

הסהר מפלס נתיב.

אין לו לשואל משיכה יתרה לשיעורים אלה, אך מעודו אהב להיפטר בראש וראשונה מעניינים גרועים. יש לו סבלנות... הוא חוזר וחוזר על החרוזים עד היטבעם בזכרונו. באחת-עשרה נסתיימה הכנת השיעורים. הוא אורז בילקוטו את מחברותיו וספריו. עכשיו הוא עובר לפסנתר. עליו לנגן את התרגילים לא פחות משעתיים – שעה בבוקר ושעה בערב. החדר מתמלא צלילים. שיילקה מבחין בלשונם, לכל אחד צביונו שלו. הקולות מתמזגים, שרים בצוותא, גוועים לאט. הרבה צלילים מופלאים חבוים בפסנתר. אצבעותיו של הנער מטיילות על המנענעים, והצלילים מכים כנפשו.

חצות היום. הדודה גיטה ואריק חוזרים מטיולם. שואל מסיים נגינת הגמות והתרגילים. עכשיו הגיע תורו של אריק. הוא מואיל לשבת על הכסא העגול המסתובב. מרימים לו את המושב. פני הילד אינן מביעות תשוקה עזה לעבודה שלפניו. גיטה יושבת אצלו. "נו, אריק!" – אריק משתקע בהרהורים. אחר הוא משתוקק לכוס מים. אחר עליו ללכת למקום צנוע. אין הוא נחפז – יש לו פנאי. "נו, אריק!" – קולה של הדודה גיטה מביע רוגז ואי-סבלנות.

שואל נשתקע בקריאת ספר עברי, הוא סיפורו של עזרא גולדין על הדמון היהודי.¹² אכן הנער לא נטש את העברית, נראה כי ב"הרצליה" קיבל בכיוון זה דחיפה עצומה שתספיק לו עד סוף ימיו. צלילים רפים מרחפים עתה בחדר, צולעים על ירכם, צלילים עצלים ותפלים. ללא קצב, אך בשגיאות. הדודה גיטה יושבת כעל גחלים. צלילים מושחתים אלה מנתקים את שואל מהדמון היהודי. הוא משתתף בצערה של גיטה ומתעסק מעט באריק. עכשיו

יש לו לילד זה קצת יראת־כבוד. אצבעותיו מתחילות לעבוד במקצת. – ארוחת הצהריים! – נשמע קולה של פוליה. השולחן ערוך, קערות המרק מהבילות, גיטה ושני הנערים יושבים כל אחד במקומו הקבוע. שואל אוכל את מנתו ללא הטפה, אך את אריק, כנהוג, צריך לשדל. עניין שכיח – אין הילד רוצה לאכול. קשים תינוקות מפונקים.

אחת וחצי. שואל חוטף אל ילקוטו וממהר החוצה. אודיסה מקבלת פניו בברוך הבא סואן. אנשים ונשים, כל־רכב, קיוסקים וחנויות, שלטים וחלונות־ראווה, טראמים מצלצלים ותורקים, הלשון הרוסית האודיסאית בנעימתה היהודית, עצי השיטה השומרים את הרחובות משני צדדיהם – את כל זה חוצה שואל הורביץ בדרכו לגמנסיה.

והנה הוא בכיתתו. שם שוטפים החיים במסלולם. כשלושים נערים שניים־שניים על ספסליהם. שכנו של שואל, בוריה שולברג, מחבב מאוד סיפורי הרפתקאות. תמיד צמוד הוא לספרי בלשות, סיור וריגול. גיבוריו בחלום ובהקיץ הם שרלוק הולמס, נאט פינקרטון, ניק קארטר, יש שהוא משתקע בקריאה נבוכה זו גם בשעת השיעורים, אך היו מורים משונים שלא סבלו זאת. רוחו של בוריה עשוי לכלי חת, אך משום מה אין הוא אוהב להתנגש עם המורים. גם שואל להוט אחרי ספרי־בלשים, אף אם אין הוא חושב אותם לגולת הכותרת של הספרות. אמנם ספרים אלה נבלעים במהירות עצומה, אך הם גוזלים זמן רב.

שולברג – נער עצבני, מחודד־סנטר ופזיז־תנועות. בספרי הרפתקאות אהב מקרים מסובכים, רציחות וגניבות נעלמות, בדיקת ראיות זעירות שבועירות, חקירה הדרגית בשרשרת העובדות, שזירת רשת דקה סביב הפושע עד בוא הרגע המיחל והרוצח מבין כי סודו פוענח. אכן בוריס מבין זאת עמודים אחדים קודם.

– אתן לך עד מחר את פינקרטון, – לוחש בוריה – שתי חוברות חדשות אתי בבית.

מצלצל הפעמון, ונכנס מורה המתימטיקה אלכסנדר איבנוביץ – איש גבה־קומה בעל פיקה בולטת, ששערותיו הערמוניות צונחות על מצחו, והוא מנערן למעלה בנענוע־ראש. אחר אלכסנדר איבנוביץ בא קוזלוב, מורה הספרות הרוסית, איש קשיש בעל שפם לבן ופנים אדמוניות, מורה מנוסה וחביב על התלמידים. אחריו בא יארימה, משגיח הגמנסיה, איש קצר וכרסתני, שלימד לאטינית על פי שיטתו וספר־הלימוד שלו. הוא אהב להתבדח, אך עיניו היו כבדות, ואיש לא צחק לבדיחותיו.

השיעורים רודפים זה את זה. תוכנית הלימודים כוללת שעור־ידת בשם "חוק אלוהים", ובאותה שעה לומדים התלמידים היהודיים את תולדות היהודים על־פי ספרו של דובנוב. שיעורים אלה שימשו לשואל תחליף גרוע לשיעורי ההיסטוריה ב"הרצליה" הרחוקה.

בא הערב. נסתיים השיעור האחרון. הנערים מתפרצים החוצה. זמן־מה הם מתנגחים, וגם הילקוטים משתתפים במערכה. והנה הם מתפורים. שואל צועד הביתה עם חברו שולברג. הם לבושים מדים של תלמידי גמנסיה ממשלתית. מעיל ירוק־אפור עם כפתורים מנצנצים, כובע בעל מצח־לכה עם "קוקרדה"¹³ של מתכת צהובה. אין שני החברים הולכים בשפתיים קמוצות. בורים מספר על שלושת השודדים שהתפרצו לבנק, מסכות שחורות על פניהם ואקדוחים שלופים בידיהם...

שוב פינקרטון!... אודיסה־אמא שטוחה לפני הנערים, מכוסה שכבה דקה של חורף ושלג. על העמודים תלויים פנסים הזורעים אור קלוש סביבם. החנויות פתוחות, החלונות מוארים. בדרך נפגשות נשים צעירות. מבטיו של שואל גולשים עליהן. כל נערה חידה סתומה בשבילו, וקודש קדשים. הנער הולך וגדל, ואף יצרו גדל עמו. רע העניין בנערים בני שש־עשרה באודיסה זנוחת האלוהים! "היכנסו!" – מזמין בורים – "אתן לך עד מחר את פינקרטון". חנה, אחותו של בורים, הצעירה ממנו בשנה וחצי, התחילה מבלי משים יורה סביבה את חיציה הנערתיים, ולב שואל נמשך אליה בסתר. "היכנס" – חוזר בורים.

חנה יושבת על שיעוריה. היא לומדת בגמנסיה ממשלתית לנערות. "א, שיילה!" – אומרת היא בשפה רפה. אין היא חושדת ברגשותיו – תינוקת! סרט־משי לבן נעוץ בשעורתיה הגזוזות. פניה עגלגלות, אפה זוקר, עיניה היהודיות זורעות בת־צחוק ידידותית מהורהרת. "בוריה!" – קוראת היא. שוב תבוא לבלבל את המוח בשאלות החשבון שלה. אין לה לחנה נטיה למתימטיקה. גם בוריה אינו להוט אחר שאלות מסובכות אלו. הוא מוסיף לספר על הבנק שנשדד, על תחבולות השודדים ועל פינקרטון, ענק הבלשים. אולם אין לבו של שואל פנוי עכשיו לבלשים. פרצופה המושך והמתחייך של חנה ממלא את לבו. "בוריה!" קולה מצלצל באזני שואל כקול יצור עליון, כמרכז היקום. לא קל לנתק את בוריה מפינקרטון. "ניחא!" – מפסיק שואל את שטף דבריו – "אקרא זאת בבית". הוא שם את החוברות בתיקו. קולו של היצור העליון נשמע שוב: "שיילה! אולי תעזור לי אתה?" שואל ניגש אליה, הוא עובר את הטווח הקטן. בוריה נגרר אחריו ללא חשק. שואל אומר: "הראי את השאלה!" קולו אדיש, גרונו ניחר. אך הביטו נא: הוא התאדם! נדמה לו כי אלפי עיניים ננעצות בו. שלושה ראשים נכפפים על מחברת החשבון...

שואל יוצא מבית חברו ומתעכב זמן־מה בחצר. גמנזיסט מתעסק בדבריי־שטות! הוא עומד ומסתכל בצללים המתנועעים מאחורי הווילונות המוארים. הנה קמה חנה ממקומה. סרט ראשה מסתמן בבהירות על רקע הווילון. בבית מחכה לשואל מכתב מאמו. יואל הורביץ גוייס לעבודת הצבא. למרות היותו כבן ארבעים, הגיע תורו. היה רשום כסאניטאר צבאי, ושלחו

אותו לבית-חולים עורפי בייקאטרינבורג. המלחמה נתמשכה, בתי-החולים הצבאיים היו מלאים פצועים.

פייגה נשארה עכשיו לבדה עם מרים, והמסעדה על אחריותה. אולם ככל שהוכבד העול, נתווספו כוחות על כוחותיה של בת ישעיה רחמילוביץ. עכשיו היתה פייגה בעלת-בית עמלנית, סולדאטקה¹⁴ הולכת בגפה. לא קל לפייגה.

עוברת שנת 1916. עוד מעט ותגחנה תמורות במדינת רוסיה הפצועה. ניקולאי השני עורך מסעות בכרכי המדינה לעודד את הכוחות. הוא ואנשי משפחתו – אשתו, חבל בנותיו ויורש העצר אלכסיי – ביקרו גם באודיסה. ה"דומה"¹⁵ העירונית ערכה פגישה חגיגית. גם תלמידי הגמנסיות יצאו לפגוש את פני הקיסר ופמלייתו. ביניהם היה שואל הורביץ. כל תלמיד הניח את כובעו בסדר אחיד על ידו הפשוטה וצעק הור-רה למכוניות החולפות לאיטן.

הצעקות נצטעקו באוויר הדומם, והנה גם זה עבר. גורלה של קיסרות רוסיה נחרץ.

פרק שלישי

6

שלוש פעמים בשנה היה שואל בא לבית אמו – לחג הפסח, לחופשת הקיץ ולחג הולדת הנוצרי. נסעו בקרון המחלקה הרביעית של הרכבת. תלמידי-גמנסיה וסטודנטים שנסעו הביתה לימות הפגרה הצטופפו באחד מן התאים. בקרון היו שלוש איצטבות רחבות זו על גבי זו, עמד ריח חמוץ ומעושן. הגלגלים שקשקו על פסי הברזל והלב הצעיר צהל לצפירות הקטר המגמא מרחקים, לנוף הארץ המושלגת מעבר לחלונות. התא המזוהם היה מלא זוהר-עיניים, בנות-צחוק מושכות, שירים מתפרצים:

מכוס יין ותירוש לא כואב הראש.

כואב לו לשוטה שאינו שותה...

היו בחברה בחורים חריפי-לשון שהרבו להתלוצץ. וטוב, ושמת, ומרנין, ועף הלב לעתיד, לחיים, לאושר. שואל היה שתקן מטבעו, אך גם הוא הצטרף למקהלה:

נבלה, ידידים, לילה זה בשמחה...

וכמובן, לא פסחו הסטודנטים על "גאודיאמוס"¹⁶ היה סוף שנת 1916. בתאי הקרון האחרים ישבו איכרים ואיכרות על שקיהם וארגזיהם. ריח מתורקה חריף הסתלסל מעל ראשם כהילת-קסמים. ילדים בכו. על האיצטבה העליונה ישן חייל כסוי סגין אפור למעלה מראשו: בצדו ישנו קביו. אלה היו חיים

אחרים, רחוקים מאוד משואל. כיצד אפשר לא להיות מאושר כשהנפש מלאה חדות-נוער עד גדותיה?

היה סוף 1916, ובדרך שמע שואל על רצח ראספוטין. תמונת הנרצח באה בעתונים. פנים גסות, אף רחב, עיניים תאוותניות וזקן-מידות. סיפרו כי באותה שעה שהצבא הרוסי נחל מפלות במלחמה, כשהוא נלחם ללא נשק ותחמושת, נשתקעה חצר הקיסר בנאפופים. ראספוטין היה מרכז המשפחה הקיסרית, סמל הריקבון הפנימי של המשטר הצארי. היריה שחיסלה את האיכר המתחסד והמנאף עוררה הד בכל רחבי רוסיה, לרבות הצבא הלוחם. בכוקר התקרבה הרכבת לתחנתו של שואל. בבית הגתיבות קיבלה את פניו אחותו הצעירה מרים. ראו נא את התינוקת! מפעם לפעם הולכת זו ומתרוממת. מחרוזת עיניה הקצובות נחשפת בכת-צחוק. היא מנשקת את פניו. שפתיה רכות וחמות, שפתי אחות. עכשיו אין היא מפטפטפת במסירת-נפש. דומה כאילו קורטוב ביישנות כולא את מבול דבריה. "גדלת כהוגן!" – פוסק שואל. נעים לו לראות את האחות המשגשגת בעולם אשר מסביב. השלג פרוש לרגליהם, רבוץ על הגגות, תלוי בענפי האילנות, נמתח בדרכים ובשבילים. להקת עורכים מתרוממת אי-משם ודואה בצריחות אל השמיים הדלוחים. עשן עולה מארובות.

בעיירה – יום שוק, ואין אמה יכולה להינתק מהמסעדה. מתקרבים ימי חג המולד. השוק הומה מאדם. איכרים נכנסים אל המסעדה להתחמם ולסעוד קמעה. הדודה לאה, המלצרית הצעירה, מתרוצצת בלי הרף; רגליה עובדות כדיבעי. יום חג היום לפייגה, היא מחכה לבואו של בנה. והנה הם נכנסים, האח והאחות. אל שולחנות המסעדה יושבים איכרים, לבושים אדרות-כבש המפיצות ריח ניחוח. המולה ועשן עולים עד התיקרה. פייגה עומדת במטבח אל הכיריים הבווערים. פניה משולהבות מן האש. ריחות חמיצה אוקראינית וקציצות מטוגנות ממלאים את המטבח. אשה מסורבלת ככת שלושים עומדת אל גיגית מים פושרים ומדיחה את הכלים. שם האשה פאשה. מאז גוייס יואל היא עובדת כאן כעוזרת.

והנה רואה אמה פייגה את ילדיה במטבח המלא טירדה, ריחות ופיעפוע. "שיילקה!" – היא נופלת על צווארו של העלם, מחבקת את הבן האהוב. עיני שניהם זורחות. אכן העבודה הזאת במטבח לא עשתה את אמה צעירה יותר. במצחה פשטו הקמטים. האמנם נתנמכה קומתה של האשה היקרה? שטות! שואל הוא קפץ ועלה. האם ובנה עומדים במטבח המהביל ומתמודדים מתוך צחוק הדדי. נודף ריח בשר נחרך. "אוי, הקציצות!" היא ממחרת אל המחבת, סכין רחב בידה. היא מוסיפה שומן, מהפכת את הקציצות, עשן כחול עולה. פאשה סיימה את הדחת הקערות. עכשיו היא מנגבת את הכפות והמזלגות, מנגבת לאט ומסתכלת בנער הזוקף. שואל נתקל במבטה הממושך. "קינדערלעך, הביתה! בעוד שעתיים אבוא גם אני!" – פקודה זו יוצאת

מפי פייגה. היא מזכירה למרים את התפריט של ארוחת הבוקר. זכדה, ביצים, לחם וחמאה, קפה, עוגות ותפוחים.

האח והאחות צועדים ברחובות העיירה. מרהיב ונעים לחזור הביתה! ביישנותה של מרים הולכת ומתמוגגת, ולאט־לאט נפתח פי הנערה. היא מדברת, והוא, בלית ברירה, שומע. אך הפעם אין זה פיטפוט גרידא. בחורה בת ארבע־עשרה מתחילה להבין בסדר העולם.

הם באים הביתה. ריח הבית הטוב אופף את העלם ברהיטיו, חפציו וזכרונותיו. תמונות סמולנסקין, ביאליק, פרץ, ז'בוטינסקי, שלום עליכם, תלויות במקומן הקבוע. מעל הקיר מסתכל הרצל בהדרת פניו, באצילות מראהו, במבטו הדרוך למרחקים. על הכוננית והמדפים ניצבים ספרים עבריים. הוצאות "מוריה", "אחיאסף", "תושיה", ש"ס בכלי, שירים וסיפורים, כרכי "השלוח", תנ"ך ועין יעקב, כל כתבי מנדלי ויהודה שטיינברג...

מרים עורכת את השולחן בכל מה שציוותה אמא. באותה שעה היא מדברת, עקרת הבית הצעירה, ככל שיעלה המזלג – על לימודיה ועל מוריה ועל חברותיה ועל אחת מהן, פאניה שמואליביץ הידועה, ששאלתה שלשום: "נו, מרים, מתי יבוא אחיך לימות החופש?"

השולחן ערוך. "שב, שיילה!" – מזמינה האחות. אולם שואל עוד עומד אצל כוננית הספרים ומדפדף, ומשוטט על פני השורות המוליכות מימין לשמאל. דבר־מה עצב, שלא ניתן להביעו, יקר כילדות החולפת, נשקף משורות עבריות אלו, בספרים העומדים חרש על סף הכליון.

– נו, שיילקה! – האָח והאָחות יושבים אל השולחן. עכשיו מספר שואל. הוא אוכל ועונה על שאלותיה של מרים. בן דודתם אריק אינו זוכה להערכה מלבבת. גם שמו של בוריס שולברג ולהקת הבלשים שלו הועלו בשיחה. אפס חנה, אחותו של הפינקרטוני הלוח, לא נזכרה. עיניה של מרים, דובדבניות־קטיפה שחורות, נתקעות באמון בלי גבול בעיניו היוקדות של האח הבכור. הוא שואל על מכתביו של אבא. היא מביאה צרור שלם.

חילופי המכתבים בין יואל ופייגה לא נפסקו אף לשבוע. אבא כותב באידיש טהורה על העיר יקאטרינבורג, על העבודה בבית־החולים, על הקור העז השורר השנה באוראל. הוא עונה על שאלותיה של פייגה. היא נמלכת בבעלה בענייני הבית והמסעדה, היא נשענת עליו כאז כן עתה. ויואל מסיים כל מכתב בנשיקה מעומק לבו, מאת הנאמן לעולמי עולמים.

שואל מעלעל במכתבים שקטים של איש־צבא לא צעיר, הנוהה למקום מכורתו. דממה בבית. מרים יצאה לשעה קלה. אותו שעון הילדות מטקטק ולא מטקטק מעל הקיר.

באה אמא. לכבודו של שואל נעלה היום את המסעדה בהקדם. היא מתעסקת בחימום ארוחת הצהריים וסחה באותה שעה עם בנה. על הפרק חיי

הנער באודיסה, הלימודים בגמנסיה, שיעורי הפסנתר. הבן ואמו שניהם אינם נוטים למרה שחורה, הם מוצאים לשון משותפת. מקרים שונים מחיי הגמנסיה, חמיצותו של המנהל האציל, פיקתו המהלכת של אלכסנדר איכנוביץ, הלצותיו הכבדות של יארמה וקולוב – קולוב הטוב, מורם ומדריכם. האם מתעניינת בדברים שאין בהם ממש – מתי הוא אוכל, וכמה הוא ישן, ואורח חייו... נכנסת מרים. לחייה אדומות מקור, כובע הפרווה השחור הולם את פניה, עיניה־הדובדבניות יוצאות ומאירות קדימה – מי יתן וכל אם עברית תתברך בכת כזו. אך היכן היא משוטטת כל היום? המשפחה יושבת לארוחת הצהריים, והיום הקצר הנה הולך ומסתיים. מה הן ארוחותיה של פוליה באודיסה לעומת מאכלי אמא?

היכן שוטטה מרים? היא חזרה על בתים אחדים בעיירה והודיעה על בוא שואל. והנה התחילו מתכנסים בערב בתורים ובחורות, מן הקרובים והמכרים הטובים. באה הדודה בתיה עם החברה שלה, אתה הדודה לאה, אף היא נערה נעימה. באו שני חברי שואל, מישה וזיאמה, מן הקרובים ביותר. והנה גם פאניה שמואליביץ הידועה. מחרוזת פניני־זכוכית על צווארה, מתחת לצווארון הסלסלה, תסרוקתה משונה ומסובכת, ואולם פניה צעירות וחיות ועיניה אולי מאוהבות, כי באה לבחורה זו העונה המפלחת לבבות.

שימו כיבוד על השולחן, אולם לא לכך התכוון הנוער. הגראמפון רחב הלוע התחיל לפעול, ובחדר נשמעו צלילי הוואלס "על תלי מאנג'וריה". הזיוזו את השולחן, נתפנה שטח רחב. פאניה שמואליביץ בחורה פעילה היא מטבעה, והוואלס הראשון עם שואל נופל בחלקה. האמהות פייגה ובתיה יושבות ונהנות, אך לאה הורביץ, ככל שעייפה היא מעבודתה במסעדה, אינה מתכוונת לנוח. מהיכן נמצאים כוחות לבחורה נפלאה זו? ואחר הוואלס באים קראקוביאק, פה ד' איספאן, הונגרית, הופאק, בעלבוסתה יהודית. עד שעה מאוחרת הומה הנוער בחדרים.

טוב ונעים בבית אמא! רק צר שהיממות עפות. באישון לילה אחד באה אל שואל פאשה זו הכרסנית, שעבדה במסעדה והיתה עוזרת לפייגה גם בעבודות הבית. שואל נגע באשה הכבירה, והיתה זאת התפרצותו הראשונה באותו חלום עלומים דלוח.

מזמר הדם הצעיר. עוברים־חולפים ימות הפגרה, מלאים צחוק וקור, טיולים ושירים ושלג חורק. פאניה שמואליביץ ערכה מסיבה לכבוד השנה החדשה. בביתה, כמובן. אכן נערה בת שבע־עשרה זו יודעת לטובב את פני הדברים. בת יחידה היא להוריה, ומה לא ייעשה בשביל התינוקת? כל אחד מהמוזמנים הכניס סכום מצער, אולם הנטל העיקרי נפל על כתפי פאניה והוריה.

חברה עליזה נתכנסה לביתה של שמואליביץ. בחצות הרימו את הכוסות וקידמו את שנת 1917 באיחולים טובים. עיניים צעירות התנוצצו. שרו

שירים, רקדו ריקודים, שיחקו משחקי־קנס צוהלים. וכך הוסבו פני הדברים, שעל שואל הוטל קנס – לנשק את פאניה שמואליביץ. הוא נצמד אל שפתיה בכל זהירות העלומים. אחר באה השעה הצובטת של לפנות בוקר. השנה החדשה התחילה את מצעדה בעולם המסורס. הנוער המשולהב יוצא החוצה. קר. עוד פאתי שמיים לא החווירו. בחלונות נדלקים אורות. יהודים קמים לעבודת הבורא.

העיירה המושגלת משתרעת תחת שמי השמיים בארץ אוקראינה. צפיר קל מטייל ברחובותיה הדוממים, לוטף בתים וגגות, אילנות וגדרות. בבית־הכנסת מטפל חיים השמש בתנור. אחר הוא מדליק נר־נשמה. עוד מעט ויתכנס המניין הראשון.

7

שואל ממשיך את מהלך חייו בביתה של הדודה גיטה, בכיתה החמישית של הגמנסיה הלובלינית, בפריטה על הפסנתר, בקריאת ספרים עבריים ורוסיים שהוא שואל מן הספרייה של חברת "מפיצי השכלה". הוא נשתקע ללא הבדל בכרדיצ'בסקי ואורבך, ארציבאשב ומנדלי, טולסטוי ו"זכרונות לבית דוד". גם בוריס שולברג מלעיטו בסיפורים מרהיבים של גדולי הבלשות. הכל נבלע ונקלט בנפשו של העלם.

בתחילת מארס הגיעו לאודיסה השמועות הראשונות על ועד הדומה שהוקם בפטרבורג בראשותו של רודזיאנקו. בראש הממשלה הזמנית עומד הנסיך לבוב. מיליוקוב נתמנה לשר החוץ, קרנסקי – לשר המשפטים. התארגנה מועצת צירי הפועלים. נאסרה הממשלה הקודמת – שטורמר, סוכומלינוב, פרוטופוב וכת דיליה. אחר הוכרז על התפטרותו של ניקולאי השני ועל האסיפה המכוננת העתידה לעצב את משטרה של רוסיה. באו אסיפות וכינוסים, הפגנות ומיטינגים, צעקות ותשואות, כרוזים והחלטות, קולות קוראים וברכות, הודעות והדים, קובלנות ואיחולים וכל מיני תגובות על המאורעות. חלק קטן מן האוכלוסיה – האצולה, הפקידים הגבוהים, הבורגנות העליונה, פקידי המשטרה והבולשת נודעזעו משפע התהפוכות ומהתמוטטות הקרקע תחת רגליהם. רוב העם צהל וחיכה לתמורות טובות.

בשבעה במארס נערך באודיסה מצעד של חיל־המצב, ושואל הצליח להידחק לכיכר הסובורית. ראש מטה הגליל, הגנרל מארקס, רכב בראש המצעד, ענוד סרט אדום. מהרחוב הדיריבאסובי השתפכו אל הכיכר תזמורות, פלוגות חיילים, מלחים, קצינים, וסרטים אדומים, באברקים, על הפגיונות והכובעים התנוססו דגלים אדומים: "תחי רוסיה החופשית!" התזמורות ניגנו את המרסלייזה. נאמו נציגי אירגונים שונים, ומארקס בתוכם. אחר עבר המצעד ברחובות העיר. האביב צעד אתו. אודיסה רתחה. הופיעו מפלגות למיניהן. "המלחמה עד הניצחון! יחי

הצבא! יחי הצי! תחי הממשלה הזמנית!" הכורגנות הגדולה והזעירה כבשה את עמדות המפתח בשלטון ובחיי החברה. בקפה פאנקוני נידבו כסף לטובת הלוחמים החולים והפצועים. נערכו מכירות פומביות של פרחים. ברחובות צברו הגמזוסיטים והסטודנטים כסף לתוך קופות ציבוריות.

היה שמת. אצל חנויות הנפט עמדו תורים ארוכים. נתנו רק קווארטה לאיש. על פי תלושים היו מוכרים שתי ליטראות סוכר לחודש. התיאטרונים ובתי הראינוע היו מלאים. אופרה, אופרטה בדה, קונצרטים, בתיאטרון של בולגארובה הציגו את "הנקודה היהודית", "בר כוכבא", "עקדת יצחק". בתיאטרון החדש פעלה להקת בועז יונגוויץ בהשתתפותה של קלרה יונג. הציגו את "חנצ'ה באמריקה", "ג'קלה שקרן", "הוי, אנה, הישאר", "מדמאזול הופלה". באולמות הראינוע הוצגו סרטים נהדרים בהשתתפות מלכות הבד והאריות שבשחקנים. וירה חולודנאיה, פולונסקי, איבן מוֹזֶ'חִין. הסרטים האילמים טורטרו חלקים-חלקים בלוויית פסנתר.

היה טוב עד לאין ערוך. במוצאי שבת, אחד-עשר במארס, היתה בתיאטרון רישלייה הגדול אסיפת הנוער הציוני. אלפי בחורים ובחורות צבאו על התיאטרון, ולא יכלו להיכנס מחוסר מקום. שואל, שהגיע לשם בהקדם, הצליח להיכנס פנימה. הדבר עלה לו בשני כפתורים תלושים. באולם שררה אווירה חגיגית. נשמעו שירים. "שאו ציונה", "די שבועה", "תחזקנה" נתערכבו באנדרלמוסיה. את נאום הפתיחה נשא מנחם אוסישקין. הוא קרא לאחדות הנוער היהודי להתכנסותו תחת הדגל הלאומי, לעבודה פעילה כעד ארץ-ישראל ועם ישראל. הקהל ליווה את דבריו בתשואות סוערות. אחר הרצה הסטודנט מיכאלסון על בעיותיו של הנוער הציוני. פרט לעבודה רב-צדדית לעזרת הישוב הארץ-ישראלי קרא המרצה למאבק על זכויות העם היהודי בגולה, לאירגון כוחותיו הלאומיים, לפיתוח היצירה העממית. ההרצאה עוררה ויכוחים ערים. הנשף הסתיים בהימנון. הנוער עמד על רגליו, ומאות רבות של קולות צעירים שרו בהתלהבות את שיר התקווה. גם קולו של שואל לא נעדר ביניהם.

ביום המחרת הוזמן גיבורנו אל בית חברו שולברג. ציינו את יום הולדתה החמישה-עשר של חנה. השולחן היה ערוך בעיקר במיני-מאפה מתוקים – אביה של חנה עבד במאפייה. לא חסר גם משקה דובדבנים מתוצרת הבית. שואל הביא תשורה – כרך מהודר של כתבי לרמנטוב. על הדף הראשון כתב: "לחנה שולברג, בתודה עמוקה". בשנים הבאות היו מלים מוזרות אלו נחמה טובה לחנה. באו נערים ונערות והצחוק לא נעדר. המשקה הנעים הצפין בחובו מעלות של חריפות ושמחה. פה ושם הוטלו בדיחות. הנערות היו צעירות וצחקניות, אולם שואל ראה רק את חנה.

מה מצא בה בנערה זו, שרק התחילה מסירה מעליה את איצטלת הילדות המגוחכת? מי יודע אותן הדרכים הטמירות? מכל הנערות שבעולם הוא רואה

רק אותה – את עיניה המהורהרות, המביעות ידיות, פניה הצחות, בת צחוקה המגלה טורי שיניים קצובות, קולה החרישי והמבויש במקצת. אכן גם לשואל באה עונת ההתאהבות.

קמים מאצל השולחן. גיבורנו יושב אל הפסנתר. בחור משונה! הוא מנסה לנגן את מוצרט. ואולם עדימהרה מוטל עליו לנגן אך מוסיקה לריקודים. אין לקנא בשואל. לאחר שעה ארוכה הוברר כי אחת מחברותיה של חנה אף היא יודעת להכות במנענעים. בחדר נשמעים שוב צלילי הוואלס. שואל ניגש אל חנה.

אצבעות ידיהם משתלכות. היא מרימה אליו את עיניה. דבר מה זע בהן. חמש־עשרה שנים! ארשת סודית, קופאת, בפניה. צווארה העדין אפוף צווארון לבנוני. שערותיה הרכות מתעופפות לצדדים. בהרות אדומות מתפשטות בלחיה.

כן, היו עניינים לשואל, היו עניינים לאנשי־אודיסה. מדי יום היו צצים אירגונים חדשים. איגוד מנקי הארובות קבע את שכר העבודה – שלושים קופיקות בעד ניקוי יחידת־הסקה. אירגונים יהודיים אף הם לא ישבו בחיבוקי־ידיים. בונד, ציונים סוציאליסטיים, פועלי־ציון, המפלגה היהודית העממית, האירגון הציוני "הסתדרות", אירגון הסטודנטים הכלרוסי "התבר", אירגון המורים, אירגון אנשי הצבא היהודיים ושחריו, חברת הזבנים היהודיים, חובבי הבימה היהודית...

גם ועדת המצות עשתה את עבודתה היא. מחיר פוד מצה רגילה (עשר מצות הפונט) – שנים־עשר רובל. בעד המין המשובח – מחיר כפול. משפחות עניות מקבלות חינם שמונה פונטים מצות לכל נפש.

באודיסה התחיל לפעול אירגון לספורט והתעמלות בשם "מכבי". שואל נרשם לכיתת המתחילים. השיעורים נערכים שלוש פעמים בשבוע. המדריך צעיר זקוף ותמיר, ביאוריו ברוסית, אך פקודות התרגילים – עברית. שואל, שאת פסיעותיו הראשונות בהתעמלות עשה בחצר "הרצליה", בהדרכתו של אורלוב, היה מן החניכים המוצלחים בכיתה. לאחר שבועות מועטים העבירוהו לכיתה הראשונה. היה נעים לאחר יום עבודה ללבוש מכנסיים קצרים, פקס קל ללא שרוולים ונעלי־ספורט רכים, ולצעוד בשורה באולם הקטן. חת־שתיים חת־שתיים! לאחר זמן־מה התמחה שואל יפה במקבילים ובטבעות, וכן בשאר מכשירי ההתעמלות.

שנת הלימודים בגמנסיה היתה הולכת ומסתיימת. התקרבו הבחינות. לא כל ציוניו של שואל היו חמש; אולם הוא לא חשש לתוצאות גרועות. אביב נפלא עמד בעולם. מימי הים השחור היו מתחממים קימעה־קימעה, וב־14 למאי הלך שואל להתרחק זו הפעם הראשונה. נלוו אליו בוריה שולברג ואחותו.

היום הראשון בשבוע. החוף סלעי במקצת. גלים קלילים מתנפצים. שמש

אביב עומדת בשמיים הכחולים. רוח זעה לרגעים – נכנפת, מופיעה ומשחקת במחבואים. אין שאון העיר מגיע הנה, נשמע רק הגיג הים. הוא נמתח עד האופק, פלוח צעקות שחפים נדירים. הצעירים מתפשטים וקופצים אחד-אחד מן הסלע המימה. הם קרירים, המים, בשניות הראשונות, אך בוריה וחנה, שניהם ילידי-אודיסה, אינם חוששים לקרירות ועומק. אין המים מתנכרים גם אל שואל.

בבגד הרחצה חנה שונה מזו שבמדי הגמנסיה. עוד סימני השתזפות אשתקד לא נעלמו אצלה. שלושתם שוחים לעבר האופק. הם עובדים כמרץ ומתרחקים מן החוף.

הלב מרנן! בוריה רואה פה יום ראשון רגיל עם נעימויותיו השגורות. זרמי חיבה מפכים בין שואל וחנה. בת-צחוק מבושת ניתכת על גיבורנו מעיניה הטובות של הנערה. הם יוצאים מן המים. בגד הרחצה הרטוב נדבק לגופה הנושם של חנה ומבליט את ישותה הנשית. הם מתפרקים על החול, ומיד נטפלת אליהם שמש האביב. היא עומדת על המשמר, שופכת מלוא חפניה חג על החי והדומם.

אז צולחת על שואל הרוח המכבית, הוא מראה עמידה הפוכה. ראשו למטה, הוא צועד צעדים מספר, כשכפות ידיו נשענות בחול. נחשול של צהלה תוקף את העלם, הוא מתגלגל בחול החם פעמיים ושלוש ומשתרע בסמוך לאח ולאחות, כשצלעותיו מתנשאות ברוח. טוב בעולם! השמש מוסיפה להתיך חמימות וזוהר. הסלעים השתקנים מתמסרים בכל כוחם האבני לגלים החרישים המתנפצים לרגליהם. העור מתייבש והולך, והנה השמש נוגעת בו. שואל, האיש ששהה בארץ-ישראל, מעלה זכרונות. צפים דיוקנאות רחוקים. ליפסון, האיש הכרסני והפעיל, אשר מי יודע מה עלה לו שם בצוק העתים, הפך אצלו לאיש פלאי אשר אין דבר נסתר ממנו בפנסיון. צעדיו חשאיים, בת צחוקו המתוקה מבליטה גומות רחבות בלחיו השמנמנות. הו, גם מורה העברית סופג משהו – פניו הרזות, זקנקנו הקלוש וקולו המאנפף קימעה: "הסו, ילדים!" והנה חופו של הים התיכון. חול, זיפוף, גלים עזים – לא כמוכי-חולשה אלה. גם השחפים שם מעט אחרים והשמיים כחולים יותר באמצע מאי, הוא חודש אייר...

רוחו הצוהלת של שואל התעופפה. נפשו יצאה פתאום לארץ הטובה היא, לגמנסיה העברית, לאותו הפנסיון של ליפסון, לאווירה האחווית, לרחובות המתמלאים מדי שנה בערב אנשים, לשלטים העבריים על כתלי החנויות והמשרדים.

חולף-עובר יום הנופש באודיסה. האביב שולט בחופים ובלבכות, בגרגירי החול, בצריחות השחפים, בשיטות הפורחות, בהמיית-צבעים של שמיים כבים.

מחר יישמעו שוב בגמנסיה בדיחותיו הקודרות של יארימה.

נסתיימו הבחינות. שואל עבר ללא כשלונות לכיתה השישית, והנה הוא שוב בעיירה. ימות החופשה צועדים אחד-אחד. העיירה חיה את חייה תחת שמי השמיים. שם עם ישראל חונה בסך, והנוער מתבחס בצפיפות העבשה. אולם נחצב בעולם צוהר, ואלומות-אור התחילו פוגעות בביצת הסימטאות. אביב של 1917, אביב העולם! בעיירה הופיעו בונדאים ובונדאיות ומפיצים אידיש בהרצאות חיונים. משה סטרוגאצ'בסקי החובש הרעיש שמיים בנאומיו המפוצצים. זה היה ראש המפלגה העממית בעיירה. רוב יהודי המקום, ובעיקר נגידים וחשובים, נטה לציונות. איציק שפיר, בנו של מנדל החייט, חזר לעיירה מסיביר ארץ גלותו. סוציאליסט עוד מלפני המלחמה הוא פתח שוב בעבודה פעילה לטובת המארכסיזם ונצחוננו של מעמד הפועלים בעיירתנו.

מערבולת! שואל הורביץ אף הוא מצא את תיקונו. אנו רואים אותו באגודת הנוער "בני ציון". הוא נבחר לראש המחלקה התרבותית של אירגון זה ונשתקע בעבודה הציונית. נערכו הרצאות ספרותיות, התארגנה כיתה של ידיעת הארץ. זיאמה שטיינברג, חברו הבכיר של שואל, בחור בעל פנים נעימות ושפתיים עבות, הרצה על חיים נחמן ביאליק. הרצאתו השניה נסבה על הקווים המקבילים בין מסעות בנימין השלישי ודון קישוט הלמנשי; בנימין וסנדרל הוצבו כאן מול דון קישוט וסאנצ'ו פאנצ'ה, ואיזמלו המנתח של זיאמה פיענח את מה שלא היה ולא נברא. חברו השני של שואל, מישה זילבר, הוא מיכאל כספי, בחור גמגמן טוב-לב ומעוטי-זמה, אשר שבע-עשרה שנותיו עוד לא היקנו לו השקפה יציבה על סדר העולם ואשר במקום "כל דאליס גבר" היו הצדק והמשפט אור לנתיבתו – מישה זה נבחר לגזבר האגודה.

את הכיתה של ידיעת הארץ ניהל שואל. נקנתה מפת-כד של ארץ-ישראל, ופעם בשבוע היה שואל מספר על השטחים המשתרעים משני עברי הירדן. פאניה שמואליביץ היתה ממאזינותיו הקבועות, והעניין הגיע עד כדי כך, שבמסירות-נפש, בהוצאת קצה לשון, היתה רושמת במחברתה את הריה ועמקיה, עריה ומושבותיה של הארץ הרחוקה. מאימתי התחילה פאניה להתעניין בדברים תמוהים אלה? באחד מלילות החורף, אור לשנה החדשה, נשוק נשק אותה הנער המרצה הזה בזהירות חמימה. מאז נהפך עליה לבה. היא לא היתה קפדנית עם בחורים, ולדברי עופות השמיים היה משתמש בטוב לבה זיאמה שטיינברג הנזכר.

לא נאזין לדיבות. חיי העיירה היהודית שטפו במסלולם. הנוער הירוק, שלא ידע עדיין עול פרנסה, התעסק בכידור וחיבת ציון, במזמוטים ושירים. במועדון הציוני פעלה קבוצת נוער, שהיתה מכינה נשף פומבי, קונצרט מוסיקאלי-אמנותי-דראמאטי. הנשף נועד לתחילת אוגוסט באולם הראינוע

"מודרן". הכנר שכנא מרקוביץ, שסיים זה לא כבר את הקונסרבטוריון בקיוב, אירגן מקהלה. באילופו וניצוחו שיננה המקהלה שירים ידועים לתהילה: "עם ישראל חי", "אל יבנה הגליל", "שאו ציונה נס ודגל" וכדומה. שואל שלנו עשה במקהלה כמיטב יכולתו. פאניה שמואליביץ לא החמיצה גם היא את ההזדמנות, אף אם חוש־שמיעתה המוסיקאלי היה לקוי. לשכנא המנצח היתה סבלנות.

כל יומיים היתה המקהלה מתכנסת לביתו של ירוחם הפחח. שם היה מעין מועדון יהודי. בעולם היו מתרקמים מאורעות. הממשלה הזמנית משלה ברוסיה פחות משמונה חדשים. נאומיו הנבוכים של אלכסנדר פיודורוביץ קרנסקי¹⁷ לא השביעו רצון. "המלחמה עד הניצחון" לא מצאה הד בצבא. החיילים היו עייפים ממלחמה קטלנית וזחלנית זו. הרימו ראש הלאומנים. באוקראינה נבחרה עוד במאוס 1917 הראדה¹⁸ המרכזית בראשותו של גרושבסקי בהשתתפותם של ויניצ'נקו ופטליוורה. בסוף יוני הושג הסכם בין הראדה לבין הממשלה הזמנית. הראדה הסכימה לדחות את תביעת האוטונומיה האוקראינית עד האסיפה המכוננת. בכל אתר היו הולכים וגדלים כוחות הבולשביקים. רק מעטים הבחינו אז בהם את האגרופ השגיב, אשר יפוצץ את החיים הקיימים ויבנה בדם ושיר סדר־עולם חדש. משה החובש הוסיף לנאום, אך נוסחותיו העקרות לא מצאו הדים. ביתו של ירוחם הפחח היה מתמלא מדי ערב. היה על הנוער לסחוב הלאה את ספינת אומתנו המיטלטלת. הקברניטים התנגחו, ובאנדרלמוסיה לא קל היה למצוא את הדרך הנכונה. שואל שיער שידיעת הארץ – עניין חיוני לנוער היהודי. הרצאותיו לא היו יבשות לחלוטין, לפעמים הסיח דעתו מהדיעות ששאב מתוך הספרים והתעכב על רשמיו הוא מלפני ארבע שנים. אלה היו מסעות קצרים, מלאי פיוט וגעגועים, על נוף, טבע ופגישות.

פייגה הוסיפה לנהל את ענייני המסעדה, ועל שואל היה לעזור לה לפרקים. מן השוק והחנויות צריך היה להביא מיני מזונות, כולל חביות ובקבוקי־משקה, ולהחזיר את הכלים ריקים. עבודת גברים זו נפלה לעתים על שואל, ופאשה היתה לו לעזר. אם צריך היה להרים על העגלה חבית, ארגו בקבוקים או שק תפוחי אדמה – היו עושים זאת בצוותא. שואל גדל לאחרונה, שריריו חזקו. עכשיו היה עלם מבוגר. בקרוב הופיעה על ראשה של פאשה מטפחת־תג צבעונית, מטפחת צהבהבת, מקושטת פרחי תכול ואודם. שואל התחיל להבחין בחיוכה, חיוך אשה לא מטופשת, המגלה שיניים דלילות ובריאות. לאחר חלומו השני שנפל עליו שוב כחתף על משכבו התחילה פאשה זו מטרפת את מנוחתו.

שבע־עשרה שנה! באחד הבקרים התקיימה בהקיץ נפילתו הראשונה של שואל. פאשה סיימה לשטוף את הרצפות, היא חבשה לראשה את מטפחתה הצבעונית ועמדה לצאת. הם היו לבדם בבית. לאחר היסוסים אכזריים, ברגע

האחרון לפני צאת פאשה, ניגש אליה שואל במצומד. היא לא השתמטה, היא פתחה את ישותה לנער הרועד.

פגישה ראשונה זו גררה אחרות. הנער נהפך לגבר. גם לפאשה באה עונת הפריחה. אשה זו, שבעלה נפל במלחמה, נהפכה למרות ממדיה ההגונים קלת-תנועה. "מה את מפזמת שם, פאשה?" – שואלת פיגה. ואמנם לפעמים היתה נשמעת מפיה של פאשה, בעשותה כמטבת, נעימה עצובה משרי אוקראינה, הגיג לב מלא וחוגג.

העניינים הולכים ומסתבכים. את פאניה שמואליביץ תקף כולמוס של התנשקות. היא היתה בכירה משואל כמעט בשנתיים, ובעוד זמן-מה יהיה עליה להינשא, ללדת בת ולהיחסל. עכשיו שמה עין בשואל. הדבר לא נעלם מזיאמה שטיינברג. נראה כי לא לחינם היו הבריות מרננים שדבר מה נפל אשתקד בין זיאמה לבין הנערה הזאת המבולבלת. פאשה העצומה שימשה לשואל פורקן-מחשכים. פרט לזה לא נמחתה מלבו החברה הרחוקה מאודיסה – חנה שולברג.

תסוכות! פאניה שמואליביץ ידעה את כוחה כלילות ירח קוסמים – זה לה כשלוש שנים להתנשק עם בחורים. מדי ערב, בהסתיים ההרצאות, הדיונים והחזרות במועדון היהודי היה חלק מהנוער מתפלג זוגות-זוגות, מצטדד למקומות טמירים ומתלחש כחמימות ורגש. ערב אחד נסבו פני הדברים, ושואל שלנו נעשה בן-לווייתה של פאניה.

חצות ליל-קיץ בבית הקברות הנוצרי. מקום זה שימש לפרקים מקלט לזוגות הצעירים. בין מצבות האבן ותילי העפר המעושבים עומדים ומחשים אילנות. מתחת לתילים שותקים אנשים מתים. עם שחר יתעוררו מחנות הציפורים, ואילו עכשיו משתרעת דממה בחצר המוות. משוטט הירח המהורהר; אגן הזהב המעוגל מרעיף אור ושקט. צללים אפלים מוטלים לרגלי האילנות והמצבות, ריח פרחים ועשבים נודד סביב.

על אחת המצבות המאוזנות, מצועפים אילן רחב-כפות, יושבים שואל הורביץ ופאניה שמואליביץ. נשיקותיו של שואל תמימת וטהורות, אך פאניה כרכה את בחורנו במעטה של גירוי מבויש, אשר נערות בעלות נסיון יודעות את סודו, היא לוחצת את חניכה של פאשה אל שדיה הקטנים, תפוחים ודבש נודפים משניה. לאור הירח פניה חטובות, נסוכות חלום וקסם. היא שותקת, היא נושמת בכבודות. אך בעיני שואל פאניה שמואליביץ – מרגלית צנועה, שאסור לנגוע בה. הוא קם מעל המצבה. רשת חורוורת של עלים וכתמי-אור מכסה את הזוג הצעיר בצעיף דמיוני, עיני-כסף מפלסות נתיב בין הענפים. המצבות שותקות. הן שותקות תמיד.

"עורו, אחים, אל תנומו" – זמר זה הושר ביום המחרת במקהלה. שכנא מרקוביץ חזר בנפרד על הקול הראשון והשני, אחר זימרה המקהלה בצוותא. "יה חילי-לי, עמלי-לי". פאניה-שמואליביץ זיפה כדרכה, אך עוד אפשר היה

לסבול. נשאר אך כשכוע ימים עד הנשף המיועד, והמקהלה היתה מתכנסת עכשיו מדי ערב.

נסתיימה חזרת המקהלה. שואל השתתף בנשף גם בתור פסנתרן-מלווה. פרט לכינור וזמר הוכנה הצגת מחזה במערכה אחת של שלום עליכם: "מזל טוב". את תפקידו של ר' אלתר שיחק נתן צירלין, אחיה של לאה צירלין, אשר עליה יסופר להלן. גם חברו הטוב של שואל, זיאמה שטיינברג, השתתף במערכה. הוא מילא את תפקידו של חיים, המשרת החצף.

בקיץ 1917 עוד היה השלטן שלטון, וסדר-מה שרר. עוד לא טושטשו הגבולות, והעיירה לא היתה עוברת מיד ליד. כלי-הקודש עוד שכנו כבוד. במוסקבה התחיל יוצא לאור עתון יומי בעברית בשם "העם". גם אודיסה לא שתקה. הופיע "השלוח". הוצאת "מוריה" חידשה פעולתה. ארבעת הכרכים הראשונים של "התקופה" בהוצאת אברהם יוסף שטיבל קרובים היו לצאת בארצנו. ילדי העם הישראלי עוד למדו עברית בחדרים ובתי תלמוד-תורה, גם מורים פרטיים לא מעטים היו סובבים בבתים. החנויות היו פתוחות. החייטים והסנדלרים, השענים והנגרים ושאר בעלי המלאכה היו עובדים את עבודתם ושקועים בקבצנותם באין מפריע. המועדון בבית ירוחם הפחח עוד לא נהפך לשאייה ושממה. לזקנים היו אסיפותיהם המשעממות שלהם, הנוער פילס את דרכו הוא.

בעיירה נערך הנשף הפומבי הראשון של בני ציון. כל הכרטיסים נמכרו, והיו גם הזמנות חינם. אולם הראינוע "מודרן" היה מלא מפה אל פה. פסח כץ, ראש הציונים בעיירה, עמד בנאום קצר על בעיות עמנו בתפוצות. אחר הורם המסך, והתחילה הצגת "מזל טוב". הספר פינקלשטיין איפר את השחקנים כמיטב יכלתו. מחצית פניו האחת של ר' אלתר הצטחקה, השניה הורידה דמעות. סינורה של המבשלת ביילה היה שחור, של פראדל - צח ולבן כשלג. חיים היה לבוש בטרזנות מהודרת, בידו הימנית - מקל מפואר, שהיה מהפך ומהפך בו, כיאות למאהב מחוגי האצולה הגבוהה.

לא, פינקלשטיין לא עשה מלאכתו רמייה. הלחשן לא כבש את קולו, ובאולם הצטרחו קריאות צרודות, שעליהן חזרו בנעימה אמנותית השחקנים המבוהלים. ים של שתיקות הציף את המחזה העליון.

הקהל לא היה תובעני, חלקם של הורי המשתתפים וקרוביהם לא היה מיצער, והשחקנים זכו למחאות ממושכות. לאחר ההפסקה הופיעה המקהלה, ואז הראה שכנא מרקוביץ את כוחו בניצוח וניפנוף-ידיים. מרוב התרגשות זייפה פאניה שמואליביץ כפליים, והמנצח ביקש ממנה להשתתף אך הערב. פאניה נעתרה לבקשתו, אך הוסיפה לעמוד על הבמה בשמלת החג, במחרוזת האלמוגים, בצווארון הסלסלה הלבן - פאניה שמואליביץ עמדה והניעה שפתותיה, וקולה בל יישמע. הודות לזה הושמעו השירים הנותרים באופן משביע רצון. קידוחיו של שכנא מרקוביץ, שהיה לבוש פראק שחור עם

עניבת פרפר, היו נעימות מאוד.

הנשף הגיע לשיא הצלחתו עם צאת הכנר – הלא הוא שוב שכנא מרקוביץ שלנו. שואל הורביץ, לבוש מדי-גמנסיה עם כפתורי נחושת, ישב אל הפסנתר והניח את התווים על הכנה. כינון הכינור נתקיים ביסודיות צורמת. אחר נשמעו צלילי "כל נדרי" של מיכאל ארדנקו. שכנא, בוגר הקונסרבטור ריון הקיובי, אכן ידע פרק בנגינת כינור, הוא היה בחור טוב כבן עשרים וחמש בעל חוטם כביר ונשמה מוסיקלית. ליווי של שואל לא היה ברמה גבוהה – עדיין היה טירון בפסנתרנות. הבאסים התמרדו לפעמים, אך הקהל לא השגיח בבאסים. ניבי הכינור נכנסו ללבבות. אחר "כל נדרי" בא הצ'ארדאש של מונטי. התפעלות מיוחדת עורר הפרייליכס – הזמר היהודי המרקיד והעצוב.

נשף נהדר! פייגה ומרים יוצאות מאולם הראינוע "מודרן". שואל יצא ממרות אמו, ויש שהוא חוזר הביתה עם שחר, לאחר היעלם אחרוני כוכבים משמי מרום. על מרים היה לחזור הביתה בעשר בחוקן של נערות-כוסר בעיירה.

קיץ זה היה הארבעה-עשר בחייה של מרים. בניגוד לשואל לא התעסקה עדיין לא באהבה ולא בפוליטיקה. יואל עוד היה בצבא. מדי שבוע, כדת, היו מתקבלים מכתביו, פייגה הקפידה שבכל שבוע ייכתב המענה. היא היתה ראש הבית. דאגת הפרנסה לא היתה קלה. ניהול המסעדה תבע כוח, פעילות ועצבים.

והנה, כתום הקונצרט, יוצאות פייגה ומרים אל הלילה. רוח קרירה מהלכת בעיירה, מביאה ריחות קיץ, נביחות עמומות, רישרושי אילנות מנמנים. "גם היום יאחר לברוא!" – פוסקת מרים, בהתכוונה לאחיה. הקהל הצפוף שיצא איתן מתפזר והולך. הנביחות בחצרות מתגברות. הכלב האחד מתחיל, שכנו ממשיך, מיד פותח השלישי – קונצרט כלבי בעיירה. השמיים מעוננים בחלקם, עתים קרע אחד הכוכבים אשנב זערורי ומסתכל בסקרנות. שומר הלילה דופק בפטישו. מאחד הגנים מתפרץ ריח של פרחי-לילה...

כן, ניהול המסעדה תבע כוחות. הרבה שאלות קטנות ביקשו יום-יום את פתרונו. וכוחה של אשה מהו? הילדים אמנם משתדלים לעזור, אך אין בדעתה של פייגה לגזול את ימיהם הצעירים בשל העבודה התפלה הזאת. אם ירצה השם, יש לו לשואל סיכויים לקבל השכלה גבוהה. עליו לנוח יפה בקיץ.

נרגש מחוויות הנשף יוצא שואל החוצה. הוא לא מצא הפעם את פאניה שומאליביץ. כמה השיעור לרדיפה אחרי בחור שוטה זה? מפי מישה זילבר נודע לשואל כי פאניה יצאה עם זיאמה שטיינברג. הוי, קנאת אנושי! על שואל צלחה רוחם של אונלו, בוריס שולברג ונאט פינקרטון. עליו לפענח את הסוד האפל הזה. כמתגנב הוא בא עד בית הקברות וצועד לאטו בשדרה. לבוש בחליפתו האפורה, אין הוא מזדקר בשחור הלילה. הוא נוטה הצדה

בדרך הנהירה. המצבות, האילנות והשיחים מכסים אותו. כל עשב מאפיל עליו ברצון וידידות. עיניו דרוכות, אזניו קשובות. קול לחש נשמע מאחת המצבות. זהירות! שוב נשמע הלחש – זהו קולו של זיאמה, קול משעמם ונרגז. "טפשוני! – מרגיעה הנערה – לא היה בינינו ולא כלום. עוד הוא ירוק לחלוטין!" שואל נחבא מאחורי האילן סמוך. פתאום הוא מבחין בדבר טמיר. נאט פינקרטון נסוג אחור. הביתה, הביתה.

על השולחן הוכנו בשבילו כוס חלב ורקיקים. הוא סועד את לבו, מתפשט ושוכב כמיטתו המוצעת. אך התכסה בשמיכה, והנה נשמע לחשה של מרים. "שיילקה, א, שיילקה! אתה ישן?"

אין את נפשו לענות הפעם. שעה ארוכה הוא שוכב בעיניים פקוחות. מעבר לחלון שר הלילה. אותו שעון קיר מוסיף ומכה, מוסיף ומכה, מודד ומודד שניות ודקות.

פרק רביעי

9

עוד לא נסתיימו ימי חופשתו של שואל, ובולמוס של אי־מנוחה תקף את פייגה. המצב היה לקוי, ריח סכנה ריחף באוויר. עוד פרעות לא נפרעו, אך חוש האם ניבא אי־יציבות בעולם. הורץ מכתב אל אבי המשפחה. פייגה שפכה במכתב זה את לבה. ברצונה להשאיר הפעם את שואל בעיירה, להעבירו לגמנסיה המקומית. שואל מצדו כתב גם הוא את דעתו. לא דומה הגמנסיה בעיירה לגמנסיה הלובלינית־אודיסאית. מה לדרוש מהמורים הקרתנים? כנגד זה הוא יכול לכנות בשם קזולוב – קזולוב לבדו יכריע את הגמנסיה הפרובינציאלית כולה, על ראשה ועל כרעיה. נו, ויארימה? איש זה – מדען מפורסם, שולט בשפה הלאטינית בחמש אצבעותיו. יש לו שיטה משלו, אף ספרי־לימוד כתובים כמו ידיו. אף את אלכסנדר איבנוביץ, מורה המתמטיקה, יש לצרף לטובי המורים. כדיבור אחד, שואל סבור שהגמנסיה הלובלינית – אחד ממרכזי החינוך המשובחים באודיסה. מלבד כל אלה אין ברצונו לנטוש את שיעורי הפסנתר בבית הדודה גיטה. הוא התמחה עד כדי כך, שהתחיל לפרוט את "אלה תירכה" של מוצרט. המכיר אבא את אלה תירכה? וזה לא כבר היה בעיירה נשף, והוא, שואל, ליווה שם בפסנתר את הכנר מרקוביץ, שסיים את הקונסרבטוריון והפליא לעשות בכינורו. ובכן, אחת בקשתו מאת אבא: להרשות לו שימשיך את לימודיו באודיסה.

ככה כתב שואל. היו לו עוד עניינים מסובכים, אותם לא גילה לאבא. פגישותיו עם פאשה נפסקו. אין סודות בעיירה. מישוה ראה משהו, מישוה הריח ורמז לפייגה. היתה שיחה עצורה בין האם לבין פאשה, שיחה קצרה,

הרצת חיצים סתומים. כדי למנוע פגישות חשודות נמסרה כביסת הלבנים לכובסת אחרת, שעשתה זאת בחצרה. את שאר עבודות הבית עשו פייגה ומרים בכוחותיהן הן. אז נפסקו פיזמוניה העצובים של פאשה כמטבח המסעדה. בפנים חמוצות ומטומטמות עבדה את עבודתה, ורק בלבה עוד שר משהו, שר ושאף והתגעגע.

והנה אנו רואים את פאשה אורבת בערכי אוגוסט לשואל. היא יושבת על ספסל צדדי בגן העיר, ראשה מורד, אך עיניה משוטטות. פעם, בעברו עם להקת בחורים, הבחין בה שואל. הוא השתמט מן החברה וניגש בעקיפין אל הספסל החבוי בין שיחי הגן. פאשה היתה לבושה שמלת-חג, כהילת-צבעונין כרכה את פניה בסגלגל המטפחת החדשה. הם החליפו דברים, זמן-מה חיכו לאפלולית המגיחה. רוח צוננת פרצה אי-משם. ככל שהחשיך הלילה היו השמיים הולכים ונזרעים כוכבים. "בוא נטייל קצת שיילקה". כמתגנבים יוצאים הנער והאשה מן העיירה. ליל-אוגוסט טוב מחפה עליהם. ימי קציר טרם באו, השיבולים עומדות צפופות, הרוח לוחשת באוזניהן, והן שומעות בחשיבות קודה.

ים של לחשים! שדה-כוכבים עצום! צפופים עד אפס מקום שוככים שני האנשים בתוך מחנה השיבולים. דומם התמסרה פאשה לשד הצעיר. שואל חזר הביתה עם שחר וישן עד אחר הצהריים. אותו יום נשמע שוב במטבח פזמונה העצוב של פאשה. היא עבדה ברשלנות ויבבה את השיר האוקראיני בקול חרישי. היה יום-שוק, העבודה במסעדה היתה כפולה ומכופלת, ביקוש המנות היה מופרז, שטיפת הכלים תבעה זריזות. "מה אתך? החלית, פאשה?" – שואלת פייגה. אך פאשה לא חלתה מימיה. סוד יש לה. אור צובט מהלך בין ריחות הקציצות המטוגנות, פיעפוע החמיצה האדמדמת בדוד, לחש הגחלים על שבכת ההסקה.

לא, על שואל היה לברוח מן העיירה. אותם ימים התחתנו פאניה שמואלי-ביץ וזיאמה שטיינברג. לא היתה זו אפתעה, היו שהתנבאו לכך עוד לפני שנתיים. אביה של פאניה שמואליביץ היה בעל חנות-רהיטים היחידה בעיירה. בני נוער מתחתנים, מבני-ברית ומשאינם בני-ברית, והם באים לבנות את קינם, ואז הם מצטרפים לחנותו של שמואליביץ.

פאניה היתה הבת היחידה של מלך הרהיטים המקומי, והחתונה התקיימה ברוב פאר. הפרטים למותר הם, כל איש ישראל המבין בכתוב מימין לשמאל, יודע חתונה יהודית מהי. השתייה היתה כדת, גם המאכלים היו במידה גדושה כיאות. קהל המוזמנים רקד עד כלות הכוחות, וגם אז עוד הוסיף נופך. מגדל החייט, אותו מגדל, אשר בנו עשה ריבולוציות בעיירה, היה המנצח בתזמורת והמחצצר בחצוצרה. שני כשרונות התרוצצו בקרבן של מגדל – חייטות וחצוצרנות. אף על פי כן לא עשה בימי חייו כסף-תועפות. הכלה הכשרה היתה לבושה שמלת-משי לבנה. באולם הגדול של בית

שמואליביץ רקדו יהודים בעלי־זקן ובעלי־צורה, יהודים עטופים שחורים עם חושני־לובן מעומלנים ומזדקרים, בעלי־בתים מבוססים. מלבד החצוצרה עשו בתזמורת שני כינורות, חליל, קלרינט, בטנונית, בטנון ותוף. כלים אלה היה בהם די כוח להפוך את העולם וזה אמנם נעשה בניצוחו של מנדל המחצצר. שכנא מרקוביץ, רבה ומורה של הכלה בענייני זמר ומקהלה, קימט בתחילה את חוטמו רבי־הממדים לשמע הרעש המחריש אזניים. אך רעש יהודי זה היה עצמו ובשרו, והפעם היה עליו לסבול את מלאכתו של מנדל החייט. שכנא שתה אף הוא, הוא הסתייג מכללי המוסיקה ותגיה ורקד עם אשתו רוזה הזורחת פרייליכס יהודית בוקעת־שחקים. שואל שתה מעט יותר מן המידה. הוא נטפל הערב אל אחותו מרים. אתה בילה, אתה רקד, עיניו היוקדות נתקעו בידידות ובאחוה בעיניה הדובדבניות של אחותו המלבלבת, והשיניים הזהירו בהדדיות גפלאה. טוהר־עלומים השתפך סביב האח והאחות. מהיכן לפייגה הורביץ ילדים כה חגיגיים? אין זאת כי מיואל באה להם זאת, מאיש הצבא יואל. האם פייגה, אשר לאחרונה לא מעט דאגות ועמל נפלו על כתפיה, אינה גורעת עינה האוהבת מילדיה.

חתונה נאה! שולחן ערוך בטעם! שפע של משקה! רגליים טופחות בריצפה, זקנים עפים באוויר, אגודלים נתחבים בבתי־השחי. ממחטות של נשים באות בשנים, של נשים מטופפות, אשר זכר ימי־נעוריהן בא לפנינהן ברתת, במחץ, בנשימה מקוטעת – ממחטות אלו מתנפנפות, רומזות, מביאות אותות רחוקים מלפני ארבעים שנה.

עם שחר תששו כוחותיהם של הזקנים. מהם יצאו באיחולים טובים את הבית. ומהם כרעו־נפלו כאשר היו והשמיעו נחרה אדירה ורכת נועם. באותה שעה התחילה פעילותו העצמית של הנוער הבלתי־נלאה. הוא פצח בשיר וזמר. רבים מהאורחים הצעירים היו מאנשי המקלה במועדון הצינוני, אך היו גם פנים חדשות. התחן והכלה, שכנא מרקוביץ ואשתו הזורחת, שואל ומרים, מישה כספי וחברתו הפטפטנית לאה, סתם בני־נוער בעלי־גרון, כל אלה שרו וצרחו שירי־עם בארבע לשונות – עברית, אידיש, רוסית ואוקראינית. ידיו של שכנא המנצח, שאף הוא היה מבוסס קימעה, התנופפו עם הקצב מאליהו.

ביום המחרת נתקבל מכתב מאבי המשפחה יואל הורביץ. בשקט ובכובד־ראש, כדרכו של האיש במהלכי־חייו, כתב אל זוגתו היקרה והצנועה מרת פייגה תחיה את דעתו על נסיעתו של שואל לאודיסה. דעתו היתה ברורה: על שואל לחזור לאודיסה. בכל הנסיבות העיקר הוא שהנער יהיה לאיש. שואל צדק: רמת החינוך בכרך גבוהה יותר מבעיירה. באודיסה יוסיף להתעסק בפסנתר ובמכבי – גם זה לאו מילתא זוטרתא. מה ששייך למצב בעולם, הרי צפונים מאתנו העתידות... מי יודע את הנולד? ייתכן שדווקא באודיסה יהיו החיים בטוחים יותר. בייקאטרינבורג פורחות שמועות, כאילו המלחמה עומדת להסתיים, החיילים עיפו מההרג המתמשך, רכבות עם פצועים

מוסיפות לבוא לאוראל. כמה הוא השיעור לחסל אנשים? לא אבדה איפוא תקוותו של יואל לחזור בקרוב הביתה, אל אנשי משפחתו, אשר הוא, הנאמן לעולמי עולמים, מנשק אותם בכל לב.

יואל הסתמך בהחלטתו לא רק על רצונו של שואל. הוא בא בכתובים עם אחרות גיטה, וזו דיווחה לו על התנהגותו של שואל, על כשרונותיו המוסיקאליים, וגם הישגיו במכבי לא נעלמו מאחותו.

יופי! חודש אוגוסט הנה הולך וקרוב לקיצו. עוד מעט ונסע לאודיסה. פני פייגה נתכרכמו, אולם זה כעשרים שנה, מאותו יום פסח בבית־אמא, כאשר יואל איש הצבא הניח את כף ידו הגברית על ידיה שהיו אז צנומות וחלשות, עושה פייגה רצון בעלה.

בפעם האחרונה מרצה שואל במועדון הציוני על ידיעת ארץ־ישראל. הוא מסכם בסקירה מקפת. פאניה שמואליביץ־שטיינברג אינה נוכחת הערב במועדון. בסוף דבריו מטפל שואל בבעיות הנוער הציוני בגולה. הארץ שוממה והיא זקוקה לידיים עובדות. על כל אחד מאתנו לרכוש איוה מקצוע ממשי. הארץ נצרכת לאיכרים, פועלים, בעלי־מלאכה, וכן לרופאים, מהנדסים ומורים. "אנשי אוויר" ובטלנים מסובבי־אגודל אין להם חלק בארץ. עבודה וזיעה וגיוס הכוחות!

כזה היה סיום הרצאתו האחרונה של שואל על ידיעת הארץ. אחר עמד מיכאל זילבר, הריע הטוב, וגימגם דברי שבח אחדים, דברי־פרידה לשואל, אשר הכניס אותנו לערי הארץ היקרה, הקנה לנו ידיעות על שטחה ואקלימה, הגיאוגרפיה והטופוגרפיה, רוחותיה המנשבות ומוז אווירה, על כל כלכלתה ומושבותיה, משקה ותרבותה. אנו יודעים עכשיו מה בגליל ומה ביהודה, מה ביפו ומה בירושלים עיר הקודש, מה בנגב ומה בעבר־הירדן, מה בראשון־לציון על יקבה ומה בחדרה על יתושי הקדחת שלה. כל זה נתחוויר לנו תודות לשואל חברנו. עכשיו הוא נוסע מאתנו. נאחל לו דרך צלחה.

כאלה וכאלה גימגם הריע הטוב, אשר היה חסר כשרון הנאום לחלוטין. בחור זה היה בעל נפש יפה, עליו אפשר היה לסמוך. העולם היה בשבילו נאות־צדק, דביר האמת והיושר. בזמן האחרון נטפלה אליו לאה צירליו, נערה נמוכת־קומה בעלת מזג לוהט וגם פטפטנית עד ללא נשוא. היא נצמדה אל הבחור הטוב הזה, והיתה סכנה שזאת תהיה אהבה עד הקבר.

הנוער היהודי עוד הוא מכונס בעיירות של תחום המושב. מהפכת־פברואר עוד לא בישרה פיזורו בכרכים. אותו הנוער, אשר כל אב יהודי מצא לנכון להקנות לו ידיעת אות עברית והנחת תפילין. בשנה זו הותרה הרצועה בנוגע להשכלה כללית, והגמנסיות על כל כיתותיהן נתמלאו נערים ונערות יהודיים. מישה זילבר אף הוא נתקבל לגמנסיה המקומית.

שואל מבלה את שני הערבים האחרונים עם אמו ואחותו. בוקר אחד הוא ניתק מכל זה. קרון הרכבת גדוש אנשים, שקים וסלים, עשן מאחורקה,

חריקת דפנות ושקשוק גלגלים. אין שואל שם לב לכל אלה. הוא שקוע בקריאת ספר רוסי מושך־לב, הוצאת הספרייה האוניברסאלית. לאט עובר היום, ערב סתיו מזדחל ובא דרך החלון המאובק. עובר הקונדוקטור, איש משופם לבוש מדים מעוכים ותוחב נר קטוע בפנס. מעבר לחלון צפה־חולפת ערכת רוסיה הדרומית, ארץ אוקראינה.

10

עברו שלושה חדשים מאז יצא שואל את אודיסה, ובשובו מצא בה תמורות. קודם־כל מצא שואל את צדוק אפשטיין בביתה של הדודה גיטה. דוד זה היה כבן ארבעים, וקרחת נעימה הכפילה וכמעט שילשה את מצחו הסגלגל. המצח העז העיד כביכול על חיי המחשבה, אולם צדוק היה כולו בשר־ודם, אוהב־חיים וטוב־לב. היו לו עסקי־יער ברומניה.

עכשיו נשתנו בהרבה חייה של הדודה גיטה. משפחה! שואל אף הוא באנשי המשפחה, גם פוליה העוזרת תופסת בה מקום חשוב. איש איש וחיו. כלילות מסוימים משמשת פוליה פילגש למיטיה – איש בעל קומה, נחוש ושתקן – המבלה בחדרה הקטן שני ערבים שבוע. הוא בעל משפחה, ופוליה מוסרת לעתים מתנות לשלושת ילדיו. היו יחסים נושנים בין פוליה ומיטיה, בני כפר אחד ממחוז ייליסאוויטגראד, ויש אשר אהבת־נעורים שנכזבה מבקשת את תיקונה.

עם בואו של אביו הוקל בהרבה לעצלן אריק. צדוק אהב בידור וקלפים. איש רעים להתרועע, בן־אודיסה קלידת – כזה היה צדוק אפשטיין. והנה נצטרכה גיטה להיות עזר לבעלה, למשוך בעול. היה על האשה החיננית והביטנית להתקשט ולהתייפות, לעדות עדיים, לשים לב לתסרוקתה, לצבע ציפורניה, להריח כשמיה. היא עשתה זאת, וכעין חג תמיד, רוח עליזה של שה"י פה"י, השתררה בבית. אופרה, אופריטה, פארסה, ראינוע, מחזות באידיש, פעמים קונצרטים בקונרסבטוריון – כל זה העסיק את צדוק. לא היתה באודיסה הצגת־בכורה בלעדי צדוק. ובאשר צדוק עם מצחו הגאוני והמתקרח, שם גם גיטה. צדוק לא הקדיח תבשילו כשעה שגנב את גיטה מבית אביה. והוא לא נתכוון להצפין מרגלית זו מאחורי הדלת והמזווה. פעמים היתה מתכנסת חברת־מרעים לרחוב ארגאוצקי. צדוק היה מכניס אורחים, ולא משך ידו מפריפראנס, שלעתים היה מתמשך כל הלילה.

כן, עסקיו של אריק אינם רעים. הוא נעשה בן־חורין, ואין דבר גזול את מנוחתו. אנטונינה דמיטרייבנה עוד נכנסת שלוש פעמים בשבוע. היא נטפלת אליו, היא והגאמות והתרגילים וכל אותו השיעמום הפסנתרני, אשר רק אנשים גדולים כשואל יכולים לסובלו. עיקר חינוכו של אריק נפל עכשיו לידי הנאמנות של צדוק, וצדוק לא היה קפדן מעודו. טבע של זהב לצדוק! גיטה איבדה שליטתה לחלוטין. "הילד הולך בטל!" – מתלוננת היא באוזני

צדוק. – "ומה בכך? ינוח קצת. עוד יספיק למלא את כרסו תורה". "אך הרי הוא מאבד את זמנו!" – צדוק ממלא פיו צחוק. "זה משה המלמד מדבר מתוך גרונוך..."

צא ודבר אל צדוק! אין מצחו הרם אלא שלפוחית בעלמא, מין מעשה־תרמית. "חנצ'י באמריקה" בתיאטרון בולגרובה מעסיקה אותו פי עשרה מחינוך בנו. כזה הוא צדוק. אולם בתו היפה של משה המלמד אינה מסתפקת בחנצ'י. היא פונה שוב אל שואל בבקשה לשים עין על אריק. ואף אם אריק מסרב עכשיו לציית בעניינים התובעים עמל ושקידה, מצליח שואל לדרבנו לאחר שידולים ומשא־ומתן מטריד.

שואל היה מבני העיירה הישראלית, בחור עובד, אך בא לאודיסה, ועניינים שונים כיתרוהו אף אפפוהו – שפע עניינים! הכיתה השישית של הגמנסיה, הלימודים השונים ושיעורי הבית – עניין עיקרי. שיעורי הפסנתר של אנטונינה דמיטרייבנה, תרגילים וגאמות, גם משהו מיצירות המופת הקלות, יום יום שעתיים של נגינה על הפסנתר – עניין שני. ההתעסקות הטרדנית עם אריק – עניין שלישי. שעות ההתעמלות בקבוצת "מכבי" – עניין רביעי. ההתיידדות עם בוריה שולברג וקהל בלשיו – גם זה עניין. ואחרון אחרון – חנה הנחמדה, שגדלה במשך הקיץ, והיא שזופה מכף רגל ועד ראש, והמתימטיקה הוסיפה לצוד את נפשה כשלב דאשתקד. מה היה לו לשואל לעשות? בראשונה היה נכנס לבית חברו אך לעתים־רחוקות, עוזר אגב אורחא לחנה בתרגיליה. ואולם ברבות הימים ביקש יותר ויותר להיות במחיצתה של הנערה, ותרגילי החשבון המסובכים שימשו לו אך אמתלה.

אביהם של בוריה וחנה, יצחק מאיר שולברג, עבד במאפיה, ועליו עוד יוסבו הדברים להלן. אולם האם, סוניה מרקובנה, כדאי לספר עליה מייד. היא היתה עקרת־בית ככת חמישים, מאותן שגילן הולך ופוחת מדי שנה. גופה היה דומה לקורה רבת־מידות, עם יותר מנופך של כרס, וככל שהיו השנים נסוגות היתה הכרס זוה קדימה. על גוף רחב ופעיל זה היה תקוע צוואר קצר ועליו ראש בעל פנים נעימות, אף ישר ולא בולט, עיניים טובות, עיני־חן יהודיות, פה נאה עם מבטא אודיסאי רך ומתנגן לאיטו.

סוניה מרקובנה היתה המצביא העליון במשפחת שולברג. ובני המשפחה, ובתוכם יצחק מאיר, ובראש וראשונה יצחק מאיר, קיבלו את מרותה, באין ברירה, בעונג רב. והנה התינוקות הולכים ומתבגרים, ובחדרי הבית התחילה מסתובבת הנערה הפורחת הזאת. נאמר בלי התחמכויות: סוניה מרקובנה אהבה את בתה אהבה בלי מצרים וכלי מידה, ועוד למעלה מזה. שואל שלנו מרבה עכשיו לבקר בבית חברו שולברג. צדוק בבית – מהומה בבית, ושואל מוצא לו מקלט בבית השולברגים. הוא ובוריה מכינים את שיעוריהם בצוותא, ושואל אינו זונח גם את חנה ותרגילי המתימטיקה שלה. אכן הנערה הזאת נפגעה בזמן האחרון, וכמו כינור קטן התחיל מתנגן בלבה.

העיניים המושפלות, הסומק הפורח, ברק העיניים, רטט המגע המקרי, המבוכה האופפת – כל זה נעלם לחלוטין מעיני בוריס, הבלש המלומד, וכלל לא נעלם מעיני סוניה מרקובנה. את סוניה מרקובנה אין לרמות. הגיעו הדברים לידי כך, שחנה, אשר קודם היתה ישנה כאבן שמונה-תשע שעות ביממה, התחילה סובלת מנדודי-שינה. באמצע הלילה נשמעים עתים ממיטתה גניחות עמוקות, שברי מלים שאין להן שחר. סוניה מרקובנה מורידה את גופה הכבד ממיטתה וניגשת ברגליים יחפות אל חנה. "חנה'לה, מה לך?" – אך חנה נשתקעה שוב כשינה, נשימתה הקלה נשמעת ולא נשמעת בדומיה. שעה ארוכה עומדת סוניה מרקובנה וסוקרת את בתה, בשערותיה של סוניה מרקובנה מגולגלות פיסות-נייר, סגולה להתקרזלות, ולבה מלא רחמים אמהיים.

כן, עינה החודרת של סוניה מרקובנה רואה תמורות בהתנהגותה של חנה. הילדה התחילה להתייפות. מצחיק! עם בוא הערב היא לובשת את שמלת החג הכחולה עם צווארון המשי הלבן, עורכת לה תסרוקת משונה משערותיה הגזוזות, מחליפה את סרטיה, עומדת זמן רב אצל המראָה, זמן רב מדי. "חנה, שבי לאכול!" – חנה מסרבת, אין לה תיאבון, והיא אף הולכת ורזה מיום ליום. על ארוחת-ערב היא מבכרת ישיבה סתמית מול המראה, הצטחקות מבויישת, קימוט המצח, וברגעים שהיא שוקעת בהרהורים, הרהורי נערה, פניה כה עצובות-מאושרות, עיניה כה מלאות תוגת-עולם, ישיבת-דיכאון שלה כה עזובה ומצפה, עד שדמעות נקוות בעיני סוניה מרקובנה, והיא יוצאת בחיפזון אל המטבח, לכל יבחינו בחולשתה. "חנה, תשבי לאכול?" בשוכה נשמע צליל מתכת בקולה. עוד מעט והמצביא העליון יראה את כוחו. בלי רצון נוטשת חנה את עולמה הנפלא וחוזרת לשיממון החיים.

כא הערב. בוריה חוזר מבית-הספר, מטיל את תיקו במקום לא-מתאים, מקבל מסוניה מרקובנה נזיפה וארוחת-ערב. איפה שואל? שואל מתעסק הערב ב"מכבי". הוא יבוא לאחר זמן-מה.

ב"מכבי" שוטפים העיניים במסלולם. משבוע לשבוע הולך שואל ומתמחה במקבילים ובטבעות. הוא מסובב גם "שמש" בקלות מאופקת. לא התרגילים קשים לו עכשיו, אלא הקפיצה הנכונה מעל המכשיר. לקפוץ ולא לזוז אף כמלוא הנימה. לקפוא במקום – זוהי הבעיה העיקרית. שואל עושה עכשיו בקבוצה הראשית, שבה מתאמנת צמרת הספורטאים. סניף "מכבי" באודיסה מתכוון לנשף-חנוכה גדול, בהשתתפות קבוצות מתעמלים וספורטאים, ושואל נוטל חלק בנשף זה.

במעונם של אנשי שולברג נשמע צילצול. בוריה פותח את הדלת. זהו שואל. וחנה? נדחקה לקרן-זווית, באדישות משוועת היא יושבת על שיעוריה. כמעט שאין היא עונה לברכתו של שואל. כנגד זה סוניה מרקובנה

כולה שופעת אדיבות והכנסת־אורחים. מכבדים את שואל בתה ומיני־מתיקה, שמעולם לא אזלו מעל שולחנו של יצחק מאיר האופה.

שואל ובוריה יושבים להכין את שיעוריהם. חלקם של האח והאחות גם יחד לא היה עם חובבי הלימודים המשעממים, ועבודה לא חסרה לשואל. הארשת המלאכותית של האדישות התנדפה מפניה של חנה אך קרב אליה שואל. "נו, חנה, מה היום אצלך עם התרגילים?" היא מתלהטת, היא מפנה אליו את ראשה הגזוז עם התסרוקת המשונה, בפיה הילדותי מבהיקים שני טורי שיניים קצובות, עיניה המהורהרות מתלקחות בזוהר סתום, כחצי שעה הוא יושב אצלה, וראשיהם מורדים. הם עוסקים בחשבון! סוניה מרקובנה מטפלת בחדרים, ובעצם אינה גורעת עין משני הראשים. לבה מלא דאגה. עוד לא מלאו לה לחנה שש־עשרה, עוד עליה להסתייג מחברת הבחורים. צריך לתהות על קנקנו של שואל זה. חנה עוד כה צעירה ותמימה. איצ'ימאיר שלה היה "מוזיק" בבחרותו, אך היא ידעה כיצד להתנהג. צריך להביט על חנה בשבע עיניים.

השעה תשע ומחצה. על שואל לחזור הביתה. אין הדודה גיטה מרשה להתעכב עד שעה מאוחרת. "אלווה אותך!" – צועק בוריה. גם חנה לובשת את מעילה. סוניה מרקובנה אינה מוחה – אין דבר יפה לכריאות הילדים כאוויר צח לפני השינה.

הבחורים והנערה מהלכים ברחובות אודיסה, ופניהם מועדות לארנאוצקי. בוריה, כמאז, מפטפט. יד הנערה חובקת את זרועו של שואל, היא שואלת בלחש זאת הפעם הראשונה: "כיצד בילית את חודשי החופשה, שואל?" שואל מספר על חתונה צוהלת בבית אחד מאמידי העיירה, על הקונצרט של בני־ציון, על מישה זילבר, הרע הנאמן. "נו, ונערות הגונות יש שם בעיירה?" – את זאת שואל בוריס החכים. ראו נא את חנה! משהו נמתח בנפשה. "בעיני אני מוצאת חן אודיסה" – עונה שואל שלא מן העניין, וזרועו לוחצת פתע בזהירות את כפה הקטנה של חנה. והנה רחוב ארנאוצקי. חנה נפרדת משואל, נפשה נפעמת. "עד מחר!" – אומר בוריה קצרות. שואל פותח את דלת הכניסה ודולג עד הקומה השלישית. כל צעד – שניים־שלושה שלבים. פוליה פותח לו את הדלת, פוליה העוזרת. היום היה אצלה ערב־קבלה. ואכן מיטיה עומד בפרוזדור לבוש בבגדיו. שפמו מבורג לעילא, כולו אומר יהירות והידור, רק עיניו לאות. שואל נכנס לחדר. לאחר יום של ערנות, התעקשות והשתובבות, ישן אהרן הקטן שינה עמוקה, בפרשו את ידיו הקטנות. צדוק וגיטה עוד לא חזרו מהתיאטרון. שואל אוכל את ארוחת הערב וקורא את "מפתחות האושר" של וורביצקייה. אחר הוא מסלק את הספר וניגש אל הפסנתר. הוא מזיז את הכפתור הימני ופותח בפריטה לא־נשמעת, תפילת־לילה חשאית. לכו מלא, עיניה הטובות של חנה עומדות לפניו, מביטות בו ממושכות מתוך בת־צחוק ספוגה עלומים וזוהר.

שואל יוצא אל הגוזזתרה. לילה של סוף ספטמבר נמתח על אודיסה. הים השחור, אשר אמנם שחור הוא בשעה זו, משמיע ממרחקים את המייתו המתגלגלת. יריה בודדת הולמת בשחור הלילה הסתווי. מרחוק יותר עונות לה עוד שתי יריות. העיתונים מספרים על מאורעות שוד ורצח. הלילות ביחוד אינם בטוחים. הבעל־ביתיות האודיסאית התחילה מתכווצת. זוחלות שמועות, רובן בדויות, מבית לבית.

אל לשכוח, כי אנו נמצאים בסתיו של 1917. עוד מהפכת־אוקטובר לא התחוללה בפטרוגראד, אך משטר הממשלה הזמנית כבר חרק ועמד להתמוטט. בקיוב שלטה הראדה המרכזית, אך גם האדומים לא שקטו על שמריהם. בסוף יולי של 1917 כבר היו באודיסה אלפיים כולשוויקים, ומספרם גדל מיום ליום.

רוח סתיו באה מן הים והעיפה ברחובות על־שיטות, על־שלכת עגומים, עוד מעט ויבואו לארץ אוקראינה שנות מלחמת האזרחים, השנים הקשות.

11

אוקטובר, נובמבר... כל חודש מביא את הרעת המצב באודיסה. מרה שחורה משתללת בלבבות. מעשי רצח נעשו הרגל – ולא רק בלילות. מלבד מישה יאפונצ'יק, ראש היחפים והפלייליים באודיסה, פעלו עוד להקות פושעים, והיו גם יחידים שעשו מעשיהם בעלטה. הגיעו הדברים לידי כך שחוששים לצאת החוצה עם חשכה. רעה הספקת מצרכי המזון. מהעדר פחמים הפסיקה החברה לספנות ומסחר את תנועת האניות בכל הקווים – לניקולייב, חרסון, אוצ'אקוב. מחירי מיצרכים חיוניים משגשגים ועולים. ככתים רבים השתררה הדלות. כמעט בכל יום ראשון משוטטים ברחובות סטודנטים, אחיות רחמניות, בחורים ובחורות עם קופסות כחולות. הם צוברים כסף לטובת הנצרכים. בגן העיר נערכת הגרלה לטובת חיילי הגדוד האודיסאי של דיוויזיית הברזל, הזקוקים למלבושי־חורף. ברחוב ארנאוצקי הוקם ועד־עזרה מצומצם לנפגעי־מלחמה יהודיים. שישים איש בוועד. גם הפולנים אירגנו צבירת כסף.

בפטרוגראד התחוללה המהפכה הגדולה, הבולשביקים עמסו את נטל השלטון. ולאדמיר איליץ' לנין נתמנה ליושב־ראש מועצת הקומיסארים העממיים. שואל עדיין לא שמע את שמעו.

צדוק מוסיף להתבדר ולהשתעשע. כל מעייניו בקלפים ובשטויות. בתיאטרון כולגארובה מציגים את "יעקב ועשיו". יש גם להקת־שחקנים יהודית בכימו של קאנאפוב. שם מציגים את "החרפה" של רייזלמן, מאלווינה סיגאלסקו בתפקידה של פאניה, הנערה מבית הקלון. ככוח רב היא מביעה את הלך רוחה של זו בערב יום הכיפורים. הלא תבינו, שצלילי "כל נדרי" לא חסרו במחזה. קאנאפוב ידע להיענות לצרכי השעה. בימי החנוכה

יצא במחזה "הסביבון". יחד עם הדראמה המועזעת "חזרה מן החזית" היה זה ערב כביר.

ביום ראשון של חנוכה הובילו למנוחת-עולמים את ארונו של מנדלי מוכר ספרים. שואל השתתף בלוויה. הכיכר נתמלאה רבבות אנשים, ושואל, אף שעמד על בהונות רגליו, ראה את הארון אך מרחוק. עם מנדלי הלכה לעולמה המאה הקודמת על דור המשכילים המטורפים שפרצו את הגדרות בדרכם לאור הדמיוני. אודיסה היהודית ליוותה את האיש הזקן בעיניים מלאות צער. יחלוף יוכל שנים, ומכל זה לא יישאר שריד ופליט. אך באותה שעה עוד קדחו החיים כאודיסה, עוד ביאליק ורבניצקי, קלוזנר ופיכמן, מינקובסקי, שולמן ועוד שליחי-ציבור עשו את מלאכתם. אמנם מטאטא עטוף סגין אפור כבר היה מגיח – מגיח לטאטא את כל זה, לנגב את עובש הדורות מאדמתנו.

פרוג, לווינסקי, לילינבלום, אברמוביץ – הם וכמותם הוטמנו זה אחר זה באדמת אודיסה. דור הולך ודור בא. על אדמת אודיסה צצים ניצנים חדשים. אבל, באגריצקי, אינבר, אילף, סלאווין, אוטיוסוב – נוער יהודי זה יצא לרעות בשדות יפת, יצא וגם הצליח.

ביום הראשון, הוא שלושה בדצמבר, נערך בתיאטרון הדרמטי כנס המכבים. נאמו הד"ר בוכשטול, הד"ר מילמן ועוד דוקטורים. את ההרצאה הראשית "המכבים – השקפת-עולם" הרצה הד"ר יוסף קלויזנר, מורה הדור. המקהלה היהודית שרה את "טווס הזהב" ועוד שירי-עם. הופיעו מכבים ומכביות בסוגי התעמלות וספורט למיניהם, וכתוכם גם שואל הורביץ. באולם נכחו משפחות אפשטיין ושולברג. היה שמח. צדוק פיהק, אך לא בלי הרף. סוניה מרקובנה, לבושה שמלת-חג שהבליטה פה את חוסן ממדיה, לא מנעה מפיה דברי פקודה לבני משפחתה. והיו באולם נערים ונערות רבים שהביטו בעיניים לזהטות, בתקווה והתרגשות, על מחזה השרירים והכוח העובר לנגד עיניהם.

מתקרב חג המולד. בוריה שולברג הצטנן. השפעת, היא המחלה "הספרדית", נדדה אז מכית לבית. בוריה שכב במיטתו וקרא בספריו האהובים. בערב בא שואל לבקר את חברו. חומו של החולה ירד, אך עוד מוטל עליו לשכב. הדבר לא גרם לו עגמת-נפש. "מוטב שתספר לו אילו שיעורים הטילו עליכם!" – אומרת סוניה מרקובנה. בוריה מסתייג. וכי לא יתנו לו אף לחלות במנוחה? לאחר ימים ושכועות של עבודת-פרך תקפתו הספרדייה הטובה הזאת – והרי לך! לא נותנים לחיות.

חנה יושבת בחדר הסמוך לבושה בשמלתה הכחולה. שואל וחנה מתעסקים בתרגילי מתימטיקה ופיסיקה. בזמן האחרון נשברה אדישותה של חנה כלפי לימודים יבשים אלה. היא עובדת עכשיו בכל כוחותיה, ועל שואל להדריך אותה אך במעט. סוניה מרקובנה מטפלת במטבת. האב יצחק מאיר מנמנם על העתון "הדואר האודיסאי". עתון מקוצץ זה של ימי התסבוכת מעורר

בנחתום שאיפה בלתי־מרוסנת לנחרת־אבירים – העבודה במאפייה אינה גורמת לנדודי־שינה. עובר זמן־מה והנה הוא מרגיש מבעד לקורי התרדמה את טלטוליה של חנה: “תאמר לאמא שיצאתי ללוות את שואל!” מה היא עושה, המטורפת? אסור לשוטט ברחובות אודיסה בימים לא־שפויים אלה. סוניה מרקובנה תהרגהו אם ירשה לה לצאת. אך עוד יצחק מאיר לא התנער כדיכעי – והילדים אינם. הם ממהרים להתחמק, אחרת, חוששים הם, תשיגם ידה של סוניה מרקובנה. תודות ל”ספרדיה” שהצמידה את בוריה למיטתו צועדים הם ללא מלווה ומפריע. סמוך לשער עומדים שני תורנים מדיירי הבית. תורנות הלילה – מאותות אורח־החיים החדש באודיסה.

שותקים שעה ארוכה. “מזג־אוויר יפה!” – פולטת לבסוף חנה. שואל פורץ בצחוק – מזג־אוויר של אותו ערב היה גרוע במיוחד. אז הוא שולב את כפו בזרועה. הם עוברים ברחוב הריק. איש מכורבל יחידי פוסע פסיעות גסות. אין רחובות אודיסה מקום טיול בטוח עכשיו, אך חנה אין בה חרדה. היא צועדת קלות, נפשה מתרוננת. מעילה אינו רכוס כיאות. סוניה מרקובנה היתה מתרגשת בשל הכפתור הזה הבלתי־רכוס. בימי שפעת אסור להתגרות במזל, ביחוד אם ליטול בחשבון את הערב הטוב והערפלי, השמיים הנמוכים והמעוננים, הקור החודר לעצמות.

תעלולי נשים! אולי רוצה חנה להבליט את צווארון המשי הלבן. ואמנם רואה שואל את הצווארון, את הצוואר הנערת־הדק. הוא מבחין בעיניים הטובות, השופעות אמון ורוך. אולי העליב אותה צחוקו? “הצדק אתך!” – אומר שואל בלי שמץ ליגלוג – מזג אוויר מצויין”. שני אנשים שתויים צצים לקראתם לאור הפנס הקלוש. בזמן האחרון פושט האספסוף על מרתפי־יין, משתכר ומתנהג לא כמקובל בחברה של תרבות. רגלי השניים המומות־יין, מהלכות בקו מפותל. האחד כובע־מצחייה שמוט לו על ערפו, חברו – גלוי ראש. בעל הכובע תופס בידו של שואל ומסתכל בו לאור הפנס בעיניים תפוחות. קולו צוהל: “ואניה, תפסתי את מושקה. הבה נמעך אותו קימעה!” חנה נחרדת: “כוא ונברת!” “אל תלכי, שרה!” – מגמגמם חברו ומנסה לחבקה – “תיכף נעשה ממושקה שלך קציעה”. ברגע זה הוא מקבל מכה עצומה בסנטרו ונעקר ממקומו; ראשו נחבט במדרכה. זו לו הפעם הראשונה לשואל לנסות את כל כוח אגרופיו. “גם אתה רוצה?” – הוא נצמד אל בעל הכובע בעיניים יוקדות. לא, אין הלה רוצה. חוצפתו של זה פגה כבת אחת. חנה מושכת בשרוולו של שואל, אך עוד שואל לא נרגע. הוא מוסיף: “ואל תיפגשו לי בדרכי! בפעם הבאה אשבר את עצמותיכם”.

שואל מלווה את חנה עד ביתה. בשער עומדים שוב אותם התורנים. לב הנערה מלא. היא נלחצת אל מצילה, היא מרימה אליו את עיניה בתודה ובמסירות. אחר היא ניתקת מאיתו ובורחת. שואל חוזר הביתה על כנפי־נשרים. כבית הוא מוצא אורחת יקרה: אמו

פייגה הנה זו באה. "מדוע לא כתבת, אמא?" "כתבתי גם כתבתי, הדואר
דהאידנא אינו אלא סחבת".

פייגה קיבלה מכתב מיואל שבו הוא מודיע כי הבטיחו לו בבית-החולים
הצבאי חופשה של שבועיים, והוא מתכוון לבוא הביתה. אמנם הדרכים
משובשות, הרכבות מלאות מפה אל פה, נוסעים על גגות הקרונות, נצמדים
אל כל זיו – אולם אנשים נוסעים, יסע איפוא גם הוא. אם יבוא הביתה, רצונו
לראות את שואל.

ופייגה הורביץ באה לאודיסה. עליה לקנות משהו, גם לקחת הביתה את
בנה. שואל אינו מראה הפעם התלהבות לבשורת פתאום זו. לא, הוא מתנגד
בהחלט למעשה-אונסין זה. חושש הוא כי יהיה עליו להישאר בעיירה. ריבוגו
של עולם, מה לו ולעיירה? לאט-לאט הוא מתרחח והולך. בחור מבוגר כמותו
צריך להיספח אל אמא שלו לנסוע עמה הביתה. מצחיק. סוף-סוף הוא כבר בן
שבע-עשרה ויכול הוא לעמוד ברשות עצמו. יש תלמידים בכיתתו שאינם
מקבלים תמיכה מהוריהם. והרי חיים הם, חיים! שניים מתפרנסים משיעורי-
יום, אחרים עובדים עבודת-ארעי בפריקה וטעינה. גם הוא יכול להרים
משאות.

מה הוא עושה? הוא מתנצח עם אמר-יולדתו! פייגה יושבת אל השולחן,
ועיניה האפורות-תכולות דרוכות אל בנה-יחידה. אשה זו – בת העיירה
היהודית. גם אבותיה ואבות אבותיה בני העיירה היו מקדמת דנא. והנה טעם
בנה את טעם הכרך, והריהו בועט במכורתו. לבה ניבא לה זאת. מכאן שיפה
עשתה. לא קל היה לה לבוא לאודיסה, להטיל את המסעדה על כתפיהן של
בתיה ולא, לעבור את דרך החתחתים עד הגיעה הנה. אך לולא עשתה זאת,
לא היה שואל חוזר הביתה. עכשיו צריך יהיה לשדלו. כל אנשי הורביץ –
עקשנים המה.

בשיחה מתערב צדוק, גיטה הטובה אף היא אומרת מילתה. שניהם מביאים
הוכחות ודברי-מוסר, הדיונים מתמשכים עד מאוחר כלילה. שוכבים לישון
בעצבים נרגזים. אפלולית ודממה בחדר. אז נשמע קול לחשו של שואל:
"אמא, את ישנה?" "לא". "הייתי רוצה שתכירי חברה אחת שלי". "בוודאי,
אני רוצה". "תבוא הנה ביום הראשון". אודיסה ישנה, אנשי אפשטיין
ישנים, שקט בחדרה הקטנטן של פוליה, רק לב האם ער. "אל תשכח, בני, כי
מלבד אודיסה יש עוד עולם שלם, ואבא ישנו בעולם, ואחותך מרים, והכל
הולך לא כל כך טוב".

פייגה אמרה זאת באידיש ברדיצ'בית נקייה. שואל ישן. לאחר גניחות
והתהפכויות נשתקעה בשינה גם פייגה.

ובכן, הוחלט הדבר. שואל נוסע לעיירה לחופשת המולד. שם, לפי המצב,
יראו איך יפול דבר. הבשורה הרעה הגיעה עד חנה שולברג – הנערה
הפתויה שלבה נפגע. למרות החורף, הפחז, השוד כלילות, למרות היות

עכשיו אודיסה עיר נצורה – פועם לבה של חנה רק אל שואל. עיניה, בחלום והקיץ, רואות רק אותו, כולו עומד לפניו בקסמו ועלומיו. כל חייה הקודמים היו ריקים מתוכן. היא יצאה לאוויר העולם ואמרה הנני אך למען היפגש עם שואל ולמסור לו את חייה. היא מאמינה בו בלי גבול, עליו רק לנקוף אצבע, לשרוק חרש – והיא תמהר אליו, היא תכרע לפניו, תטיל לרגליו את כל אשר לה. ידי החזקות ירמוה, ילחצוה אל לבו. חנה רואה את שואל כמרכז היקום.

רעה, רעה היתה הבשורה. עברו יום-יומיים, לפני חנה נפלו. שואל מבלה עכשיו את שעות הפנאי בחברת-אמו. חנה מתלבטת בחדרים. לא טוב לחנה, לא טוב לסוניה מרקובנה.

והנה בא היום הראשון. בעשר בבוקר מצלצל הפעמון. נכנס שואל. חנה, שהיתה לבושה הפעם חלוק-בית ושערותיה עוד לא סורקו – אך ראתה את שואל, נשתנתה כהרף עין. אדמומית הציפה את לחייה, מתחת לעורה התחילו הולמים גלי דם, מתפשטים, להבות לזהטות, ונסוגים פסע-פסע למען הסתער שוב. עיניה נתברקו, נתמלאו אש ומרץ. "א, שיילקה, להיכן נעלמת?" – צועק בוריה ממיטתו. הוא כמעט החלים, אלא סוניה מרקובנה עדיין אינה מרשה לו לקום. סוניה מרקובנה מקבלת את שואל בסבר פנים יפות מאוד. שואל אמנם אכל הבוקר אך אינו בוחל בכוס תה עם מרקחת ותופינים. "סוניה מרקובנה, הרשיני לקחת אתי לשעות אחדות את חנה. אמי רוצה להכירה." "אין ברצונה של חנה ללכת אתך!" – בדיחותיה של סוניה מרקובנה לא היו קלות-משקל. חנה טרודה פתאום. עליה לגהץ משהו, להתרחץ ולהסתרק, להתלבש ולעמול מול המראה – כל אותם עסקים הידועים. והנה היא מוכנה ללכת. כמו אור נסוך עליה, ומואר גם החדר באפלולית בוקר החורף.

בקפיצה יורדים הם במדרגות ויוצאים לרחובות-אודיסה. לאן התנדפה עצבותה של חנה? כולה חיים, אושר נעורים, צועדת היא לימינו של העלם הזקוף. הם חוצים את רחוב חרטון. פייטן קשיש, שסודר-צמר אפור כרוך על צווארו ואשר חטמו רבי-הממדים רבות הריח בימי חלדו, הסב פניו לעבר הזוג הצעיר, מתבונן בו בעיניים עששות, כאילו הם נציגי עולם אחר בבוקר המשעמם. בערב של אותו יום, בנוח עליו הרוח, יכתוב הפיטן, אשר לא מעט חבטוהו החיים, שיר לירי זך: "לבאים אחרי".

הנה רחוב ארנאוצקי, הנה הבית, הנה דלת הכניסה, הנה המדרגות – כמו יד נעלמה מרימה אותם עד הקומה השלישית. הם נושמים בכבודות. פני חנה לובשות ארשת רצינית – היא באה הנה זו הפעם הראשונה. נפתחת הדלת, ומי משתער עליה הראשון? אריק הקטן. ההתוודעות בין חנה ואריק התקיימה. חנה תוחבת לידי מכרה החדש שקיק תופינים מתוצרת מאפיית אביה.

כל אנשי הבית מקבלים את פניה של חנה ברצון, ובראש וראשונה – צדוק

אפשטיין, אשר נערות צעירות לא היו תועבת־נפשו. הקרחת המפוארת מסתובבת אילך ואילך בחגיגות ובתוס־לב, גיטה, כמו תמיד, עושה תפקידה של עקרת־בית חביבה ופשוטה. עיניה של פייגה, הלבושה שמלה קרתנית ארוכה, בוחנות בחשד את הנערה האודיסאית הפורחת. נראה כי בשל בחורה זו אין ברצונו של שואל לנסוע הביתה. רגש עתיק של קנאת־נשים תוקף את פייגה, אך לאט לאט־היא נרגעת. עוד שניהם כה צעירים־ירוקים, שאין היא רואה סכנה מיידית. שואל ישהה בעיירה, והתקשרות־בוטר זו תעבור מאליה.

פייגה ושואל יוצאים לכתת רגליהם בחנויות, חנה נלווית אליהם. שלושת האנשים משוטטים מחנות לחנות ברחובות דיריבאסוב ורישלייה. הבעת־אושר אינה סרה מפניהם של חנה ושואל.

קצר יום החורף, מתאפלים השמיים, נדלקים פנסים, עמוסים חבילות וצרורות, עליוזים ורעבים הם חוזרים הביתה. צדוק עוזר לחנה לפשוט את מעילה. מעודו, ללא נטות ימינה או שמאלה, צעד צדוק בדרכי הנימוס. מופיעה שמלת החג עם צווארון המשי הלבן, מופיעה מחדש הנערה החביבה עם חיוכה המצודד, שיניה הקצובות, מנוחת עיניה רכות הארשת, צווארה היורד אל חזה המתבלט. אך יושבים אל השולחן, מצלצל הפעמון. יצחק מאיר שולברג הנה זה בא. סוניה מרקובנה שלחה אותו להיוודע מה עם חנה. איצימאיר – יהודי מצומק מעט, כבן ארבעים וחמש, אשר ממדיו אינם מגיעים אף לקרסוליה של זוגתו. עיניו מקולקלות במקצת, ואולי יד אוימנותו, אומנות הנחתום, בזה. בדרך כלל זהו איש עובד ובעל משמעת. "חס ושלום! – דוחה הוא את הזמנתה של גיטה לשבת – אשתי גוססת שם מדאגה". שואל: "מסור, איפוא, לסוניה מרקובנה, כי לא יאונה לחנה כל רע. אלוהה אותה עד שער ביתכם!" "אל תדאגו! – נדחק גם צדוק וקורא – נלווה אותה!" חנה מחייכת וזורחת: יום זה – חלום פלאים כשבילה.

ראשו הפחזני של צדוק, כסוי הגבחת המשונה, מתנענע אילך ואילך בחשיבות עצורה, בהבעה של הכנסת־אורחים. איצימאיר הלך לו, הוא ממחר הביתה להרגיע את אשת־נעוריו. פוליה מגישה את ארוחת־הצהריים, על השולחן הוצג בקבוק יין. ממלאים את הכוסיות, צדוק אומר קצת דברים היוצאים מן הלב לפייגה האורחת. שיהיה טוב, שתהיה פרנסה, שיהיו חיים. לחיים! איך לא לשתות את הכוסית עד קרקעיתה? המסוכים עושים זאת. אחר מראה הנוער את תאבונו, יום הנדודים לא שלח בו יד. לאחר הכוסית השניה נשמע קול פעמון־כסף מצטלצל. זאת היא חנה שלנו.

שעה יפה! שעת פאר ונוגה! שואל מלווה את חנה הביתה. רחובות אודיסה אינם הומים מאדם. במרחק נשמעות שוב יריות. שלובי־זרוע צועדים השניים על המדרכה המושלגת. סמוך לשער, כשעליהם להיפרד מי יודע עד מתי, מתקיימת ביניהם שיחה רבת זרות ורגש. "נו, להתראות בקרוב!" – אומר

שואל ברשלנות מעונה. היא מושיטה לו את כפה הקטנה. הוא בלחש: "הרשיני לנשקך". היא מרשה, היא עושה זאת בחמימות ותודה. "לא תשכחיני?" "תמיד תהיה אצלי פה". היא מניחה את כף ידו על חזה והוא מרגיש את הלמות לבה. אחר היא מוסיפה: "אני אחכה, גם אם שנים תעבורנה – אחת היא לי".

כמו שבועת־אמונים משתמעת תחת פתותי השלג הנופלים. הם נופלים ונמסים. לאור השלג מתרוממת הנערה על בהונות רגליה ומחבקת את צווארו של הנער.

והנה הם נפרדים. הכל נגמר. למחרת היום עזבו פייגה ושואל את אודיסה.

פרק חמישי

12

רק לאחר כחמש יממות הגיעו פייגה ושואל הביתה. שלג תחוח כיסה את העולם, הוא הוסיף לרדת באטיות לחה. עשן עלה מן הארובות. הבוקר היה רגיל וקרוב. עם כל ההיסוסים והסירובים היתה העיירה לשואל בית־אמא, דביר הילדות, ארץ המכורה. היה לה ריח מיוחד, חום ביתי צפוף. לובן השלג על הגגות, הנתיבות הרמוסות והחורקות, אסל הדליים על כתפה של אשה עטופה, הבתים והגדרות – כל זה פגש את שואל בברוך הבא שותק ופרוש־זרעות.

היה ערב שנת 1918. בעיירה עוד משלה הראדה, אך ימיה היו ספורים. בסוף נובמבר יתכנס בחרקוב המושב הכל־אוקראיני הראשון של הסובייטים, ואוקראינה הוכרזה לריפובליקה מועצתית. בתחילת פברואר גורשה הראדה מקיוב, ואת מקומה ירשה הממשלה האוקראינית הסובייטית. הראדה פנתה לממשלות גרמניה ואוסטריה־הונגריה בקריאה לעזרה. באותם ימים נחתם בכרסט חוזה השלום בין גרמניה לרוסיה הסובייטית. הגרמנים לא הסתפקו באדמת פולין, לאטביה, אסטוניה, שעברו לרשותם. הם התחילו בכיבוש אוקראינה.

יואל הורביץ, אבי המשפחה, בא מייקאטרינבורג. הוא בא אפור ומאובק, סנטרו עטור זיפים חדים, תרמילו על שכמו וחותלות־חייל לרגליו. הוא נתקבל בתרועות וצעקות שמחה. מה אירע לה למרים? היא צורחת בלי הרף: "אבא, אבא!" דמעות־גיל זולגות מעיניה. פייגה הסירה את תרמילו, סגיננו וחותלותיו של האיש היקר. יואל התגלח, התרחץ, הסתרק. אחר לבש את בגדיו האזרחיים, שהיו נצורים אצל פייגה כל שנות המלחמה, וישב אל השולחן. אנו רואים עכשיו את יואל הורביץ מקרוב. סנטרו גלוח למשעי, עמד בעינו שפמו המפואר, אשר קצותיו מורדים ומעוגלים בשמץ טרזנות.

יואל דומה עכשיו מעט ליצחק לייבוש פרץ המנוח.

דבר בואו של יואל נודע בעיירה, ולביתו התחילו נוהרים קרובי המשפחה. באה בתיה, אשת חיים השמש, עם יוצאי חלציה. נכנסה במרוצה לאה, האחות הצעירה, וחיוכה נסוך בפניה, בעיניה, בכל ישותה הבלתי נלאית, בא גם גרישה, הוא צבי הורביץ, עם אנשי משפחתו. יום חג ומועד! יואל היה המלך, פייגה המלכה. מלכה עמלנית זו עבדה הערב בכל לבה, וזוהר פניה לא כבה. מובן, כי לאה סיעה לה לערוך את השולחן. היתה זאת כרה לא־צפויה, והכיבוד מכל מה שנמצא באותו ערב בבית ובמסעדה, ואף למעלה מזה. לא חסר גם יין אדום ושרוף. טלטולי הדרך לא העכירו את רוחו של יואל. הוא ישב בראש השולחן וסיפר על ייקאטרינבורג ועל הרפתקאות הדרך הארוכה, ועל הבולשביקים והמנשביקים, הס"רים והאנרכיסטים. מרים ישבה כל הזמן מימינו של אבא, עיניה המאושרות זורחות, ויואל לוטף את מחלפותיה הסדורות. "כל כך גדלת, בת, עד שאין להכירך!" מרים תופסת את כף ידו של אבא ולחיה הלוהטת נלחצת אליה במסירות ילדותית.

גם שואל יושב כאן, לבוש מתניתו האפורה עם כפתוריה המתנצנצים וצאוורונה המארך. עכשיו שחזר אבא ודאי יוחלט על נסיעתו לאודיסה.

עוברים ימים מספר, יואל מתבונן בחיי העיירה. שתי גמנסיות בעיירה – לנערות ולנערים. מרים, שלמדה בגימנסיה לנערות, לא היתה מהתלמידות הראשונות בכיתה. היא עוברת מכיתה לכיתה בחריקה ובעצלתיים. יואל מפשפש בטיבה של הגמנסיה לנערים. לאחר ימות החופשה התחילו שם הלימודים. צריך למהר ולהחליט מה לעשות בשואל. יואל משוחח עם אנשי־מקצוע, עם בנים והורים. לאחר התבוננויות, התיעצויות ושיקולים הוחלט סוף־סוף להשאיר את שואל בעיירה. היו נימוקים לכך. המצב באוקראינה הלך והחריף, שלטונות מתמוטטים, אחרים באים במקומם ונופלים אף הם. ניטשה המלחמה בין הבולשביקים והראדה. יש שמועות, שגדודי היידאמא־קים יצאו לשלול שלל בעיירות ישראל, שלהקות שודדים ורוצחים מתכנסות ביערות. כיצד לנסוע מן הבית בימי אנדרלמוסיה אלה? בעיירה שלנו עדיין שקט יחסי שורר. מוטב להכניס את שואל לגמנסיה-המקומית. בסיום נראה איך יפול דבר.

על שואל היה לקבל את מרותו של אבא. והנה הוא יושב בכיתה עם חברו הוותיק מישה זילבר. אמנם לעומת החיים בגמנסיה האודיסאית אין כאן אלא חיורון ושעמום מדכא. חסרו הלצותיו הכבדות של יארימה הכרסני, מעופו של הזקן קוזלוב, פתרונות הבזק של שאלות מסובכות שהיה מפתח ומסביר אלכסנדר איבנוביץ, מורה המתימטיקה. בגמנסיה המקומית שימש כמתימטיקאי טרצ'נקו, איש מסורבל וכבד־תנועה, שהיה נעדר פיקת גרגרת. כבעל־יסורים הסובל בחשאי היה יושב על כסאו בלי נוע, מסביר ברשלנות את הנוסחאות והמשוואות, קורא מישהו אל הלוח ומאזין למענה מתוך נימנום

למעלה: תלמיד בגמנסיה הרצליה בשנת 1913
למטה: מימין לשמאל: יעקב פרייגרונן (אחיו הצעיר של צבי), צבי וחבר 22.1.1919

למעלה: במלחובקה (ליד מוסקוואה) קיטנת קיץ, 1935
פרייגרזון ואשתו לאה עם הבנות עתליה ונינה
למטה: צבי עם אשתו לאה לבית זיגרמן בשנת 1935

למעלה: צבי פרייגרזון במעבדת פחם באחד ממחנות ההסגר
למטה: צוות המעבדה להשבחת פחם. ורקוטה, 1955

למעלה: עם בנו בנימין בשנת 1968
למטה: התצלום האחרון של צבי פרייגרזון, מוסקווה 1968

עדין ומתנחר. גוסף לכל היה קרח כאבטיח. אולי רק מורה ההיסטוריה מאטווי פידורוביץ, שהיה משוגע למהפכה הצרפתית וכל הכרוך בה, היה מפיג את השעמום. בנסיבות אלו היה שואל מתנחם בדין-חברים אטום עם חברו לספסל. רוב המורים היו רגישים לרעש התלמידים בכיתה, ולפעמים אף ללחש סתום. על התלמידים היה לשתוק ולהאזין, באופן ששואל ומישה שתקו ולא האזינו. הם החליפו פתקים, פעמים עם קריקטורות והלצות בשיר ופרווה. הם עשו זאת כעברית. הנה דוגמה אחת. מישה: "חבר רוון: / אתן לך באוזן!" שואל: "חבר שוע, / ארביץ לך בלוע!" מישה: "חבר מרקוזי, / אתה מרגיז!" שואל: "אל נא תשתגע, / אל תוציא לשון, / בוא מחר עם לאה / אל המועדון"...

שטויות!... עוד לא סיפרנו על הגדול בשגעונותיו של מישה זילבר: הוא כתב שירים עבריים. הם לא העידו על גאוניותו, ועם זאת טיילה בהם לפעמים רוח רעננה, והיו בהם הדים צלולים של לב וחוסר-מחשבה. חוכא ואטלולא! קצתם היו מוקדשים לגוצה פטפטנית זו, לאה צירלין, אשר אלוהים לא חננה בסגולות מסמאות. אמנם מלאי גדול של זיקים טובים רבץ אי שם מאחורי עיניה השחרחרות, וצחוקה השברירי היה מתפורר סביבה ללא רחם. צחוקים וזיקים ופיטפוטים – זאת היתה לאה צירלין, הבחורה הקלילה הריקנית והנוחה. ובכן, מישה זילבר כתב שירים.

עם בוא יואל נשבה רוח חדשה בחיי המשפחה. הוכנסו סדרים במסעדה. נעשה שיפוץ, צוירו מחדש השלטים, התפריט נעשה רבגוני יותר, לא חסרו גם משקאות חריפים, וסמוהון בכללם. כמאז המה השוק בימים קבועים. איכרים היו מתכנסים לעיירה עם מיני חלב וירקות, בשר ופירות, מוצרי-עץ וארגי-בית, חזירים ועופות וכבשים ושאר בהמות, אשר צרחו וגעו והמו וקראו זה אל זה. בין עגלות האיכרים ובמקביל לשולחנות-הממכר הארוכים שוטטו יהודים וצוענים, סחרו וקנו, עמדו על המקח וקנו מציאות. המסעדה של יואל הורביץ היתה חלק מן החיים הללו. גם המוכרים גם הקונים מצאו שם מקום למנוחה קלה, ללגימה, לטעימה. ואם היו שהפריזו על מידת השתייה, הרי יואל, חיילו של מי שהיה הקיסר, ידע להתנהג עם אלה.

ופאשה? את פאשה פיטרר, ובמקומה באו שתי עובדות אחרות. אלו היו בתיה, אחותו הבכירה של יואל, ובתה רבקה, שכבר מלאו לה עשרים שנה. אביה היה שמש בבית-הכנסת, מלאכה שאינה מפרנסת את בעליה בשפע. חיים השמש היה מאביוני העיירה. וברוך השם, היו בנות וגם בנים. העבודה במסעדה באה להקל מדאגות הפרנסה.

עכשיו נשתחררה פייגה מהמטבח. רק בשעות השיא ישבה באולם המסעדה ועקבה אחרי הסדר.

יואל היה עכשיו כבן ארבעים. הפרנסה היתה מצויה, והוא נעשה בעל-בית מכובד בעיירה. הוא לא הסתלק ממתן-צדקה, ומקומו בבית המדרש היה

ב"שפיגל",¹⁹ מול צד המזרח. הוא שקל את שקלו, ובקרוב נעשה פעיל באגודת הציונים. אך שימו עין בפייגה! היא הביאה אתה מאודיטה מיני תלבושת לה ולמרים. בעיירה עבד מנדל החיט, הוא מנדל שפיר, והיו גם תופרות ותיקות. פייגה נעשתה אחת מלקוחותיהם. והנה אנו רואים אותה כאילו צעירה יותר, כמו חן חדש נסוך על פניה בצעדה מימינו של יואל לבית-הכנסת בימות החג. שנים אחדות היתה סולדאטקה גלמודה, ואז היה עליה להפשיל את שרווליה ולהראות מה כוחה של אשה בעול הפרנסה וחינוך הילדים. עכשיו חזר ראש המשפחה, והוא העמיס על עצמו את חלקו של הגבר בעמל. במשך השנים הופיעו קמטים זוטים בפניה, אך אין יואל מבחין בקמטים. עד כמה יואל נצמד אל אם זו, אל עקרת בית זו! ואף היא משיבה לו התמסרות וידידות נשית טובה.

היתה זאת משפחה שקטה ועמלנית. בשנת 1918 עוד היו בתי היהודים בעיירה מלאים צאן-אדם. הגלגל הסתובב, האבות רדפו אחר הפרנסה, הנשים נטו שכמן כל ימות השבוע בעבודות הבית. בערב-שבתות, מרוחצות, סרוקות ומצוחצחות, הן הזילו דמעה בברכן על הנרות. לאחר ארוחת השבת המשופרת, בדעוך שלהבות הנרות ובהתפשט בחדר-האוכל צחנת החלב הבוער, עייפות ושבעות, הן שכבו עם בעליהן. הנוער למד, התכנס בערבים, שר והתחכם. זה היה עם רב, אומה פזורה, רבת חיפזון ועוני. שואל אף הוא השתייך לאומה זו.

בסוף אפריל 1918 נסתיים כיבוש אוקראינה. אז מיגרו הגרמנים את הראדה והכריזו את סקורופאדסקי להטמן.²⁰ כל אותו קיץ היתה העיירה כפופה לשלטונות הגרמניים. בחנויות הופיעו סחורות חדשות – משחת-שיניים "כלורודנט", משחת-נעליים "אכסטרטה", מיני עניבות, קרסים ולולאות ושאר דברי-סידקית פעוטה. כנגד זה התחילה זרימת תבואות, בקר, ביצים, שומן, סוכר ושאר מיצרכים חיוניים מאוקראינה לגרמניה.

חיל-המצב הגרמני בעיירה לא היה רב, אך תזמורת צבאית ניגנה בכל יום ראשון בגן העיר. שם נמתחו שדרות, עמדו ספסלים גסים – כל ספסל עשוי קרש צבוע, ששתי קורות קצרות, עגולות ורבות-היקף, תמכוהו ללא הגה. אילנות עמדו פה ורישרשו, ושתקו, ורישרשו שוב. זה היה גורלם – לחיות תחת השמיים בעמידה וברישרוש, לכסות מה, ללחוש באוזני מי, להתרגז פעם, לידות קוצות בסער מתוך זעזועים נחרדים, מרומסי ברכים וגשם – ולקפוא במקום תפושי-הרהורים בערב קיץ דומם. התזמורת הגרמנית ניגנה בכלי-נשיפה וכלי-עץ, בתופים ומצילתיים. הכלים היו מצוחצחים, כל אחד וחייו שלו. ואלסים ומארשים של שטראוס וצ'ירניצקי, עירובי אופריות מווינה ובודאפשט קרעו את אוויר העולם ונישאו למרחקים.

המועדון הציוני בביתו של ירוחם הפחח הוסיף לפעול. בראש הציונים עמד פסח כץ. שוקלי השקלים היו מתאספים במועדון ודנים בעתידות האומה.

היה מתכנס וועד ציוני – חבר בעלי־בתים בעלי־צורה ובעלי לבבות טרודים בסבלות העם. "כני ציון" לא נרדמו אף הם. שוב הועמד שואל בראש המחלקה התרבותית. גם שכנא מרקוביץ לא טמן ידיו בצלחת; הוא ניצח. המקהלה הוסיפה להתכנס במועדון. שרו שירים עבריים: "הו, ילדה ילדתי", "שם שועלים יש", "אל יבנה הגליל", שרים שהביעו כמיהה ותקווה לחיים אחרים, טובים יותר. שכנא מרקוביץ לא הסתלק גם משירי־עם באידיש – שירי־חסידים, שירי־אהבה. פאניה שמואליביץ־שטיינברג, על אף קולה הנעים והמזויף, לא השתתפה במקהלה. היא התכוונה להיות אם צעירה.

באמצע מארס כבשו הגרמנים בעזרת גדוד היידמקים²¹ את אודיסה, ובין שואל וחנה שולברג התחילו חילופי־מכתבים. בדייקנות רבה היתה חנה עונה על מכתביו של שואל. הוא כתב: "המורים בגמנסיה המקומית – פקידי חינוך, כפתורים ולא מורים. רק במורה ההיסטוריה, מאטוויי פיודורוביץ הזקן, יש זיק של מחנך. זהו איש כחוש בעל זקן ולכנבן, המאוהב בתקופת הראציונאליזם והמהפכה הצרפתית הגדולה. אין בקי כמותו בחיי וולטיר ומאראט, דקארט ודאנטון, רוסו ורובספייר..."

עוד כתב: "כשאני מקיץ בבוקר אני נשאר זמן־מה במיטתי ועיני עצומות. זמן מה מוקדש במלואו לחנה־לי אחת. זאת לי כמו תפילת הבוקר. אולם גם בעלותי על משכבי אין את משה מלבי".

הימים מתגלגלים, והנה בא המענה: "אני שולחת בזה את תצלומי ומחכה להתעוררות מצפונך, שאז תשלח לי את תמונתך אתה. מה לכתוב לך? הלימודים בפיסיקה ומתימטיקה נסתדרו אצלי באופן מניח את הדעת, ציוני – לא פחות מארבע. באודיסה שולטים הגרמנים, ואמא אומרת, כי החיים לא נעשו קלים יותר. אבא מוסיף לעבוד במאפיה. אמא ובוריה מוסרים לך פרישת שלום".

עוד כתבה: "אתמול עמדתי סמוך לשער ביתנו, בדיוק באותו המקום. השיטות לבלבו, אולם לנגד עיני עמד אותו ערב חרפי, כאשר הבטחנו אמון וידידות לנצח. נער אחד, מחבריו החדשים של בוריה, מזמין אותי לטיולים ולרחצה. אני דוחה זאת יען כי אתה שולט בלבי".

היתה זאת אהבתה הראשונה של חנה. שואל שמר את מכתביה במקום כמוס במגירה, אך כלום אפשר להסתיר דבר מנברנית זו ממרים? פעם פישפשה במגירה ונתקלה בצרור המכתבים. מובן שלא החמיצה את ההזדמנות וקראה אותם. אחר פתחה במסע של רמזים ולגלוג. שואל קץ בחייו, וכמעט ביקש להזכיר לאחותו את טעם אגרופיו, כדרך שהיה עושה בימי הילדות.

בא הקיץ, עבר הקיץ. בנובמבר פרצה המהפכה בגרמניה. הקיסר וילהלם ברח להולנד. נסתיימה המלחמה. הגרמנים עזבו את אוקראינה.

היתה ממשמשת ובאה שנת 1919.

מזל טוב! פאניה שטיינברג ילדה בת. האברך זיאמה נהפך לאבא, והוא אך בן עשרים. ביתו של זכר איסאקוביץ מוכר הרהיטים היה בן קומותיים. בקומה הראשונה נמצא המחסן. שפע שולחנות וכיסאות, מיטות וארונות, גם רהיטי-נוי למהדרין, נצטברו שם בצפיפות עצית ממורטת ושותקת. בקומה העליונה גרו אנשי שמואליביץ: אבי המשפחה זכר איסאקוביץ, יהודי כבן חמישים בעל זקנן איספאניולי, שלא בחל בכוס יי"ש בבוא ההזדמנות; אשתו מלכה זינובייבנה – לעת מצוא עצבנית, עקרת-בית מלאת עמל ומלים, אוהבת לזכור נושנות – את ימי עלומיה בק"ק ז'מרינקה; פאניה, הבת היחידה, אשר פה נולדה, בגרה, נישאה לאיש וילדה בת – רחלה.

זיאמה שטיינברג הולך ונהפך לגבר עסקן: זכר איסאקוביץ מדריכו במסחר הרהיטים. מצחיק הדבר! את זיאמה עושים לאיש, למוכר כיסאות ומיטות! באין ברירה הוא יושב ומפקח בחנות. מי נצרך עכשיו לרהיטים?

זיאמה היה אברך בעל-מוח. אבא, ממשכילי הדור הקודם, לא השתדל להלעיט את בנו מלוא הטנא ש"ס ופוסקים. את ספרי התנ"ך למד זיאמה, על פי "מקרא מפורש". הספרות העברית החדשה לא היתה לו כספר החתום, וביאליק, גנסין וברדיצ'בסקי היו סופריי האהובים. לפני נישואיו היה זיאמה פעיל באגודת "בני ציון" והיה מרצה שם לפרקים על נושאים ספרותיים. בעצם היה בחור זריז, בעל קומה ממוצעה, שפתיים עבות ולשון שוטפת. שואל אהבו.

והנה גרם הגורל, ועל זיאמה לפהק בחנות הרהיטים ולהאזין לדברי זכרונותיה של מלכה זינובייבנה. הוא לא יכול להשלים עם זה. אנו עדים להתמרדותו של האברך. שוב הוא מתחיל לבקר במועדון הציוני. נתחדשו הרצאותיו על פרקי ספרות. קבוצת בחורים ובחורות מתכנסת פעם בשבועיים ושומעת מפיו לקח על אברהם מאפו ופרץ סמולנסקין, המצייר מאנה ואורי ניסן גנסין, זה האיש הפורט על נימיה הדקות של הנפש.

אנשי שמואליביץ לא הגיבו בשפתי-נועם על סטייתו של זיאמה. במקום להיות בעל אוהב, חתן מציינת, אב עושה חיל, אברך שמח בחלקו, במקום ללמוד את תורת הפיתוי האדיב של הלכות הנדירים בענף הרהיטים – במקום כל זה, רואים אתם, הוא מתפרץ מחרצובות המשפחה לאותו מועדון מלא בני-נוער פוחזים, הממפטטים ומלהגים שעות רצופות על הבל ותוהו.

אלה דברי מלכה זינובייבנה, שלעולם אין היא כולאת בחובה את מחשבותיה והלך רוחה. מלכה זינובייבנה מדברת, ולא בקול-לחש.

ביום הימלא לרחלה חודש ימים ערכה משפחת שמואליביץ-שטיינברג מסיבה קטנה. אלא מה? כשנולד בן עורכים ברית כדין וכדת. נו, ובת? זו יוצאת לאוויר העולם ללא צירי-לידה?

לא היה מחסור באורחים. הוצג כיבוד כדת. האם הצעירה, פאניה נרה

יאר, זרחה כמלאך־מרומים. רחלה התינוקת, עטופה ומחותלת, מכוסה שמיכת־משי אלוהית, שכבה בעריסה, אשר כמוה רק בני האצולה ומוכרי־רהיטים יכולים להרשות לעצמם. כן, אנשי־שמואליביץ הראו לעיירה כיצד מציינים בעלי בתים הגונים את יום הולדת נכדתם. "אין זאת כי הם מדושנים כסף" – יצא קול בעיירה. בינתיים באו ימים, ופירסום מעין זה היה אך למותר. אנשים העדיפו לחיות במשאון.

צבאות הגרמנים יצאו את אוקראינה. ב־13 לנובמבר 1918 בוטל חוזה ברסט־ליטובסק, והצבא האדום התחיל לשחרר את תבלי אוקראינה. אמנם השלטון הסובייטי עוד לא היה יציב. הוקמה הדיקטטורה האוקראינית בראשותו של ויניצ'נקו. פטלורה נתמנה להטמן²² ראשי של צבאות הדיקטטוריה. באמצע דצמבר כבשו חילות פטלורה את קיוב. סקורופדסקי, ההטמן הכל־אוקראיני, לבש מדי קצין גרמני וברח לחוץ־לארץ.

פטלורה היה אחת הדמויות הזכורות לדראון בתולדות העם העברי. הרפתקן ערמומי רודף בצע וכבוד, לאומני קיצוני וקצר־רוח, שונא־ישראל אכזרי ואוכל־נפשות – זה היה פטלורה אליו נתלקטו בעלי־אגרוף כפריים, אספסוף עירוני צמא ביזה ודם. בצבאות פטלורה מצאו להם מקום גם היידאמאקים גליצאיים, שהצטיינו באכזריות מיוחדת כלפי היהודים.

מלבד גייסות פטלורה פעלו באוקראינה להקות באנדיטים. מאכנו, אנגל, גריגורייב, זיליוני, מארוסיה, סאמוסינקו, ווליניץ, סטרוק, סוקולובסקי, ציופה... "הכה בז'ידים, הצל את רוסייה!!!" במקום להילחם בבוולשביקים שפכו המרצחים את זעמם על האוכלוסיה היהודית חסרת־המגן. הבאנדיטים הראו אכזריות נוראה. הם התעללו בקרבנותהם, כרתו חוטמים, אוזניים, לשונות, איברי־מין, שיברו ידיים ורגליים, דקרו את העיניים, מרטו את השערות, הטביעו, קברו חיים, אנסו נערות ונשים לעיני קרוביהן, עינו ופיצצו גוף ונפש.

כאלפיים אנשי זיליוני פרעו פרעות בפלך קיוב – בסביבות ואסילקוב, פאסטוב, טריפולייה, אובוכוב, רוז'ישצ'ב. במחוזות צ'רקאסי, זויניגורודקה, סקוויר, קאנייב פעלו להקות פטלורה. במחוז ראדומיסל – הבאנדיטים של סטרוק וסוקולובסקי. באביב 1919 היו פרעות בז'יטומיר, מירגורוד, קאגארליק, קורוסטין, סאמגורודוק, יאנושפול, צרניאקוב ועוד מקומות רבים. רציחות איומות עשה גריגורייב, האטאמאן הבוגד, שהיה קודם מפקד דיוויזיה מועצתית. באפריל שהו צבאות גריגורייב באודיסה. לאחר שבגדו בסובייטים כבש גריגורייב את ניקולאייב, חרסון, יקאטרינוסלאב, קרמנצ'וג, זנאמינקה, אלכסנדריה ועוד.

בייליסאוויטגראד רצחו אנשי גריגורייב באמצע מאי 4,500 יהודים. שלוליות דם קרוש עמדו ברחובות, בחצרות, בבתים, במרתפים, בעליות הגג.

האטאמאן סאמוסינקו, חולה העגבת, נשבע להשמיד את כל יהודי פרוסקורוב. ההיידאמאקים ביצעו את מעשי הרצח בנשק קר, והשכנים לא הבחינו לפעמים במלאך המוות הפוסע מפתח לפתח. אלף ושש מאות קרבנות. כאומאן הכריחו הרוצחים את היהודים לרקוד ולזמר לפני בוא קיצם. שם התעללו באנשים העומדים להירצח ועינו אותם עינויים איומים. כטרוסטיניץ ננעלו בבית הקומיסאריאט הצבאי 400 נפש. לאחר שלושים שעות התנפלו עליהם באנדיטים כסכינים, קרדומים, מפצים וערכו שחיטה נוראה בתוך הבית.

בסך הכל נהרגו באותן שנים במיתות משונות מ־180 עד מאתיים אלף יהודים. מספר היתומים הגיע עד שלושים ריבוא. נשדד רכושם של שבע מאות אלף איש.

בקיץ 1919 קפצה על אוקראינה גזירת דניקין. חיל המתנדבים של דניקין אף הוא היכה ביהודים. כשליש מחיל זה הורכב מקציני הצבא הצארי. "ההסכמה" תמכה בדניקין, הושיטה לו עזרה בנשק, מלבושים, הדרכה צבאית. חיל־דניקין מנה עד 450 אלף איש. באותה עונה תוכננה גם התקפתם של יודיניץ, של הפולנים, האסטונים, הפינים ועוד ארצות. גם פטליוורה ולהקות הבאנדיטים המזויינים תמכו בדניקין. זה היה שיא מלחמת האזרחים בארץ רוסיה.

בסוף יוני כבש דניקין את חרקוב, ייקאטרינוסלאב, צאריצין. ביולי-אוגו־סט נמשכה התקפתו באוקראינה ודרום־רוסיה. בעשרים בספטמבר כבשו חילותיו את קורסק, באחד באוקטובר – את וורוניז', בשלושה־עשר באוקטובר – את אוריול. חיל הלבנים השתער אחר זה צפונה, לכיוון טולה מוסקבה.

באותה שעה גייסה המפלגה הבולשביקית את כל הכוחות למאבק נגד דניקין. באוקראינה, במחוזות פרוסקורוב־קורוסטין, התלקחו קרבות בין הדיוויזיה של שצ'ורס, המפקד הסובייטי הדגול, לבין צבא פטליוורה. למרות מעשי הטרור והאלימות של אנשי דניקין פעלו במקומות רבים מחנות פרטיונים. בעיירה באשטאנקה, מחוז ניקולאיב, התקיימה יותר מחדשיים "הריפובליקה הבאשטאנית".

בסתיו של 1919 יצאה החזית הדרומית של הצבא האדום בהתקפה על דניקין. לאחר ארבעים ימי קרבות נואשים בסכיבות אוריול, קורסק, וורוניז', קאסטורני נהדפו צבאות דניקין אחור. התחילה נסיגתם המבוהלת דרומה. באותם ימים נוצר חיל הפרשים הראשון בפיקודו של סמיון בודיוני. תפקידו של חיל הפרשים היה אז לרדוף אחרי צבאות־דניקין ולחצות את החזית. עד סוף שנת 1919 שיחרר הצבא האדום את דונבאס, קיוב, קאזאטין, קרמנצ'וג, את רוב שטחה של אוקראינה. בשבעה כפכרואר שוחררה אודיסה, באותה עונה הובסו יודיניץ' בחזית פטרוגראד ושארית צבא־

קולצ'אק בסיביר.

בסוף הקיץ באה שמועה רעה לפייגה הורביץ. נהרג אביה, ר' ישעיה רחמילוביץ. העיירה שבה גר נמצאה בפלך קיוב, שם התאכזרו במיוחד כיתות באנדיטים. מספר הפרעות במאות ערים ועיירות של פלך קיוב עלה על 500. וגם על עיירת מכורתה של פייגה לא פסחו הרוצחים. יחד עם ר' ישעיה נפצע קשה חתנו יעקב אוורבך, בעל חנות המכולת, שהיתה מפרנסת את המשפחה, ואם לא בשפע. ונשארו ציפה, אחותה של פייגה, וארבעה ילדים, שני בנים ובנות שתיים, שהיו הולכים וגדלים בבית, תובעים מזונות, טיפול וחינוך.

ר' ישעיה איש רחמילוביץ, קרבן שנות הפורענות, הוליד שלוש בנות – את פייגה, ציפורה וחנה. במידה מסוימת היה בר אוריין ויהודי פיקח. בצד ביתו עם דייריו, שלוש בנותיו, והנכדים והנכדות, ובית־הכנסת, ושאר הרגלים וצרות הגלות בכלל, התעסק בעבודה ציבורית, וחיבת־ציון היתה נר לרגליו. הוא היה קונה את כל ספרי "מוריה", ובארון ספריו עמדו בצד הבבלי והירושלמי, "ספר האגדה", כרכי "השלוח" וכתבי המשוררים והסופרים של אותה תקופה. אלמלא עבותות הגולה היה הזקן רחמילוביץ מוצא את מקומו בארץ חוון לכו. אולם שנים קשות הגיעו, שנים רעות לעם ישראל, ור' ישעיה מצא את מותו על אדמת אוקראינה.

באנדרלמוסיה של 1919 שבק חיים לכל חי גם המועדון הציוני אשר בביתו של ירוחם הפחת. השלטון הלבן לא סבל יהודים, השלטון האדום לא סבל ציונים. נמלך ירוחם בדעתו וסגר את המועדון עד יעבור זעם. הזעם לא עבר, אך היו אז יהודים עקשנים שפעלו במחתרת. הזקנים התאספו בבית־הכנסת, ועתים בביתו של פסח כץ, ראש הציונים ומנהיגם. הנוער הציוני התכנס פעמים מספר בביתו של זיאמה שטיינברג, אולם רחלה הפעוטה לא רצתה לסבול את רעשם של בני ציון, את עשן המאחורקה, השירים והוויכוחים. וסבתא מלכה זינובייבנה ודאי שלא הביטה על זה בעין יפה. אז פנה שואל אל אביו בבקשה להרשות לבני ציון להתכנס במסעדה. הרשות ניתנה, ופעמיים בשבוע, לאחר שהמסעדה היתה ננעלת, היו מתכנסים לשם כלאט בחורים ובחורות, מגיפים מבחוץ את תריסי הכרזל, ובאותו החדר המרווח, שבו היו האיכרים זוללים ושותים ביום, נשמעו בשעות הערב המאוחרות שירה חרישית, דברי תורה וספרות ופיטפוטים בעלמא. באותו חדר נערכו גם תרגילי־התעמלות.

כן, בהדרכתו של שואל התארגנה בעיירה קבוצה מכבית. בשבועות הראשונים היו תרגילי ההתעמלות פשוטים וקלים. אחר התחיל שואל לעשותם מורכבים וקשים יותר. לפעמים היתה הקבוצה יוצאת החוצה לעיירה, ושם אורגנו התחרויות־מרוץ, קפיצות לגובה ולאורך, משיכת־חבל, גם משחקי־כדורגל. בתחרויות אלה היה זיאמה שטיינברג זוכה באחד

המקומות הראשונים.

העיירה השתייכה לפלך צ'רניגוב, שבו פעלו האטאמאנים כונדארצ'וק, ציופה ועדת מרעיו – שיראצ'ינקו, ואסיאנוביץ, מלניצ'נקו, דניסוק, אחיו הצעיר של ציופה, שהצטיין באכזריות נוראה. הפשיטה הראשונה של ציופה על העיירה הסתכמה בשנים־עשר קרבנות. אחר הגיעה שמועה רעה מהעיר גלוקוב, שם נרצחו מאות יהודים. הליסטים היו עטים על העיירות כחתף. אנשים לא עמדו על נפשם, שנות הגלות הארוכות השכיחו מהם את תורת ההתגוננות. הם רק התחבאו בנקיקים ובסדקים, במרתפים, על עליות הגגות, בכתי מכרים נוצרים.

אגודת בני־ציון אירגנה תורנות־לילה. הבאנדיטים היו חודרים לעיירה כבוקר השכם או בשעות הלילה. על התורנים היה להתריע על כך, להעיר את היהודים משנתם, שימהרו להסתתר. בין התורנים היו זיאמה שטיינברג, מישה זילבר, שואל הורביץ, חברי הקבוצה המכבית, סתם בחורים. היתה זו תורנות מוזרה, התגוננות מרתפית־סדקית, איסטרטגיה של מחבואים.

ליל קיץ. עיניים שלוחות לעלטה, אוזניים ערות לסכנה. התורן זיאמה שטיינברג מבחין כשעט פרסותיהם של סוסים זוהרים. מיד הוא מפעיל את אותות האזעקה – תביטות פטיש בפס־ברזל. אחר הוא רץ מבית למשנהו, דופק כדלתות וחלונות: "יהודים, התנערו! באנדיטים!" כאפלת הלילה נשמעות חריקות־דלתות, לחשים מבוהלים, שיעולים חנוקים, צללים נדים כחצרות. הסי! עוד כחדרים לא התנדף חום המצעות, ובעליות הגג מסדרות האמהות את הילדים הישנים למחצה.

ליסטים שתויים משוטטים ברחובות העיירה. צעקות צחוק, שריקות, קולות ניחרים: "הי, תפוח, אנה תתגלגלה?" "תאבד עגלתי, כל ארבעת אופניה!" "אפרוח צלוי, אפרוח אפוי, גם אפרוח רוצה חיים"... פזמונים של אותן השנים והנה נשמעות דפיקות נמרצות: "פתחו! הלכבות נחרדים, השערות מסתמרות, מלאך המוות הנה זה מתדפק.

כמאה קרבנות נפלו באותו ליל־זוועות בעיירה, ביניהם פאניה שמואליביץ־שטיינברג. היא נאנסה ונהרגה. מקלטן של פאניה ורחלה היה באחד הארונות המרווחים שבחנות הרהיטים. ברעש התפרצו לשם הבנדיטים. רחלה ניעורה והשמיעה קול־בכי. נתגלה מחבואן של האם והבת. בחנות עמדו מיטות די והותר. כל אחד מששת הבאנדיטים התעלל באם הצעירה.

14

כתחילת 1920 השתלט בעיירה המשטר הסובייטי. כמה בורגנים ובעלי־אחוזות נורו. הופקע לטובת המדינה רכושם של אותם החנוונים ובעלי־

סדנאות, שהעסיקו פועלים שכירים. המסעדה של יואל הורביץ ננעלה, אך בו לא נגעו. הוא היה "בראטישקה",²³ מן החיילים הטוראיים. מלבד זה לא היה כאן ניצולו של מעמד הפועלים. במסעדה עבדו אשתו ואחיותיו של יואל, זה היה מעין קואופרטיב משפחתי.

משנכנסו האדומים נצטמצם השוק וננעלו החנויות. על האיכרים הוטל "פרודנאלוג",²⁴ ועד לסילוק מס־הספקה זה היה אסור למכור מיצרקים בשוק. בעיר ובכפר, בעירות ובחוות, השתרר הקומוניזם הצבאי. כל ספסרות נעשתה קשה, וקפצו עד לאין שיעור מחיריהם של לחם ובשר, מלח וגפרורים, תלבושת ותנעולת, סבון ונפט. אָזלו התרופות, פשטו כינים וחיידקים, מחלות מידבקות התחילו מהלכות מבית לבית. טיפוס הבהרות הפיל חללים.

באה עת פריחה לסחר־חילופים חשאי, למסחר המחתרתי. כוס מלח בכוס שומן, פסנתר בשק קמח, שעון זהב בכמה ליטראות סוכר. משפחתו של יואל הורביץ התפרנסה עכשיו משאריות המיצרקים שנשתיירו במרתף ובבית מימי המסעדה. לא קל לפייגה וליואל לכלכל את המשפחה. שוב באה עונה חמורה, אך ידיהם לא רפו. היו להם כמה מכרים טובים בין איכרי הכפרים הסמוכים, שביקרו בשעתם במסעדה. יואל ופייגה קיימו אתם משא־ומתן זהיר, מקח־ומכר בלחש וסודי־סודות.

הקומוניזם הצבאי! המשטר הסובייטי חולל שינויים רבים בעיירה. עלה לגדולה איציק שפיר, בנו של החיטה־המחצצר, המומחה לריבולוציות. יחד עם עוד מתקני־עולם הופיע בעיירה לבוש מדי־צבא והתחיל מכניס בה סדרים מטעם הצ'קה.²⁵ הגמנסיה המקומית נהפכה לבית־ספר עמלני של השלב השני, אך אותם המורים הוסיפו לעמול בשדה החינוך. כמאז היה טרשצ'נקו נותר בעת שיעורי המתמטיקה, וראשו הקרח מזדקר כגולת־כותרת על עמוד צווארו. מטוויי פידורוביץ סיים סוף־סוף את הטיפול במהפכה הצרפתית, ובבת אחת זזו הלימודים קדימה. עוד מעט ושואל שלנו יסיים את בית הספר העמלני. לעת עתה עדיין הוא מחליף חרוזים תפלים עם מישה זילבר, חברו ושכנו לספסל. כמנהג הימים ההם כתובים החרוזים הפעם בהברה האשכנזית ובנגינה המלעילית. "חן העלמה, / רוך אשה, / אור השמלה - / זהו מישה". מישה, החרון הוותיק, אינו משהה את מענתו. "שואל יקירי, / הנך בר־מזל. / קבל את שירי / ולך לעזאזל". דוגמאות אלו מוכיחות כי אולי אין היצירות המובאות ראויות להיכנס לקרן הזהב של שירתנו.

ו"בני ציון"? מאליהם התחילו להתכחש. הנה בחור זה ערק ונעלם. החיים היו קולטים אותו, ממרקים ושולחים למערכה. המשטר הסובייטי הצעיר נזקק לעובדים. מנגנון המדינה הצארית נשבר, רבים מפקידי המנגנון הישן פוטרו או יצאו בדימוס, הקאדרים המפלגתיים נמצאו ברובם בצבא האדום. כוחות־אדם נדרשו בארץ הרחבה. המפלגה הבולשביסטית לא היתה אנטישמית,

הטרור האדום פגע בבורגנים ואיבי המהפכה – הן יהודים והן לא יהודים. איציק שפיר, ששמו עכשיו איסאק עמנואילוביץ', לא ינום ולא יישן. הוא לבוש מדי צבא, חגור חגורת-עור מנצנצת, לחגורה צמוד נרתיק-עור ובו אקדח-מאוזר. שפיר עובד בצ'קה. עיניו משוטטות בכל, זורעות מבוכה ופחד. הקומוניזם הצבאי צועד ברחבי הארץ הגדולה, הוא לא פסח על בתי העיירה ובקתותיה, ודמות לו כדמותו של איציק שפיר – רוה, כפוף-גב, בעל עיניים מפיקות רשפים.

הכל נצטמצם ונתכווץ. עדת הציונים בעיירה הנמיכה קולה. יהודים במחתרת! לעתים רחוקות עוד מתכנסים בביתו של פסח כץ, מורידים את הווילונות וסחים בענייני המרודים של עם ישראל. ומה אתם סבורים? שפיר הבחין משהו בעינו החדה: ולא אלמן ישראל ממלשינים. בא האביב, והנה נכנסו שפיר ואנשיו אל פסח ואסרוהו.

די! בשלוש השנים האחרונות ערכו הציונים בעיירה אסיפות לאומניות, צברו שקלים וכסף, בילבלו את מוחו של הנוער היהודי, ערכו הרצאות על הנושא העבש של פלשתינה, הארץ התורכית המתפגרת. מהפכת אוקטובר תשים קץ למפלגות הזעיר-בורגניות, החל במנשביקים וס'רים, וכלה בלאומנים וציונים. די! אין הבדל גדול בין פטליורה ואנשיו לבין שוחרי-ציון. אלה לאומנים אוקראינים ואלה לאומנים יהודים. על אנשי העיירה להיקלט במולדת הסובייטית. האדומים ישימו קץ לשערוריה הציונית, והוא, איסאק שפיר, יבצע זאת.

בא האביב, נדחק לעיירה, מסתלסל בכבסים המנפנפים על חבליהם, מגלה בפחזות שוקי נערה עוברת לתומה, מקפץ בין שלדי האילנות בברכה של תחיית המתים, מתחבא בשבר-זכוכית קורן. היו הרחובות כמפקקים, ספק יבשים, ספק מרופשים. רוח-שדות טובה טיאטאה את הלבבות היגעים.

והנה אסיפת המחתרת האחרונה של "בני ציון". מסעדתו של יואל הורביץ היתה סגורה, חיפושיות ועכברים איכלסו בלי מורך את הבית. במסעדה נטושה זו נערכה אסיפת הגמר של נציגי הנוער הציוני בעיירה. נכחו כתריסר בחורים ובחורות. התריסים היו מוגפים, הבית נעול. בחור אחד, כזקיף תורני, הסתובב בחוץ על המשמר ברשלנות מצועפת.

זיאמה שטיינברג נאם בקצרה. הוא אמר שאין הוא מתיימר כי נהירים לו דרכי העתיד, אך לו, לזיאמה, נראה, כי מצבם של האדומים יציב יותר משל הלבנים. אם יתבססו כאן האדומים צריך להתפזר, לגמור את עניין "בני ציון". את רשימת חברי האגודה, המחברות עם הפרוטוקולים, את דגלנו הכחול-לבן – את כל זה עלינו לחסל או להחביא במקום כמוס.

כך אמר זיאמה שטיינברג. אז קם גזבר האגודה מישה זילבר והוסיף נופך משלו. בשנתיים האחרונות לא קנה לו בחור זה לשון רוטוה, עילגותו וכובד-פיו כשהיו. הוא הדחיק, טילטל והעביד את לשונו, ואז נשמעו בחדר המרווח

הזה, אשר ריחות חמוצים מעורבים בשרידי עשן־מחורקה עוד תעו בזוויותיו, דברים קטועים אחדים. מה ששייך לו, לזילבר, אין הוא סבור שיש להינע לא ללבנים ולא לאדומים. יש לו הלך־רוח, ויש לו אני מאמין, ואין הוא מוקיון צהוב, מומחה לקפיצות ולהיפוכים ולשינויי־גוונים. אם אתם רוצים (פה עמדה לשונו שלו למוקש, את פיו תקפה עווית ממושכת – דממה כבדה עמדה בחדר המוגף), אז אין הוא חס על חייו, לו אחת היא. יבואו, יאסרוהו. הוא באמונתו יעמוד. הוא בן לעם מעונה ומרוסק. מי לא התעלל בנו? מצרים ועמלק, בבל ואשור, יוון ורומא, ספרד ונוסעי הצלב, חמלניצקי והמאה השחורה, פטליורה ודניקין. אם מחסלים אותנו על שום שעברים אנחנו, אז עלינו לאמור: כן, עברים אנחנו. הוא, מישה זילבר, יעמוד רק על כך: חייבת ציון! עד נשימתו האחרונה יעמוד.

דברים תמוהים אלה אמר מישה זילבר־כספי, אשר לא היתה בו נימה מעשית המבינה בהשתלשלות דברי־ימי־עולם והמתייחסת ברצינות אל המאוזר הטעון של איציק בן מנדל שפיר. לאה צירלין, הפטפטנית הקטנה, נמצאת פה, ועיניה השחרחרות, עיניה של בת ישראל, מסתכלות בנער כבד־לשון זה. אז בא תורו של שואל הורביץ. הוא מוציא מכיסו פנקס מרופט וקורא מתוכו קצרות ספרות יבשות. מה הוא עושה? אין זאת כי החליט לדווח לנערים ולנערות אחרונים אלה על פעולתו באגודה המתפרקת. במשך שלוש שנות קיומה של האגודה נערכו הרצאות מוקדשות להיסטוריה, גיאוגרפיה וכלכלה של ארץ־ישראל – 18; לתולדות עם ישראל – 14; ספרות וסופרים – 19; הרצאות וויכוחים על התנועה הציונית וסיכוייה – 15; הצגות וקונצרטים – 6; מסיבות מוקדשות לחגים ומועדים עם זמר, דיקלום ומחול – 19. הוא מוסיף ומונה את הספרות. זה היה תחום עבודתו – האחראי למחלקה התרבותית של "בני־ציון". מי צריך עוד שיעמום זה? עוד מעט והנוער היושב פה יתפור איש לעברו. גם פנקס מעוך זה וכו המיספרים ילך במהרה לטמיון. אך שואל מסיים את הדין־וחשבון ומוסיף מלים מספר. לדעתו אין הנוער היהודי רשאי לעמוד מן הצד. הפולנים הלבנים, פטליורה,²⁶ להקות הבאנדיטים מוסיפים להכות ביהודים. עלינו להצטרף לצבא האדום, להילחם ברוצחינו. הוא, שואל הורביץ, מתכוון להתנדב לצבא.

נואם נואם ודרכו. והנה בפעם האחרונה, בטרם ייפרדו, קמים שרידי "בני ציון" ושרים בקול דממה את ההימנון העברי. שכנא מרקוביץ לא ניצח הפעם, פאניה שטינברג־שמואליביץ לא קילקלה את השורה, וההמנון המלוחש התחבט בין כתלי החדר המאובק והבלתי־מסודר. הגיעה השעה להתחמק אחד־אחד מן הבית. אך קודם לכן יצא מיכאל כספי עוד בנאום מגוחך. "חברים! – מכריו מיכאל כספי, ועיניו מתנצנצות בעוז וברגש על מסכת פניו הרזות – "עלינו להבטיח: עם כל התמורות שתבואנה, לעולם לא נהיה בוגדים בעמנו ובארצנו!" "זה מובן מאלינו!" – אומר שואל הורביץ,

אומרים הנערים והנערות, והיתה זאת כעין שבועה קטנה לפני צאתם לדרך. כינתיים בא האביב, עונת הכחול, תור הזהב. עמודי הטלגרף זימזמו בחובם את הפזמון הרחוק, סמוך לעמודים ביצבץ ירק בהיר אשר אך זה נולד. כלבי החוץ, מן הזכרים, היו תוחבים פרצוף לרבבי־ירק אלה ומשרבבים כרע כלפי העמודים המזומזמים. היתה החמה מפטפטת, מחייכת לכל בריה, לוטפת כל ציץ, כל שכב ורגב. אכן בא האביב לעיירה, ימי העומר התגלגלו זה אחר זה. מעשי־נערות פיזו בין בחורים ובחורות. שואל הורביץ ומיכאל זילבר סיימו סוף־סוף את השלב השני של בית־הספר העמלני. בדרום הארץ עוד רעמה המלחמה האזרחית. בינואר של 1920 פתחו בהתקפה חילות הפולנים הלבנים. במאָרס הגיע מספרם עד שבע־מאות אלף איש. באפריל נחתם בוורשה חוזה בין הפולנים ופטליורה, שהצטרף גם הוא למתקיפים של הצבא האדום. ב־7 במאי כבשו הפולנים את קיוב. שוב פרץ גל של פרעות איומות בעיירות. אוקראינה – בצ'רנוביל, רוֹי־שצ'וב, ז'יטומיר, ברדיצ'וב. בטטייב, מחוז ויניצה, נרצחו כארבעת־אלפים יהודים.

שואל סיים את בית־הספר התיכון ומייד התחילו דיונים וויכוחים בבית אנשי הורביץ. שואל הודיע כי ברצונו להתנדב לצבא. פייגה התנגדה לזה ככל תוקף – איזו אם תשלח את בנה לקלחת המלחמה? על שואל להמשיך את לימודיו בבית־ספר גבוה. השאיפה הנמרצת של דורות יהודיים להשכלה מקצועית, לאומנות יפה המפרנסת את בעליה, שאיפה שדרסוה הגבלות השלטון הצארי – התפרצה החוצה בטענותיה של האם העברית הזאת. יואל לא התערב באותם הוויכוחים, הוא השתמט הפעם מלחץ כלשהו. על בחור בן עשרים לפלס לו דרך בחיים בכוחותיו הוא.

אכן מידה גדולה של עקשנות היתה בו בשואל זה. בתחילת יולי אמנם התנדב לצבא האדום – היה זה החיל הארבעה־עשר. אצבע אלוהים, שואל נתמנה לסניטר בגדוד־יורים. יצא הבן בעקבות אביו! באותו קיץ התלקחו קרבות עזים בין הצבא האדום לבין הפולנים הלבנים וגייסות פטליורה.

קווי החזית לא היו יציבים. שהייה ממושכת בחפירות ובעמדות לא היתה אופיינית למלחמת האזרחים. פרשים וטאצ'אנקות²⁷ מהירות־לכת תימרנו, התקיפו ונסוגו. יחידת הצבא של שואל היתה מחליפה תדיר את מקומה. צריך היה לאסוף בוריוזות את הפצועים, להמציא להם עזרה ראשונה, ובמקרים קשים יותר – להעבירם לקרונות סניטאריים או לבתי־חולים בעורף הקרוב. בפצועים טיפל ראשונה הרופא ניקוליי סמיונוביץ, מפקדו של שואל. זה היה איש כבן ארבעים, בעל גבחת ניכרת, שהיה מומחה למחלות־פנים. בחזית היה עליו לשמש כירורג.

אורחת עגלות היתה מובילה את הפצועים קשה לתחנת מסילת הברזל. אותה שנה בילה שואל לא מעט בדרכי הקיץ של אוקראינה. משני צידי הדרך משתחווים ומאוושים עשבים ושיבולים, שיחים ואילנות. צפצוף עפרונים

חגיגי מטפטף ממעל, מרום הכחול, אשר גם הוא שר את שירו החרירי. עוברת רוח חמימה, פוזלת ועוברת, לוטפת את העולם. יוצאים ממארכם בתי-עיריה רחוקים. הם נראים מגובכים, נוטים למדרון. במדרון נוזלים באפיקם מימי הנהר השוקט. השיירה עוברת את גשר העץ הנטוי על הנהר. פרסות הסוסים מתופפות עמומות. השמש מערה פה את חומה ביתר שאת. גבי הסוסים מתחילים להתנצנץ מזיעה.

חיי נדודים וטורת! זולף ערב הקיץ קרירות וריחות-דשאים, במערב דועך הזיו הצבעוני, מבצבצים ראשוני הכוכבים. הסוסים משתרכים בלאט. כך עבר הקיץ. יריות ואש דם מהך, גניחות, תחבושות ודמעות מאידך. שואל הכיר את שדותיה הרחבים של אוקראינה, את עיירותיה ואת הדם היהודי השפוך. את בתי-הכנסת שנחרבו. את הנשים האנוסות והשסועות. את גוויות הנקטלים. בכתים רבים עוד ישבו אנשים על הקרקע שבעה. בקיץ 1920 עשה הצבא האדום כארץ פולין. בסוף יולי עבר את נהרות סטיר וזברוך'. באמצע אוגוסט התקרב לבירת פולין. יצא הכרוז בצבא: דאיוש ורשה!²⁸

הכרוז לא יצא לפועל. בקרוב חצו הפולנים את חזיתנו והתחילה נסיגת הצבא האדום. באותם ימים באה תקלה גם בחזית הדרומית. באוגוסט תפשו צבאות-וראנגיל את מליטופול, מריאופול, אלכסנדרובסק, סינלניקובו, וכן עמדות סמוך לנובורוסיסק. היה על הצבא האדום להפנות את כוחותיו נגד וראנגיל ופטליוורה. במצב כזה התחילו הממשלה הסובייטית ופולין במשא-ומתן, ובאוקטובר נחתם בריגה חוזה השלום. בתחומה של פולין נשארו מחוזות קוביל, לוצק, דובנה, רובנה, קרמיניץ, מערב אוקראינה ורוסיה הלבנה.

עכשיו הופנו כוחות הצבא האדום למאבק עם וראנגיל. בנובמבר נפצע שואל קשה ברגלו השמאלית. חודשים אחדים שהה בבית-חולים צבאי בדרום הארץ. אחר הניתוח שכב זמן רב רתוק למיטתו, ורגלו מגובסת. כשהותר לו לרדת היה עליו להישען על קביים. רק לאחר חודשיים החליפם במקל. ככה עבר עליו החורף. קריאה, שיחות עם חברים פצועים, שחמט, תזונה זעומה, פריטה על הפסנתר הרעוע שעמד בפינה האדומה, מכתבים נדירים הביתה, התכתבות ערנית יותר עם חנה שולברג. אודיסה קרובה היתה יחסית, וחנה הזמינה את שואל לבוא אליה לאחר שיחלים.

חנה שולברג חיכתה לבואו של שואל. עד כמה אהבת ילדות נחקקת בנשמה! חנה שומרת אמונים לשואל זה יותר משנתיים. מפקידה לפקידה היא שולחת מכתבים, ניביל-ב של נערה כתובים ככתב נשי מעוגל.

והנה בא היום, ושואל הורביץ יצא מבית-החולים. בחור חיזור, גבה-קומה ולהוט-עיניים, צולע מעט על ירכו השמאלית, לבוש סגין מעוך ומגפיים צבאיים, פוסע בעולם, ותרמילו על שכמו.

סוניה מרקובנה, אם הבית, פתחה את הדלת. אל אלוהי אברהם, הזאת סוניה מרקובנה? איפה היא סוניה מרקובנה? איפה הממדים הכבירים, הכרס האימהית? מה נעשה באודיסה – אמא בשלושת השנים אחרונות, אם היד היכתה בענקים? "שואל?" תוהה האשה המקומטת, ועיניה העצובות מסתכלות זמן־מה בחייל. "שואל! – מזמינה היא – היכנס!"

כן, כרסה של סוניה מרקובנה נתפוגגה, והשנים הרוזות בלעו מה שנחסך אצלה בשמנות. כאז כן עתה מוצגים על השולחן תה עם דברים מתוקים. אולם תה הבא מגור מיובש ומתיקות הנובעת מסכרין אינם אלא בדאות. למרות זה אין שואל מסתלק מהכיבוד המזויף.

שואל לא הודיע על בואו לאודיסה, והוא מצא בכית אך את סוניה מרקובנה. בני המשפחה האחרים היכן הם? חנה – בבית־הספר. שנה זו היא מסיימת את לימודיה בתיכון. יצחק מאיר – בעבודה. שוו לכם: הוא עובד באותה מאפייה, יען כי גם בימי הקומוניזם הצבאי אנשים זקוקים ללחם, ואולי עוד יותר מבימים ראשונים. אמנם – איזה זה לחם, וכמה זעומה המנה שנותנים על־פי התלושים המחורבנים! אולם היכן תמצאו אופה רעב ללחם? יצחק מאיר ובני משפחתו – לחמם ניתן. יצחק מאיר נעשה לאחרונה "קנאקר"³⁰ בין אופי אודיסה. הוא חבר בוועד האופים, מנהל משא ומתן עם הרשות – פרוליטרי פעיל על כל מאה אחוזיו. אם כן, מדוע כה נפלו פניה של סוניה מרקובנה, ולמה נזדקנה ללא עת? בוריה הוא סיבת קמטיה של סוניה מרקובנה, בוריה, חניך הבלשים הגדולים והגמנסיה השביעית.

ושואל שומע מפיה של סוניה מרקובנה את הסיפור המעציב. בוריה סיים את הגמנסיה והתחבר לאחר מכן אל האדומים. גם על אודיסה עברו מאורעות. עיר זו, פאר הערים, היתה לברות לשיני פטליורה, גריגורייב³¹ ודניקין,³² צרפת, יוון ואנגליה והשד יודע מה. מה עשה בוריה? נעשה עסקן בצ'קה, מבער את הפסולת הבורגנית מן העולם ומכינה לכיאת המשיח. "הראיתם זאת?" – סופדת סוניה מרקובנה – "בולשביקים על ראשיו" באו האדומים ועירבבו את העולם, עליונים למטה, תחתונים למעלה, ובאנדרלמר־סיה זו התחיל להתבכש גם בוריה. הנטייה לבלשות היא שהכשילתו. הוא סבר, כנראה, שבצ'קה ימנהו שרלוק הולמס אדום, והוא יתעסק בפיענוח פשעים כמוסים, רציחות סודיות, קשרים מצועפים נגד שלטון הפועלים והאיכרים. מה עשתה הצ'קה? שלחה את בוריה למושבנות הגרמניות לשם גביית הפרודנאלוג. ואין לך קונטריקים³³ ובעלי אגרוף כאותם הקולוניסטים הגרמניים. לילה אחד רצחו את בוריה, ירו בו מבעד החלון. והנה הקיץ הקץ על בוריה. הוא הובא לקבורות בכבוד ופאר. ניגנה

תזמורת צבאית, היו נאומים – הלוואי וכל צוררי ישראל ייקברו בטקס כה חגיגי. מה יתן כל זה ומה יוסיף? כוריה איננו.

מבחוץ נתחב המפתח במנעול, נפתחת הדלת, נכנסת חנה ותיק ספריה אטה. היא באה מבית-הספר. שואל קם ממקומו ומעיף עין בנערה. קומתה נזדקפה, פניה נתארכו, דוק הילדות נשר מהן. רק נשארו אותן העיניים – מהורהרות, מזליפות טוב לב וטוהר. בראשונה כאילו לא הכירה את החייל הגבוה. "שלום, חנה!" קולו של שואל נתעבה קימעה בשנת המלחמה, בין שלל רוחות, צעקות ויריות. עכשיו הכירה. "שלום, שואל!" היא עונה ביבשות מאין כמוה, רק כף ידה אומרת אחרת, היא קטנה, צנונה וקרובה. מגע זה מכניס חום, רגש, מטח-זכרונות לתוך לבו של שואל. היא מסירה את המעיל ויושבת אל השולחן. סוניה מרקובנה מוזגת גם לה כוס תה. והנה על שואל לעבור עכשיו בדרך אותה עבר יואל אביו בסוף המאה התשע-עשרה. חייל בעל עיניים לוחטות יושב אל השולחן מול בחורה חורוורת. "מתי באת, שואל?" "זה ימים אחדים". "למה לא הודעת?" "רציתי להסתדר עם חדר-מגורים".

הואיל ושואל השתתף במלחמה האזרחית והיה בין הפצועים במלחמה זו, הוא השתייך למיוחסי הארץ, והשלטונות היו נוהגים בו כבוד. בבואו לאודיסה קיבל חדר ללא סחבת. "באיזה רחוב", שואלת סוניה מרקובנה. אז בא הסיפור על החדר. נזדמן לו להשתכן ברחוב ארנאוצקי, באותה דירה בה גרה קודם משפחתה של גיטה אפשטיין, דודתו מצד אביו, "את זוכרת, חנה? היינו אצלם פעם. זה היה בשלהי 1917".

כן, חנה זוכרת. היכן הוא עכשיו, צדוק אפשטיין עם גבחתו המפוארת, נימוסיו רבי החשיבות ואשתו הנעימה והשוקטת? הוא הדבר, שצדוק ומשפחתו ברחו בימי הבהלה מאודיסה לרומניה. היו לו לאפשטיין שטחי יערות במחוז יאסי, והם נשתקעו בעיר זו ועושים חיים. בדירתם שברחוב ארנאוצקי גרה עכשיו פולינה, העוזרת לשעבר, היא וילדה ואסינקה. מיטיה, אביו של ואסיה, מוסיף לבקר אצל פוליה פעמיים בשבוע, כמצוות אנשים מלומדה נהיו הפגישות למשוגעים הללו. מה לעשות? אהבת-נעורים אינה נותנת מנוח לנשמה החוטאת הזאת, לפוליה. ומיטיה אף הוא קרוץ מחומר, והוא מתקפץ מאשתו הראשונה עם שלושת ילדיה אל פולינקה זו הרתחנית. והנה הופיע גם ואסיה בשנות המצוקה.

ככה שטפו החיים בדירה אשר ברחוב ארנאוצקי. באותו מעון, לפי בקשתו, קיבל שואל חדר-מגורים. פוליה לא קיבלה את פניו באדיבות יתירה. היא חששה כי שואל יתבע ממנה את החפצים והמלבושים שעזבה כאן משפחת אפשטיין במנוסתה המבוהלת. אולם שואל לא התעניין בזה. מיטיה, שני כיסאות, שולחן, פסנתר – כן, גם את הפסנתר – רהיטים אלה הכניס שואל לחדרו. הוא הסביר פנים לפוליה, וזו נרגעה. סוף-סוף הרי היו לו

לשואל אי-אלו זכויות הן בתור פצוע המלחמה האזרחית, הן בתור קרובם של בעלי הדירה הקודמים.

את כל זה מספר שואל הורביץ לאם ולבתה. "עליך להיכנס אלי פעם, חנה! תראי איך הסתדרתי!" סוניה מרקובנה שותקת ומרצינה. כל אותו העניין עם התאהבותה הירוקה של חנה לפני שלוש שנים כמעט ונשתכח מלבה. מעולם לא התייחסה ברצינות אל ענייניה הנערוטיים של חנה'לי. כשהנך מזדקן יש שמתקהא אצלך הכות הכוחן ואינך מרגיש ביד הנעלמה הפוגעת באנשים וחורצת סימן-קעקע בנפשם להיותם כפותים זה לזו כל עוד נשמתם באפם.

סוניה מרקובנה קמה לטפל בעבודת הבית, ושוב מלווה מבטו של שואל את גורתה המצומקת, דוגמת שלפוחית שנתרוקנה מתוכנה. המתיחות בין שואל וחנה מתנדפת קימעה-קימעה. "מה עם רגלך?" לא קל לשואל לענות על שאלה זו. עוד בבית-החולים התענה מתוך חזרות על נוסחאות שונות של מענה. אולם הרגל הפצועה משמשת הפעם רק נושא קצר. הוא מספר דברים כהווייתם. העצם נפגעה, אך טיפלו בה ידיים מומחיות, ויש תקווה שבעוד מספר חודשים תהיה בסדר גמור. לעת עתה הוא צולע מעט, והוא חושש כי נערה אחת תגרשהו. מי נצרך לבעל-מום?

כך אומר שואל ללא שמץ של מרה שחורה, והוא קם וצולע מן השולחן עד החלון וחזרה. חלון זה – מודעו משכבר הימים. את החלונות עוד כיסו אותם הווילונות, אולם מראם דהה במשך שנות הריבולוציה הזאת. עכשיו ניגש שואל אל חנה ועמד לפניה. הוא שואל בקול ניחר: "תגרשיני?" זו הפעם הראשונה הוא רואה את בת צחוקה של הבחורה המבוגרת. בת הצחוק נובעת מאז הימים, והיא טובה ונפלאה ומגלה שני טורי שיניים קצובות. היא מרימה את עיניה המהורהרות אל החייל האדום הלבוש חולצת-חאקי משומשת ואשר מגפיים גסים נעולים לרגליו – מגפיים שציחצוח נוסף לא היה מפריע להם כל עיקר.

יש מה לספר גם לה, גם לו. בחורה בת תשע-עשרה שנתכגרה כימים קשים אלה, עם כל הצרות והתהפוכות, עם חילופי השלטונות והעולמות, עוד לא איבדה את כשרון הדיבור.

אל תתבדחו על חשבונה של חנה שולברג. תדעו: השנה היא מסיימת את בית-הספר התיכון ומתכוננת ללמוד רפואה. כבר היא סטודנטית! מעולם לא הלך ליבה אחר אלגברה וטריגונומטריה, אף אם אין היא מן המפגרות בכיתה. בפאקולטה לרפואה אין מתימטיקה, רופאים לא זקוקים ללימודים יבשים אלה.

שואל אף הוא מספר. בדעתו לשהות באודיסה זמן-מה, לנסוע בקיץ לעיירת מכורתו ולחזור לכאן. ברצונו להמשיך את לימודיו בבית-ספר גבוה. הקרח הולך ופורש, העיניים הולכות ומתנצנצות. חייל אדום זה הולך ונהפך לשואל הורביץ, הגמגמיסטון הרחוק שאותו נשאה חנה בלבה זה שלוש

שנים. "אז תלמד גם אתה רפואה!" פניה של חנה מתלקחות, הכינור הקטן מתחיל לכונן את נימיו. סוניה מרקובנה יוצאת ונכנסת לרגל עסקיה הביתיים. היא מעיפה עין בזוג הצמוד, מבחינה בסומק פניה של חנה. זה שלוש שנים זו הולכת ודועכת. סבורים אתם שלא היו בחורים? גם עכשיו נכנס אליה מישה אחד, בחור-סטודנט בעל כוונות רציניות. בעיני סוניה מרקובנה מישה זה נראה מתאים יותר משואל, הבחור הפרובינציאלי הצולע. אביו של מישה, אדוארד ייפמוביץ' ברנשטיין, היה בשעתו בעל בית-חרושת למכשירי חשמל. באו הבולשביקים והחרימו את בית-החרושת, אך בטח עוד נשאר להם לאנשי ברנשטיין משהו חסוך מאותם הימים. משפחה זו מכובדת באודיסה, ואף עכשיו, בימי הירידה, מרחף עליה דוק של אצילות. ואילו שואל – בנו של איזה קבצן מעיירה רחוקה, והנה הוא נושא את עיניו אל אוצרה היחיד, אל חנה'לי.

לא, אין סוניה מרקובנה רואה בעין טובה את פניה המתלקחות של חנה. מה מצאה בו, בחייל נכה זה? בפנים מכורכמות יוצאת האם ובאה, מטגנת במטבח בולבוסיים, מוקפת עדת הרהורים מדואגים. הנה מצלצל צחוקה של חנה, צחוק משתבר לרסיסי-זיקוקים, צחוק מלא נשיות שואפת, מסורה, נרגשת. סוניה מרקובנה מכירה צחוק זה. לפני עשרים וחמש שנים שמע מפיה המזיק שלה, יצחק מאיר, צחוקים דומים.

שוב נפתחת הדלת, בא המזיק – הוא הוא יצחק מאיר שולברג, בעל הבית. גם יהודי זה לא נעשה צעיר-יותר. כמאז עיניו טרוטות, קומתו לא נתגבהה אף כמלוא הנימה. מה פה לדבר? אנשי אודיסה לא ליקקו דבש בשנים האחרונות, אולם דווקא יצחק מאיר, האופה הוותיק, שהיה רבוץ כל ימיו בנוחיות לא-תשוער תחת עקב נעלה של אשתו הכבירה, הראה לאחרונה זריות וסימני חיים עצמאיים. זה היה עובד טוב, איש ישר-רות, הוא ידע משהו. בנוהג שבעולם, הבת נוטה יותר לצידה של האם. והנה במשפחת שולברג אנו רואים את ההפך. משנתבגרה התחילה חנה מרגישה אמון רב לאביה זה השוקט והשתקן. דווקא באוזניו, בהיעדרה של סוניה מרקובנה, היתה חנה קוראת כמה שורות ממכתביו של שואל. סוניה מרקובנה ספגה נחת מביקוריו התכופים של מישה ברנשטיין. יצחק מאיר לא ראה זאת בעין יפה. זה היה איש פשוט ונוח לבריות, וחנה היתה בתו היחידה.

הוא נכנס ופוגש את פני שואל בכרוך הבא רחב-ידיים. "א, הלוחם בא!" יצחק מאיר מסביר פנים לשואל, הוא מגיש לו את כפו הזעירה והנוקשה, אשר לא מעט אפתה עלי אדמות. שואל קם מכיסאו, הוא צולע מספר צעדים לעברו של אבי המשפחה. לחיצת-כפיים של שני חברים מתקיימת בחדר. הככיר בשניהם מתרגש קימעה. אורח יקר בבית! "סוניה, הציגי על השולחן את מישרת הדובדבנים!" מישרה זו – מעשה ידיה של עקרת הבית. על המדפים במזווה עומדים בקבוקים של מישרה ראשונית ושניית. לכבד

יושבים לארוחת הצהריים. איצ'י מאיר ממלא את הכוסות נוזלים דובדבניים שקופים. בקערה מוארכת מונח מליח גזור לנתחים, והוא כסוי טבעות בצל ונסוך זית של שומן־חמניות וחומץ חריף. בקערה שניה לחם כיד המלך. "אם כן, – מכריז האופה הקטנטן ומרים את כוסיתו למעלה – לכבוד אורחנו, אשר בא מן הצבא האדום והביא לנו את הריבולוציה. כל משפחתנו מברכת אותך, איש יקר".

כך אומר יצחק מאיר ומעיף עין פוזלת בתנה"לי. הכוסיות מנקשות זו בזו, הנוזלים הטובים נלגמים, אחר מגיע תורו של המליח המבוצל. אמנם אין זה מיוזג מוצלח – המישרה הגנעדנית המתוקה ונתח המלוח. אך מי בא פה עם קושיית? המהפכה הייתה יפה בבררנים, ואם נזדמן לנו איזשהו דבר של לעיסה היינו פשוט לוקחים ולועסים.

הפעם עשה שואל יפה בלחם ובמליח. אחר הועלה על השולחן מרק־קמח דליל, מה שנקרא "זאטירוחה", וגם הוא לא השאיר את שואל אדיש. בעיניים מתמסרות מסתכלת הכחורה המגוחכת הזאת, חנה, בחייל האדום ותיאבונה הזאבי. החוק הנושן של הכנסת־אורחים, ברכת נשים קדמוניות, רחמי האשה הנבחרים צילצלו אז באמרה: "אמא, הוסיפי לו עוד מרק, הוא נתרעב שם!" סוניה מרקובנה ממלאת את הקדרה שנית, שואל לא מסרב. אחר המרק בא תורם של תפוחי־אדמה מטוגנים, ואף הם זוכים להסברת־פנים. לפני הגישה כולבוסים הוצק שוב ה"פארוואטש" לכוסיות, נאז הביע שואל מלים אחדות של ברכה לבעל הבית, האיש הפרוליטארי, לבעלת הבית סוניה מרקובנה, שיבואו אליהם ניחומים, גם שלח איחולים טובים לכת המבווישת היושבת בזה. שיחיו בעלי הבית בשלום ובנחת! הכוסיות נתרוקנו עד קרקעיתן, אחר נתעסקו בתפוחי האדמה, ושוב היה זה שואל שעשה בהם שמות. כשהועלה על השולחן תה־גזר אדום ומיני מתיקה עשויים בטעם של בסיס משעמם של סקרין כבר נתמלאה הסאה, ובסופה של ארוחת־שפע זו היתה קיבתו של שואל כזו של אווזה שמפטמים אותה לימות החנוכה.

נסתיימה ארוחת הצהריים. האב נפרד משואל ויצא שוב למלאכתו הנחתומית. "שמע! – פונה הוא אל הבחור הצולע טרם צאתו – היית חברו הכי קרוב של בוריה. עכשיו בוריה איננו. היכנס אלינו כל יום. תהיה אורח רצוי. ולא דווקא אורח – בן־בית תהיה אצלנו!"

יצחק מאיר הלך. האיש הפזול יצא לעבודתו במאפייה. סוניה מרקובנה מועסקת בשטיפת הכלים. שואל וחנה יושבים אל השולחן, אשר מפה צבעונית מעט מדולדלת נפרשה עליו. על חנה להכין את שיעוריה. היא מסיימת השנה את בית־הספר התיכון, ויש עבודה. "אולי לעזור לך במתימטיקה?" גלים־גלים מכסה סומק את פניה של חנה. זכרונות! הערבים הלא־נשכחים, כששואל היה בא לביתם לבוש בסגינו האפור־תכול וענוד

הקוקארדה הגמנוזיסטית על כובעו! זה היה לפני שלוש שנים ויותר. גדלנו בהרבה משך שלושת השנים. למען האמת, עברה כשנה מאז סיים שואל את בית-הספר העמלני, ואולי נשתכחה מאתו תורת הטריגונומטריה. הרבה סערות, קרבות ועינויי-נפש טיאטאו מאז את אדמת אוקראינה. מי פנה אז למתימטיקה?

לא, אין היא נזקקת עכשיו לעזרה. היא יושבת להכין את שיעוריה. שואל לא הלך, שואל נמצא בחדר. סוניה מרקובנה יושבת אל מכות התפירה, מתעסקת בכותונת לא צעירה של יצחק מאיר. נשמע צילצול זהיר של פעמון הדלת. נכנס מישה ברנשטיין, הסטודנט מישה, בן הבורגנים שלא הספיקו לברוח מאודיסה בימי שלטון הלבנים.

נכנס מישה, והוא לבוש בטרזנות אצילית נבובה. יש לשער, שאין הקורא מתייחס באהדה לסטודנט זה הבא להידחק בין שני גיבורינו הצעירים. אולם גם לגיבורי המשנה של סיפור זה זכויות משלהם. "הכר את שואל הורביץ!" – מצביעה חנה הטרודה בשיעוריה. שואל מוציא מכיסו זו הפעם הראשונה את שקיק המחורקה ומגלגל "רגל-עז" עצומה. "תרשי?" שואל הוא את סוניה מרקובנה טרם הציתו את הגפרור. "אתה מעשן?" – מתפלאת חנה. אולם "רגל העז" נדחית הצידה. מישה מוציא מכיס מעילו המגוהץ קופסת-סיגריות מהודרת עשויה כסף ומציע את "סילוה" המעונגת. שואל מתכבד ב"בסילוה". ריח עשן-פפירוסה דק ממלא את החדר. חנה מצגיגה על השולחן מאפרה. יצחק מאיר אינו מעשן, והמאפרה לא היתה פה בשימוש מופרז. מתקשרת שיחה דרוכה.

אהבה בשלושה! לכו של מישה ברנשטיין רתוק אל חנה שלנו, אולם היה זה רגש סולני. חנה צוננת כלפי רגשותיו של מישה. בחורה זו – מן הבריות המשונות, אשר רק לאהבה אחת הספיק אצלה המקום. שואל – שואל משל בלבה של חנה, שואל היה בן-זוגה המיועד, ואין המחבר בטוח אם כדאי לטפל פה במישה ברנשטיין וצרותיו. אהבה בשלושה! נושא דרוס שטיפלו בו כמה סיפורים ופואמות וסרטים ודבריי-אמנות שונים. נושא זה עתיק יותר מדויד המלך ואוריה החתי, מלוט ושתי בנותיו, אשר האלוהים יודע כיצד שטפו אצלם העניינים שם במערה.

שואל קם ללכת. שעות לא מבוטלות הוא נמצא פה בחדר. יש לו לאדם זה מצפון? חנה מתנערת. היא סיימה הכנת שיעוריה. "מה אתה ממנה, שואל?" קמה אף היא. היא קמה, ניגשת אל המראה ומסדרת שערותיה. בחורה ממוצעת-קומה, שהן חזיתה, הן צודיתה חביבות ומושכות, עומדת מול המראה. "נלך ללוותך, וכי לא כך, מישה?" בעיני מישה אין טיול זה בשלושה שיא שאיפתו.

והנה הם יוצאים. חיש מהר זרועה של חנה שלובה בזו של שואל, החייל האדום עם סגינו האפור וכובע הבודיונובקה³⁵ המכוכב, שאף עליהם עברו

האש והמים. רגלו של החייל מעט פגועה. מישה, לבוש מעיל סטודנטים משובח, פוסע מן הצד. כיצד להיפטר ממנו? לב חנה חוגג. שואל, בן פייגה הלגלגנית, מתחכם מעט. רחוב ארנאוצקי. בבית זה גרה לפנים דודה גיטה, עכשיו גר פה שואל. "ניכנס?" "ניכנס!" לבה של חנה טוב עליה. היא סוחבת איתם גם את מישה. עוד חנה לא נתרגלה להתייחד עם בחור, ויהי זה שואל הורביץ. אז הם עולים לאותה הקומה השלישית. על הדלת עוד מבצבץ כתם של מלבן מאוזן-מוארך, זכר לאותו השלט שלפני המהפכה, הוא הוא שלט הנחושת, שעליו היה חקוק באותיות מסולסלות שמו של צדוק אפשטיין. שלושה בני-נוער מביאים התעוררות ורעננות לחדרו של שואל. מיטה, שני כיסאות, שולחן, פסנתר – אלה הם הרהיטים. שני חלונות. האחד משקיף לתוך החצר, השני – לרחוב ארנאוצקי המהולל. חנה סוקרת את שמשות החלונות, יש אבק ואין וילונות. ראית עקרת-בית זו? יצר עתיק נייער אצל הבת. "אבוא אליך פעם לעשות פה סדר!" פני מישה מתכרכמות, אולם עדיין הוא קיים. הוא מוציא את קופסת הסיגריות המהודרת. בחדר עולות תימרות-עשן "סילוה".

16

שואה איומה תקפה אז את התרבות העברית ברוסיה. אל הגה הקומיסאריין העממי לענייני-לאומים ("נארקומנאץ") הועמד סטאלין, ובהרכב משרד זה נתארגנו קומיסאריונים מרכזיים שניהלו את ענייני הלאומים ברוסיה המועצתית. התחיל לפעול בין שאר משרדים אלה גם קומיסאריין יהודי שכראשו עמד שמעון דימאנשטיין.³⁵ התארגנו משרדים יהודיים בערי השדה עם קומיסארים בראשם. בעת ובעונה אחת נוצרו במפלגה חטיבות יהודיות, אידסקציות, שאיחדו קומוניסטים המתעסקים בעניינים יהודיים. ב-1918 עוד התגלגל היהודי במסלולו ברוסיה הסובייטית. לראשונה לא היתה פעולתם של הקומיסאריונים והאידסקציות הרסנית כלפי התרבות העברית.

הממשלה הסובייטית הועברה מפטרוגראד למוסקבה. הקומיסאריין היהודי המרכזי מתבסס ברחוב פריציסטנקה, בביתם של הילל זלאטופולסקי³⁶ ושושנה פרסיץ.³⁷ בבית זה עוד פועלים הארגונים העבריים "תרבות",³⁸ "המשפט העברי",³⁹ כתב-עת לילדים "שתילים".⁴⁰ הקומיסאר היהודי מדבר עברית, הוא סועד במסעדה הכשרה הנמצאת אף היא בבית זה. עוד הקהילות היהודיות פועלות ברחבי הארץ.

בפטרוגראד מכריז הקומיסאר היהודי רפפורט כי אין הוא מתכוון להיכנס בסיכסוכים עם הקהילה היהודית והמוסדות העבריים, כל עוד אין הם מפריעים למשטר הסובייטי.

במחצית הראשונה של 1918 עוד מופיעים ברוסיה המועצתית "העם",⁴¹

"התקופה",⁴² "אנוער טאגבלאט"⁴³ ועוד. מתקיימות בחירות לקהילות ולכנס היהודי. את רוב הקולות מקבלות המפלגות הלאומיות והדתיות. רבים מצביעים בעד בונד, מפלגת הסוציאליסטים היהודים המאוחדת. עוד פעלו אז מפלגות במדינתנו, ולא היה קץ למחלוקת.

ריב עצום התגלע בקהילות על שאלת הלשונות. במוסקבה, פטרוגראד, מוהילוב, הומל ובעוד ק"קות⁴⁴ למכביר פורצים מדנים סוערים בין מצדדי עברית ויידיש. בייקאטרינוסלאב עוברים הוויכוחים למכות־רצח. ההבראיס־טים והאידישיסטים משתמשים יפה באגרופיהם, אפס חללי־מוות לא נשארו על שדה המערכה. מכל מקום, הישיבה החגיגית הראשונה של קהילה זו מסתיימת לא כדרך שזה נהוג בבית הלורדים.

דמוקרטיה! ב־1918 עוד מבצעת "תרבות" בארצנו עבודה עברית מעונפת. פועלות מחלקות ארגון זה בערי אוקראינה, בילורוסיה, קווקז, סיביר. באודיסה מתקיים כנס מורי "תרבות" בהשתתפותם של נציגי אלפי מורים. פועלים ישישים בתי־ספר עבריים, קורסים ובתי־ספר גבוהים למורים, גמנסיות, גני־ילדים, קורסי־ערב למבוגרים, ספריות, אולמות־קריאה. הוצאת "אמנות" מספקת ספרי־לימוד. הוצאת "שטיבל" מעבדת, וגם מבצעת, תוכנית עשירה של הוצאת ספרים עבריים.

מעט היה אז בארצנו מספר חברי האידסקציות הוותיקים. רוב הקומוניס־טים היהודיים פעלו במסגרת הרחבה של ר.ק.פ.⁴⁵ ללא השתקע בעניינים יהודיים. דימאנשטיין לא רק שאינו רודף בראשונה את השפה העברית, אלא גם אינו קנאי מושבע של אידיש. הוא היה אומר: "אין לשון זו בשבילנו "אידיש־הקדוש", כמו אצל לאומנים אידישיסטיים. אין לנו מטרות יהודיות מיוחדות".

הוועידה הראשונה של הקומיסאריונים היהודיים והאידסקציות הקומוניס־טיות מתקיימת במוסקבה, בבית פרסיץ, בסוף אוקטובר 1918, בהשתתפות אי־מפלגתיים. היו שתבעו כי הקהילות ולא הקומיסאריון היהודי יפקחו על בתי־הספר, אף אם הוחלט כי לשון הלימודים תהיה אידיש, אך גם עברית לא נעקרה כליל.

בינתיים ממשיכה מלחמת האזרחים להתגלגל בארץ רוסיה. מהפכת־אוקטובר נאבקה על קיומה. קניינים ישנים הולכים לאבדון וניצני קניינים אחרים יורשים מקומם. אין שלום בקהילות. העסקנים הלאומיים, הדתיים, הבונדאים, הסוציאליסטים המאוחדים אינם מסוגלים לדור בכפיפה אחת. אלה שואפים לאוטונומיה לאומית־תרבותית, אלה ללאומית־פרסונאלית, אלה לאוטונומיה מעמדית. אלה לציון סתם, אלה לציון סוציאליסטי. אלה לעברית, אלה גם לאידיש, אלה רק לאידיש, אלה לעברית או רוסית, אלה לאידיש או רוסית, אלה לשלוש השפות גם יחד. אלה סבורים כי אין עם יהודי אחד בעולם, יש רק פרולטאריונים מדברי־אידיש; לאחר שתיעלם

האידיש יתמזגו הפועלים היהודיים עם הפרולטריאט העולמי. אלה עומדים על אחדות העם היהודי, האפשרית רק בתנאים של שפה אחידה, היא השפה העברית. אלה בעד התפשרות וסרסרות פוליטית, אלה עומדים בתוקף על דעתם, ללא תזווה כלשהי ימינה או שמאלה. אין שלום בקהילות.

מתערבלת המדינה הכבירה. לא נכחדו עקבות האנטישמיות. במאי 1918 נדבק לקירות הבתים בפטרוגראד עלון מזוהם: יהודי שנוא! ימיך ספורים. אנו עוקבים אחר מעונך. בקרוב תעוף נשמתך המזוהמת מאוהלה הטמא. בקשר עם נסיון של פרעות ביהודים הופיעה בסוף יוני 1918 פקודה חמורה נגד האנטישמיות. על הפקודה חתם ולאדימיר איליץ' לנין. לא מרובות היו פקודות כאלו בדברי ימי עמנו. ב־1918 נלחמים בונד והמאוחדים לא רק בציונים. בשצף-קצף מתנפלים הם גם על הקומוניסטים ומשמיצים את המשטר הסובייטי.

ראש הבונדאים כאוקראינה ראפס⁴⁶ היה חבר הראדה המרכזית והקטנה, אחד מראשי הדברנים בה. אותה שנה אין הוא מסתלק משבת יחד עם נציגי המפלגות הלאומיות, כולל הציונים. הוא מגנה את הבולשביקים המחסלים כמו ידיהם קהילות יהודיות.

תמונה מרהיבה! ראפס מתרפס לפני הראדה – זו שהולידה את פטלורה. כמשטמה עזה הוא יוצא נגד הבולשביקים. וכך היה אומר: "המדיניות הבוגדנית של המשטר הבולשביטי השליכה את רוסיה אל זרועות האנרכיה". "עבודה שחורה עושים עכשיו הבולשביקים, בידיהם מחשלים הם את הקונטר-רבולוציה". "השלטון החדש הוא שלטון זר, משטר של אוקופאציה כמעט כזה של הגרמנים והאוסטרים". "הבולשביסטים ירו לא בקונטר-רבולוציה אלא ברבולוציה עצמה".

פעיל שני בראדה היה ליטבאקוב,⁴⁷ נציג המפלגה היהודית הסוציאליסטית המאוחדת. וכך הוא היה אומר: "הבולשביקים – הרפתקנים פליליים". "הראדה המרכזית צריכה לפעול דוגמת הממשלה הצבאית של דון".⁴⁸ "על הראדה לגנות בחריפות את תפישת השלטון על-ידי הבולשביקים". אחד ממנהיגי בונד משתתף ב־1918 במרד הצ'כוסלובאקים נגד המשטר הסובייטי.

אנדרלמוסיה! המפלגה הקומוניסטית שלנו מגייסת את כל כוחותיה להגנה על הישגי המהפכה, ואילו ראפס עם ליטוואקוב חורצים לשונם נגד שלטון הפועלים והאיכרים. והנה באה שנת 1919, שיא המלחמה האזרחית, שנת הפרעות והדמים. ראפס עושה שיקולים. ראפס – אמיץ-לב במסגרת הראדה. כשהראדה מתמוטטת מתחיל ראפס לחשב חשבונות. השיקולים והחישובים מביאים לידי מסקנה, כי סיכויי הניצחון הם סוף-סוף ביד הבולשביקים. למרות תכני-אנטאנטה,⁴⁹ מאמצי הצבאות הלבנים, להקות השודדים

והבאנדיטים, למרות הרעב והקור, מחלת הטיפוס, השיבוש בתחבורה, למרות סבלה הגדול ללא נשוא של רוסיה המעונה – אין בדעתם של הקומוניסטים לסגת אחור.

אז מבצע ראפס מפנה של מאה ושמונים מעלות ועובר למחנה יריביו. בונד מתפלג. האגף השמאלי נקלט במפלגה הקומוניסטית, מנהיגי האגף הימני מתבססים בפולין.

בראש הקומבונדאים מתייצב ראפס, הלוחם העקיב בעד שלטונם של הכולשביקים. פילוג דומה מתקיים גם אצל הסוציאליסטים היהודיים המאוחדים. בקרבו מתאחדים הקומבונדאים, הקוממאוחדים והקומאידיסק-ציות⁵⁰ ל"פארבאנד"⁵¹ אחיד, לברית קומוניסטית יהודית. איחוד כזה מתקיים הן באוקראינה, הן בבילורוסיה.

אנדרלמוסיה! אימים, מארת-אלוהים בעיירות ישראל! עוד רוב הקהילות לא נפחה נשמתן, אף אם הן עומדות על סף פתרון הסופי. מתקיימות פעולות פרטיזניות. ברומני מחסלים את הקהילה היהודית ומוסדותיה ומארגנים קומוסאריון יהודי. יושב-ראש הקולגיה⁵² – בונדאי. הקומוסאריון מטיל על האוכלוסיה מס של חצי מיליון רובל. מחסלים במרץ רבולוציוני את התלמד-תורה. מחליטים להמשיך בפעולתם של בית-החולים היהודי ושל "מושב-זקנים", כן לפעול למען מצות לפסח.

היו אלה מהפכות חוזרות ובודדות ברחוב היהודי. ברוב הקהילות עוד נמשכות ההתרוצצויות, המדנים המנופחים, המחלוקות בין שוחרי עברית ואידיש. גם הרוסית מפלסת לה נתיב בקהילות. בארונות עוד עומדים ספרים עבריים מכורכים – ספרי-קודש, ספרי-חול. הם עומדים ושותקים ומחכים לגורלם. שתיקתם קורעת לב. צעירים היינו אז, נערים רכים. המחבר צעד רגל ברגל עם דורו של שואל הורביץ. והנה הוא עומד להרים כאן דברי-כלח אחרים, אירועים מאובקים של תרמית ובגידה, גזירות והתאבדות.

הצטרפותם של בונד והמאוחדים לאידסקים זירזה לאין ערוך את מיבצע ההתנקמות בלשון העברית ובתרבות העברית. מפלגות אלו הכניסו זרם דם קנאי לתוך עורקי העסקנים האידסקיים והקומוסאריונים היהודיים.

השואה הגיחה באמצע 1919. בתחילת יוני של אותה שנה מתקיימת במוסקבה הוועידה השניה של הסקציות והקומוסאריונים היהודיים. משתתפים 32 צירים, מהם 25 מייצגים כ-800 חברים מאורגנים של רוסיה המרכזית, 5 צירים – את כל בילורוסיה ושניים – את כל אוקראינה. קבוצה אפסית זו מכריזה על עצמה כנציגת כל העם היהודי, שהתייסר במיליוני ברחבי הארץ המבוותרת.

הוועידה מחליטה לפנות למוסדות ידועים בהצעה לחסל את כל הארגונים הלאומיים והתרבותיים העבריים.

ב-4 יוני 1919 מתקבלת בקולגיה של הקומוסאריון העממי להשכלה

(“נארקומפרוס”) הוספה לפקודה על אודות כתי-הספר של המיעוטים
הלאומיים, וזה לשונה: “שפת העם של ההמונים העמלים היהודיים הגרים
בשטח ר.ס.פ.ס.ר.⁵³ היא רק אידיש ולא עברית”.

הרב מזא”ה⁵⁴ מנסה להוכיח ללונאצ’ארסקי⁵⁵ כי גם עברית היא שפת העם
היהודי. הקומיסאר דימאנשטיין יוצא בשם הפרולטריות ומוכיח כי רק
אידיש היא שפת ההמונים. דימאנשטיין הכריע. השפה העברית נדונה
להשמדה בארץ רוסיה.

עם סיום הוועידה השניה מתארגנת בהרכב הקומיסאריון היהודי המרכזי
מחלקה מיוחדת לחיסול ארגונים וחברות בורגניים.

ב-17 ליוני 1919 נחתמה על-ידי אגורסקי⁵⁶ מהקומיסאריון היהודי ואושרה
על-ידי הנארקומאץ סטאלין פקודה לחסל את הלשכה המרכזית של הקהילות
היהודיות, כן את כל מחלקותיה הפועלות בשטח הרפובליקה הסוציאליסטית
הרוסית. אחת הסיבות העיקריות לפקודה זו – עיסוקן של הקהילות בעבודה
תרבותית. זה גורם לחינוך אנטיפרולטארי ומזיק לדור היהודי הצעיר.

בהתאם לפקודה זו הועבר בית-הספר העברי של קהילת מוסקבה ברחוב
פיאטניצקי לרשת ההשכלה הכללית עם אידיש בתור שפת הלימודים.

ביולי 1919 נשלחת פקודה חתומה על-ידי הקומיסאר היהודי דימאנשטיין
לכל תפוצות רוסיה המועצתית ובה, בהתאם לפקודתו של סטאלין, הצעה
לחסל במהירות הכי אפשרית את הקהילות היהודיות בכל מקומות הישוב.
את פעולתן התרבותית של הקהילות יש להעביר לרשות האידיסקציות.

ככה הקיץ הקץ על קהילות היהודים ברוסיה הגדולה. מה עוד עושה
דימאנשטיין? הוא יוצא בפעולת-הסברה. בנערותו למד בישיבה, ואין הוא
עם הארץ בעניינים אלה. זוהי בריה אינטליגנטית, אפטרופוסו של הפרולט-
ריאט היהודי. הוא עובד תחת פיקודו של סטאלין. מי לך בקי ממנו בענייני
התרבות והלשונות של עם ישראל? זהירות! דימאנשטיין נוטל אזמל
היסטורי. מה מלמדת אותנו ההיסטוריה? ההיסטוריה מלמדת, כי אין לך דבר
פיגולי וריאקציוני כקהילות היהודיות. ניקח את אמסטרדם, ניקח את
אקוסטה ושפינוזה, את גדולי הדור ומדעניו. הקהילות רדפו גאונים אלה,
החרימו אותם והרסו חייהם. החרם שימש תמיד אמצע-לחץ בידי הבורגנים
והרבנים. הקהילה יצאה נגד הטמיעה והקידמה. מוות לקהילות היהודיות!
פנו דרך לקידמה, לטמיעה, ללשון אידיש!

כך פסק האזמל ההיסטורי של דימאנשטיין. לאחר מאות שנים היתה לו
הזכות וההזדמנות לנקום נקמתם של ברוך שפינוזה ואוריאל אקוסטה. בית-
הספר העברי ברחוב פיאטניצקי שילם יפה בעד החרם האומלל ההוא.

בבילורוסיה ואוקראינה הריעו שופרות הפארבאנדים תרועה רבתי על
חיסול הקהילות היהודיות. “הקהילות התקלסו בפועלים, ירקו בפניהם,
התלוצצו בשפתו. אורך רוחו של הפרולטריות פקע. את הקהילות חיסלו, הן

מתנגדות לעקרונות היסוד של המשטר הסובייטי. יש לקוות כי אחר הקהילות יחוסלו גם בתי־הספר של "תרבות" המרעילים את הנוער היהודי וגוזלים מאתו את החינוך הטבעי. הרחוב היהודי מלא פגרים חיים המרעילים את האוויר".

כך הריעו בבילורוסיה. אך מה עם ראפס? ראפס כובש לו מעמד בחיים. הוא עומד בראש הברית הקומוניסטית היהודית באוקראינה. אשתקד השמיץ את הבולשביקים, השתא עליו לרצות את עווננו. אך הגיע לאזונו גזירת סטאלין-דימאנשטיין, מייד הוא מראה זריזות כפולה: נעשה ונשמע! ראפס ומרעיו ניגשים להשמיד את התרבות העברית באוקראינה.

ביולי 1919 פונה הוועד הראשי של הפארבאנד היהודי באוקראינה ל- נ.ק.וו.ד.⁵⁷ בכקשה להפסיק ללא דיחוי את פעולות כל הארגונים הלאומיים היהודיים. בין שאר פשעיהם של ארגונים אלה נמנו מאמציהם להחדרה המלאכותית של הלשון העברית, מה שמביא נזק רב לבית־הספר אשר בשפת ההמונים היהודיים.

על בקשה זו חותמים עסקני הקומפארבאנד היהודי, ובראשם ראפס. ב-נ.ק.וו.ד. מתארגנת ועדה מיוחדת לחיסול הארגונים הלאומיים. עוברים מספר ימים, ונשלח מברק־פקודה לשלטונות כל ערי הפלך והמחוז של אוקראינה הסובייטית להפסיק תיכף ומייד את פעולת כל הארגונים היהודיים, ובתוכם הקהילות היהודיות והנהלתן, "תרבות", החברה לחקירת מדעים יהודיים, חברת "עזרה",⁵⁸ האיגוד המקצועי של אמני־ספרות, חברת "מגן־דויד אדום", "חברה קדישא" וכו'.

שומו שמיים! ראפס גוזר כי גם "חברה קדישא" היא נציגת הבורגנות העולמית.

בפקודה שניה מוטל על כל חברי הנהלות והמזכירים האחראים של ארגונים אלה לבוא לריבטריבונאל⁵⁹ ולחתום על פקודת החיסול אחרת ייאסרו ויימסרו למשפט.

על פקודת החיסול חותמים מטעם ה-נ.ק.וו.ד. ולאסנקו⁶⁰ ושלושת חברי הוועדה לחיסול הארגונים היהודיים, ביניהם ראפס.

בתרועת־ניצחון כותב ראפס בהקשר עם פקודה זו, כי על המבצרים ההבראיסטים, שמתוכם אפשר להפציץ את הישגיו של מעמד הפועלים היהודי, נחת סוף־סוף רעם הדיקטטורה הפרולטארית. מנהיגיהם נאסרו, החברות והוועדות נחסלו. "מי בארץ הסובייטים יהיה מליץ־יושר שלהם? הבורגנות היהודית? הריאקציה היהודית? אין להם רשות הדיבור. המהפכן האמיתי יקרא בגאווה: השמידו את הריאקציה היהודית! זאת חובתנו".

עסקן אחר מזכיר את המאבק הממושך נגד הריאקציה היהודית, הציונות, ההבראיזם, נגד יהדותם של הגבירים, כלי הקודש, הבטלנים הבית־מדרשי. מאבק זה חדל לנשוא אופי של ויכוחים אינטליגנטיים־עיוניים. נקודת הכובד

עברה למעשים מהפכניים. ההמונים, כידוע, אינם מתעסקים בוויכוחי־סרק, הם יוצרים עובדות מוחשות...

כך התעלו הקומפארבאנדים היהודיים בתרבותה של האומה העברית. המון מלים מתועבות ריצדו ברחוב היהודי המשותק. עסקנים אלה, שליטי הפרוגרס, הצהירו כי אידיש זוהי קידמה ועברית – ריאקציה. בארס נוקב השמיצו את לשוננו הקדומה. הם העזו והלעזו כי העברית לא רק שפה מתה, אלא גם זרה. אנשים אלה העזו לדבר בשם ההמונים היהודיים.

17

אך מה היה הלך־רוחם של ההמונים היהודיים? אותן שנות דמים ובלהות של 1919–20 התעללו עד אין סוף בהמונים היהודיים פטליורה ודניקין, הבאנדי־טים והפולנים הלכנים – לא חסרו אז רוצחים בעיירות־ישראל אשר בתחום המושב. אף־על־פי־כן עוד התחרק לו ההווי הישן, עוד התלמדו בחדרים ילדי העמלים (לדברי דימאנשטיין שלחו הבורגנים היהודיים את ילדיהם לגמנסיות ואוניברסיטאות), כתי־הכנסת ובתי־המדרשות עוד פעלו בעיירות, ביניהם גם הקלויזים והמניינים של החייטים, הסנדלרים ושאר בעלי המלאכה. הנערים, כן רבות מן הנערות, למדו עברית ישנה וחדשה. שבת היתה שבת־קודש, גם ימי חג ומועד לא נהפכו פלסטר. רוב העם פגש את גזירותיהם של סטאלין־ראפס בחרדה ובסלידה.

בחקרוב התארגנה אידיסקציה של משרד ההשכלה בפברואר 1920. לרשותה עברו כל מוסדות החינוך של הקהילה היהודית: בית־ספר עברי, בית־ספר דתי, שני גני־ילדים, עברי ורוסי. בית־הספר הדתי נמסר לוועדת החיסול ונסגר. בית־הספר העברי נכלל ברשת בתי־הספר הכלליים עם שפת־לימוד באידיש. עברית נאסרה לחלוטין. מורי בית־הספר מיאנו ללמד אידיש ונתפטרו. האידיסקציה חיסלה את העברית הן בגימנסיות הפרטיות, הן בציבוריות. הרבה משלחות של הורים באו לאידיסקציה ובידיהם בקשות ארוכות לבל ירדפו את הלשון העברית. מאבק גדול עוד יותר נתגלע אחר חיסול מוסדות "תרבות". לא הועיל כלום, לב האידיסקציות – צור־חלמיש. הם לא ויתרו אף על קוצו של יוד לקונטר־רבולוציה.

באודיסה היו מקרים וההורים מחביאים את ילדיהם לבל יקחום החוטפים הבאים להלעיטם לימודי־אידיש בעל כרחם.

המורה העברי עבר להוראה פרטית. הרבה הורים היו מתאחדים ומארגנים כבתיהם לימודים עבריים. בערים ובעיירות עוד פעלו החדרים והישיבות.

בסוף 1921 עוד התקיימו בסטארוקונסטאנטינוב שני קורסי־ערב עבריים. בכל בתי־הספר, אף של השלב הראשון, למדו עברית. פעל חוג דרמטי עברי. החלטת כנס האידיסקציות ההשכלתיות במינסק קובעת כי עוד בתי־

המדרשות משמשים מרכז החברה היהודית. החדרים פועלים כממדים רחבים, הישיבה חיה.

בנובוזיבוקוב לומדים בחדרים 70 אחוז מכל הילדים בגיל בית-הספר, בעיירות המחוז – עד 90 אחוז. גם במחוז פולניה פורחים החדרים והישיבות. במושבות היהודיות באוקראינה, בפלכי ייקטרינוסלאב, ניקולאייב, לוגאנסק תומכים רבים בשפה העברית ובארגוני "תרבות".

לא, לא קל היה לאידסקים לחסל את התרבות העברית בארץ רוסיה. דימאנשטיין, ראפס, ליטוואקוב, כל אותם אידסקים ואידקומיסאריונים שהיו ספוגים משטמה ממארת למסורת העברית, השליכו מן האמבט עם המים הדלוחים גם את התינוק. יחד עם הציונות הם חיסלו את השפה העברית והתרבות העברית. מועטים בתולדות העמים פשעים אשמאיים כאלה: רצח של לשון, העמדתה מחוץ לחוק.

לפני הרבה שנים פירסם זודה את סיפורו העצוב "השיעור האחרון". אלפי שיעורים אחרונים התקיימו אותה עונת-פורענות בארצנו. רכבות ילדים עבריים נפרדו מלשון תרבותם הקדומה, נחלת האבות.

אולם הרבה ילדים, אנוסי ראפס וכת דיליה, עוד למדו במסותרים.

כן, למרות הגזירות והמצוקות מוסיפים יהודי העיירות לשמור על מנהגיהם ואורח חייהם המסורתי. לומדים עברית, קוראים עברית. צרה חדשה לצוררים: דוקא בשנות המהפכה מופיעה הוצאת שטיבל, והיא מציפה את השוק בספרים עבריים שונים, הן מקוריים, הן מתורגמים. במשטמה נוקבת מביטים על זה האידסקים. תראו, הגיעה שנת-פריחה לספרות העברית הריאקציונית ברוסיה המהפכנית! מי הוא, שטיבל זה? קבלן עשיר שהרוויח עשרות ומאות מיליונים. הוא מספק, למשל, מגפיים רקובים לצבא. החיילים מצטננים, החיילים חולים. והנה קבלן זה נתעשר. נוסף לכל הוא רודף כבוד. מה עושה ה"פודריאדצ'יק"⁶¹ שטיבל? הוא נודב חמישה מיליונים רובל לטובת הספרות העברית. הסופרים העבריים מלקקים אצבעותיהם. הם מחברים, מתרגמים, יוצרים ספריה של שטיבל. חוצפה שכזו! הריאקציונרים הללו מתרגמים לעברית את פושקין, לרמונטוב, טולסטוי, טורגנייב, גיתה, היינה, ביירן, טאגור, הומר, אובידיוס – פחד אלוהים! ושמו של הגביר החדש נתפרסם. ההבראיסטים נתברכו בו, שמחו ורקדו – שטיבל מציל את הספרות העברית! על חשבונם של מי? על חשבון החיילים האומללים.

לא, לא פשוט היה לאידסקיות ולאידקומיסאריונים לרצוח את תרבותנו העברית בחדא מחתא. עוד המאבק עם הלשון העברית לא נסתיים. נפערה לאידסקים מכשלה חדשה. לאחר שחיסלו את בתי-הספר העבריים נתקלו בשאלת הכתיב של אידיש. ולא רק בכתיב המלים ששורשן גרמני, אלא בעיקר בכתיב המלים העבריות. לראשונה הוחלט להשאיר כתיב זה ללא שינוי ולהמשיך בבתי-הספר האידיים את לימוד העברית, אם כי מספר שעות

הלימוד קוצץ עד המחצית והועמד על שש שעות לשבוע בלבד. הודעה זו של הקומיסאריין היהודי פורסמה באוגוסט 1918. עברו שלושה חודשים, והנה מתפרסמת הודעה שניה: החל מינואר 1919 נעקרת השפה העברית כליל מבית-הספר האידי. טעמה של גזירה זו נעוץ בזה ששליטיה של תרבות אידיש ברוסיה החליטו להנהיג אורתוגרפיה חדשה בשפה זו. אם מחסלים בשפה הרוסית את ѣ ѥ למה לא ייעשה כך גם בידיש? ה"ח" וה"ת" אינן יחסניות יותר מה"איטי"⁶² אנו, המהפכנים ושוחרי הקידמה, לא נוטים אחר יחוס-אבות. בשבילנו אין אותיות האלף-בית אליל. אתם אומרים: "כמה באותיות צרורות דמעות" – אין זה אלא סנטימנטליות. לא איכפת לנו אם ה"ח" וה"ת" האריסטוקראטיות יפנו מקום ל"כ" ו"ס" הדמוקרטיות. אמנם, באותיות אלו נכתבה תורת-משה, שכל תג וקוץ בה – קודש קודשים לרטורגראדים.⁶³ אולם בשבילנו כל זה קש וגבבה. הגיע הזמן להנהיג תיקונים באורתוגרפיה של העברית הכלולה באידיש.

והוועדה האורתוגראפית של הקומיסאריין היהודי מפרסמת כללי-כתיב חדשים. האותיות ח, ב, שין שמאלית, ת, כ דגושה, ק, ס, ן, ף, ץ כנציגות האצולה הקונטר-מהפכנית – נחסלות. במקומן באות כ, ו, ס, ט, ק, כ, מ, נ, פ, צ: כל המלים העבריות נכתבות כדרך שהן מבוטאות באידיש. סוויווע, שאבעס, דערכערעצ, כאוער (אוי ואבוי. מה עלה לו לחזיר המסכן!)

רע לשפה העברית שלנו בארץ רוסיה. איש לא עמד בפרץ. קברניטי האומה, סופריה וחכמיה העדיפו להימלט ממקום הסכנה. חיים נחמן ביאליק, פאר ראשנו, יצא בתחילת 1921 מאודיסה למוסקבה לשם השגת רשיון לעזוב את רוסיה המועצתית. גורקי שימש אצל לנין שתדלן בעניין זה, ובחודש מאי של אותה שנה נתקבל הרשיון. משפחות ביאליק, טשרניחובסקי, רבניצקי ועוד ועוד עזבו את ארצנו באופן לגאלי, אלפי פליטים גנבו את הגבול ללא רשיון, התחמקו למדינות שבהן לא היו פרעות ולא חורבן היהדות המסורתית.

היהודי הפשוט קרא בשאט-נפש את דברי השימצה של ליטוואקוב כלפי ביאליק. "ביאליק נהפך למספר מזוהם של רכילות נגד המשטר הסובייטי. ביאליק – קישוטם של הספסרים היהודיים. ביאליק איבד בכיצת הציונות כל תוכן של משורר".

עם גבור הפרעות, הלחץ והעוני התחילו פורחות בעיירות שמועות משיחיות משונות. העם היהודי כה נרדף ומעונה עד כי כל דמיון פורח מעורר בו תקוות-הבל. הנה מתפשטת הזיית-לחש כי ז'אבוטינסקי וצבאותיו הולכים לאודיסה כדי להגיש עזרה ליהודים בצר להם. והשמועה עושה לה כנפיים, היהודים מאמינים, הם רוצים להאמין. כעיריה קמה ריצה ובהלה, ממהרים להירשם בלשכה הציונית המחתרנית, נוצרות רשימות ארוכות. ואמנם הרבה יהודים עם משפחותיהם נעקרים ממקומם ויוצאים את

העיירה, בורחים לעוגן ההצלה. רבבות פליטים מצטברים על גבולות רוסיה. הם רוצים להימלט מגל הפרעות ומהשתוללות האידסקים, משתי השואות גם יחד. באים גם לאודיסה, חותרים לנסוע בדרך הים. באודיסה מצטברים 12 אלף פליטים. מצבם נורא. האידסקציה חיסלה את חברות הצדקה והעזרה. מתארגנות הפגנות של נשים וילדים רעבים לחם. המפגינים נושאים כרזות: "יחי השלטון הסובייטי!" "לחם לפליטים!" בראש ההפגנה – נכים על קביהם. ההפגנה מגיעה עד לשכת האידסקציה. מצאו ממי לדרוש לחם! האידסקציה נזפת בשנוררים אלה שאינם רוצים לעבוד ורק פושטים יד. הרבה פליטים יוצאים מאודיסה ומנסים לעבור לבסרביה, לחצות את הדנייסטר. הרומנים מקבלים את פני הפליטים היהודיים ללא התלהבות. יורים בגונבי גבול. יש טובעים בדנייסטר. יש מוצאים מותם על גדות הנהר, יש מצליחים לעבור. גם על גבולות פולין וליטא צובאים הפליטים. לא, לא קל לאידסקים. יש דאגות. הישיבות והחדרים אינם רוצים לרדת מעל הכמה. ריבוננו של עולם, בידי מי ה־נ.ק.ו.ד. והריבטריבונאל? על מי הטיל המשטר הסובייטי את התפקיד האחראי לעשות סדר מתאים ברחוב היהודי? יש לנקוט אמצעים אחרים.

והאידסקים מבצעים את חובתם המהפכנית ביושר־לב רצחני. במינסק מתכנסים נציגי האידסקציות של עובדי השכלה. חברים מרצים הרצאות, מבהירים את המצב. מפה ומשם מגיעות שמועות מגונות. החדר מתקיים באופן לגאלי ובממדים רחבים. גם הישיבה פועלת בתפוקה מסוכנת. בבתי־הכנסת נשמעות דרשות שחורות נגד בתי־הספר הסובייטיים. האוכלוסיה היהודית, במיוחד הנשים, מלאה רגשות של חוסר־תקווה, של ציפייה לעזרה מן השמיים, של אמונה תפלה במשיח ובעולם הבא.

בהתאם עם הדרישה החיונית להשמיד אחת ולתמיד את החדרים והישיבות מחליטים האידסקים לפתוח בפעולה חריפה נגד מוסדות ריאקציוניים אלה. צריך לגנות את ההורים השולחים את בניהם לחדרים, לפנות לאיגודים המקצועיים, לכנס אסיפות בתי־החרושת, במקומות העבודה של ההורים, לדון בחומרה בכל מקרה פרטי. יש לקבל החלטות פומביות פרסונאליות ולחייב כל חבר וחבר להוציא את בנו מן החדר. את כל המלמדים צריך לגרש מאיגוד עובדי ההשכלה ולשלחם לצבא או לעבודת־כפייה. את העובדים במשרדים הסובייטיים, אם לא יסתלקו ממלמדותם, יש לפטר. צריך לחסל את הישיבות בהן לומדים נערים בני פחות מ־18 שנה. לאלה שגילם עולה על 18 לא לתת תלושי־מזון, לקראם לצבא או לעבודת־כפייה. לאסור אספקת חשמל, חומר הסקה, דירות לישיבות ולחדרים.

כללו של דבר, הכנס ההשכלתי היהודי טרחת יפה בעניין זה של השמדת החינוך העבריי־מסורתי. התחילו האידסקים רודפים בחימה שפוכה את

המלמדים, הרבנים, ראשי הישיבות.

בראדומיסל נאסרו הרבה דתיים ומלמדי חדרים. המשפט התנהל באידיש.

בחרקוב העמידו למשפט את החדר והדת היהודית.

באודסה התארגנה ועדה של ארבעה מוסדות סובייטיים. תפקיד הוועדה:

לבדוק את החדרים והישיבות ולחסלם.

בהומל, ויטבסק, מינסק, סטארוקונסטנטינוב, כמאות ערים ועיירות

התקיימו משפטים נגד החדרים, המלמדים והרבנים הפראיים והקנאים.

גזירות ורדיפות עד אין קץ! או התחיל מאבק האידסקים נגד שבת קדשנו.

עונג שבת! הראיתם כזאת? יהודי רוצה לנוח דווקא ביום השבת! הרגל זה

מביא נזק רב לארץ המועצות. יש בה בשבת זעיר בורגנית זו גם איזו

נוחיות. בשבת פתוחים המשרדים, החנויות והקואופרטיבים, אפשר לקבל

מצרכים על פי תלושים – עונג שבת! ושוו לכם: גם בין חברי המפלגה יש

שומרי־שבת! נכנס לו קומוניסט כזה לקלוז ומברך את הברכה האינטרנ־

ציונאלית הדגולה "שלא עשאני גוי". לא! לא יהיה כדבר הזה! המאבק נגד

השבת הוא מאבק מפלגתי!

הפעולה נגד ראש השנה ויום הכיפורים מקבלת אף היא תנופה רחבת־

ממדים. האידסקים העמידו את יום הכיפורים למשפט. באודסה, חרקוב,

בעוד ערים ועיירות מתארגנים משפטים אנטיקלריקאליים. יום־כיפור עובד!

בהומל, מינסק, ויטבסק, סמולנסק אירגנו האידסקים הפגנות ו"סובוטניקים"

ביום הכיפורים. בראש ההפגנות העמידו תזמורות. המפגינים מגיעים עד

כיכר בת־הכנסת. בבית־הכנסת נישאות תפילות ליושב מרום. עזרה! נחוצה

עזרה מן השמיים. הפרעות והגזירות קשות מנשוא, אין כוח לסבול. רחם

עלינו, כי לא תחפוץ בהשחתת עולם.

בבית־הכנסת ניתכות דמעות המתפללים, מבחוץ רועמת התזמורת. יהודים

יוצאים מבית המדרש בקיטלים לבנים. אודם דגלים מתמזג עם לובן תכריכים

בכיכר בית־הכנסת. בשקלוב, ביכוב, ביליניץ' לא יכלו המתפללים לסבול את

חילול שבת השבתון. היו התנגשויות. המתפרעים הדתיים (מובן, לא

המפגינים) נאסרו לריבטריבונאל.

מאבק פעיל נגד השבתות והתגים המסורתיים ניהל "דער עמעס"⁶⁴

בעריכתו של ליטוואקוב. הוא הטיח אש וגפרית על ראשיהם של שומרי שבת

ויום־טוב. ליטוואקוב כותב, פועלי בית־הדפוס מסדרים, מדפיסים, מוציאים

לאור – הכל כשורה.

והנה דווקא פה, במאורת ה"עמעס", אירע לו כישלון לליטוואקוב. כישלון

ומבוכה! בראש השנה ויום־הכיפורים של שנת תרפ"ב לא יצאו הפועלים

לעבודה. ליטוואקוב יצא מכליו. איך זה? לפי ה"עמעס" לפותים הפועלים

היהודיים ברוסיה אך תשוקה אחת: לצאת בסך נגד כלי קודש, נגד חושך־

מצריים של ימי־הבינים, נגד צום יום־כיפור, תקיעות השופר הקונטר־

מהפכניות. ומה עושים הזעזעז'ס?65 הם מסרבים לעבוד בראש השנה, הם צמים כיום-הכיפורים. הם שומרים על שבתות ומועדים ומלמדים את בניהם עברית. הם חרדים על ה"פינטעלע איד"66!

מלבד פעולתם ההרסנית קיימו האידקומיסאריונים והאידסקציות הרבה מעשים חיוביים. הם עבדו ועשו בכנות להפרחת האידיש בארצנו. היתה זאת עבודה ענקית. נראה שראשי האידסקים לא חזו את הפיזור הגדול העתיד לבוא בשנים הקרובות ליהודי התחום, את חורבנו המתקרב של הרחוב היהודי אשר בשמו ולטובתו הפציצו את התרבות העברית למען החליפה בתרבות אידיש.

והנה הפשילו האידסקים את שרווליהם וניגשו לעבודה. בערים ובעיירות נוסדו והופעלו בתי-ספר באידיש, אינסטיטוטים וטכניונים למורים, אוניברסיטאות עממיות, בתי-ספר מקצועיים, גני-ילדים, פנימיות, מושבות-קיץ, מועדונים יהודיים, ספריות, מגרשי-ספורט, מקהלות ותזמורות, סטודיות דרמטיות, תיאטרונים, חוגי-ספרות. התחילו יוצאים לאור בשפע עתונים, שבועונים, ירחונים, ספרי-לימוד, ספרות יפה...

תרבות חדשה באידיש! לא קלה היתה עבודה זו. בראשונה היה מחסור גדול במורים, מחנכים, מדריכים, מטפלות, עתונאים, סופרים. עד המהפכה היה החינוך חינוך עברי, ואלפי המורים לא יכלו להסתגל בין לילה לתנאים החדשים ולעבור להוראת אידיש. עבר זמן-מה, והאינטליגנציה היהודית בארצנו נרתמה לעבודת היצירה באידיש. הופיעו גם עובדים חדשים, בוגרי כיתת-הספר לחינוך. אלפי אנשים ונשים לימדו, רבבות ילדים התלמדו. ואילו העברית נחנקה, העברית שתקה.

רק אי-שם באחת מסימטאות-מוסקבה פעלה "הבימה". מאבק גדול נאבקו אתה האידסקים ולא יכלו לה. האמנות הגבוהה נמצאה גבוהה מתקיפים אלה. המלה העברית רדופה נשתמעה בנקודה בודדת זו, הרעיפה חום ונפש.

האידסקים הבינו את הסכנה הכרוכה בנקודה עברית אחרונה זו. והנה אנו שומעים את הצעקה המרה: הכיצד? במהלך חמש דקות מהלישכה המרכזית של האידסקציות נמצאת דלת ועליה שלט "הבימה". תיאטרונצ'יק הבראיס-טי! וזה – בשנה הרביעית למהפכת אוקטובר. דיסונאנס פראי! כל כך הרבה שנים נאבקנו עם "העברית הקדושה", והנה – הא לך! בעיה זו זוחלת ועולה שוב מקברה? ב"הבימה" פוגשים אותך בהכרה ספרדית ("אווארא ספארדיט"). מדברים ברהיטות כזו, כאילו יצאו מכרס אמם ב"אווארא" זו. מציגים את פינסקי ושלוש עליכם, שמחזותיהם נכתבו באידיש. חילול השם! מתרגמים משפת ההמונים לשפת הריאקציה! מותרות כאלה יכולה להרשות לעצמה רק הבורגנות היהודית, שהיתה מתרחצת במיליונים של כסף מזהם. אם השלטון המועצתי חיסל את "תרבות", מדוע תצא מן הכלל "הבימה"? צריך לסגור את "הבימה" כדרך שנחסלו המוסדות ההבראיסטים האחרים.

במקום בו שולט הפועל אין דריסת־רגל לבורגני!
חירוק שיניהם של האידיסקים לא הצליח הפעם. "הבימה" לא נחסלה. אולי
תמכו בה גורקי, סטניסלווסקי, לונאצ'רסקי. אז מופיעה הודעה חדשה.
מתכוננים לפתוח במוסקבה תיאטרון קאמרי ממלכתי באידיש. בראש
התיאטרון עומדים גראנובסקי, אישיות בעלת השכלה אירופית, הצייר מרק
שאגאל ועוד כוחות צעירים.

ואמנם התיאטרון נפתח. הצגת־בכורה: "סוכנים", "שקר", "מזל טוב" של
שלום עליכם. שלמה מיכאלס־וופסי⁶⁷ יוצא לדרכו הברוכה והטראגית.
אנשים רבים בעלי כישרון מתחילים לעבוד בשפת הספרות והאמנות.
מתפתחת עבודה פוריה וקדחתנית בכל ענפי התרבות. חינוך הדור הצעיר
באידיש פורח את פריחתו הקצרה.
אנו עומדים בתחילת שנות העשרים.

פרק שביעי

18

שואל קיבל באודיסה את דרכו הראשון. מעתה הוא איש חשוב, שמו
הרשמי – סאול ייביליביץ גורביץ. אפס, בשבילנו יישאר שואל פשוט,
שיילקה. הוא מתעסק בענייניו הפרטיים, מסדר לעצמו מקום נוח בעולמנו
המסורס. אין הוא אפרוח צהוב שרק זה התבקע מקליפתו. מעט מרקוהו
החיים. מאז היוולדו הוא יודע רק אחת: עליו לקבל השכלה גבוהה. זוהי
המטרה, על זה חלמה העיירה היהודית כימי הצאר והצורר, על זה חולמים
האנשים גם עכשיו. שאיפה זו נקלטה בדמו של שואל כמושכל ראשון שאין
לערער אחריו.

בשנים הראשונות אחר המהפכה היו בני העמלים עם תעודת־גמר של
השכלה תיכונית מתקבלים לבתי־הספר הגבוהים ללא בחינות. לאלה שבאו
מן הצבא האדום היה יתרון. בהקשר זה נתקבל שואל שלנו בתור סטודנט
האקדמיה האודיסאית לרפואה.

שואל החליט ללמוד רפואה מכמה טעמים. ליואל אביו היתה שייכות
למקצוע זה, גם שואל עצמו, בהיותו בצבא האדום, עסק בפצועים. השפיעה
בכיוון זה גם חנה.

ידידות משונה נקשרה לאחרונה בין שואל לבין יצחק מאיר שולברג. היה
באופה פעיל וגוף זה משהו אבהי. הזקן גם סידר אותו כעובד זמני במאפיה.
אל תזלזלו ביצחק מאיר: הוא עסקן פעיל באיגוד המקצועי של האופים, ויש
לו סמכויות וזכויות משלו. סידורו של שואל במאפיה לא תבע מאמצים רבים.
הנהגה אנו רואים את הבחור שלנו בתפקידו החדש. הלימודים באקדמיה

יתחילו רק בסתיו, ואין לך אדם שאינו נזקק ללחם. היכן תמצא מקום עבודה טוב יותר מבמאפיה? ועוד – אין שואל מתעסק בעבודה קשה, רגלו עדיין לא מרשה זאת. אין הוא חוטב עצים, לא שואב מים. בחור בעל השכלה תיכונית יכול ליהנות מעבודה קלה יותר. שואל מקבל ושוקל את הקמת, את המלת, את הלחם האפוי. הוא רושם רישומים וחשבונות. עבודה אחראית! תאמינו: כל עבודה תובעת ראש על הכתפיים, כן נופך מוח כאותו ראש. ואם בעבודה רגילה כך, במאפיה של אותן שנות הכפן על אחת כמה וכמה. מה עושה שואל? הוא משתמש בסגולותיו הברוכות של יואל אביו, אשר משהו מהן עבר אליו בירושה. בחור חרוץ טורח במאפיה ומתחכב לאט־לאט על הבריות.

שואל מריץ הביתה מכתב, הוא מדווח בלשון מבודחת על הישגיו באודיסה. והנה בא המענה. מתחילה פייגה, ממשיך יואל, גם האחות הנאמנה מרים מוסיפה שורות־מצער. זה מכתב מעיירת המכורה, נוף האבות, מכתב מלא חמימות ולב טוב. מזמינים את הבן התועה לבוא הביתה לימות הקיץ. עד כמה הוא השיעור לחיי־נדודים? כך כותבת האם פייגה. יואל נוגע בעסקים הגרועים. אמנם יש שמועות על מדיניות כלכלית חדשה, נאפ, שהוכרזה לא מכבר על ידי לנין. אם ימומש הנאפ, יש בדעתו של יואל לפתוח שוב את המסעדה. והוא מכריז במכתב כי יהיה צורך בידיים עובדות. תראו, גם למרים נפתח קול משלה בעולמו של הקדוש־ברוך־הוא. "שיילקה אל תשכח כי יש לך אי־שם אחות, לאחות – חברות, לחברות – עוד חברות. יש בעיירה המון בנות – בבקשה, מכל המינים. בוא, איפוא, יהיה שמח".

אין מרים קולעת הפעם אל המטרה. מה לו ולבנות? גרם מזלו של שואל, ואת אביבו העשירים ואחד פגש באודיסה, ואתו חנה.

אביב! השלג נמס, השמיים מתכילים. רוח טובה עוברת, פוגעת בלבבות, מרכיזה בהם מלקות, עמלה ומרנינה ללא נוח. אולי באה מן הים השחור, שם היא נולדת בין הגלים ויעודה לפזו מלוא העולם ולהביא לנו חגים. אולי היא באה מן הערבה, מטריחה עצמה ושוטפת, שוטפת, שוטפת. העולם הזקן פוקח עין לגלגנית, הוא מתנער מטרדמת החורף כדוב זה היוצא ממאורתו, חציו מפהק, חציו נכון לפעולה. מועדים לשמחה! אדר וניסן כרוכים ביחד! רוחב, עומק עד אין סוף – תרועות בראשית! כל מערכות האדם דרוכות, הכל מתרומם עד לב השמיים. בת־צחוק אידיוטית מתפשטת על פניך, מסתככת בסמוך לעיניך, עושה גומות בלחיים – והנה כולך מוכן לשירה, לגיל, לאושר. כאותו סייח פראי המגמא מרחקים, כך מפכים כך החיים, רותחים ומשתפכים על גדותיהם. נפשך מתפשטת לחבק את העולם, הנך בועט בכדור הארץ וממהיר את סיבוביו. הנך טס אל כוכב הזהב.

אביב, מרכז החיים! במרכז כל המרכזים – שואל ונערתו. העולם מתבטל, הוא משמש זמזום רחוק, רקע הומה חרש אי־שם באופק, עם צלילים, צבעים

ושלל חיים זחלניים. "מה אכלת היום שיילקה?" "מי זוכר טיפשויות אלו?" "תראה, פניך נפלו. ישנת בלילה שיילקה?" "לא, לא ישנתי. נדודי-שינה ממלאים את כולי. חנה שלי עומדת נוכח עיני. היא נמשכת אלי, ריסייה מדגדגים חרש. אז אני נוגע כמעט־קט בלחיה הקרירה". "ראה שיילקה, אתה לא אוכל, לא שותה, לא ישן. מה יהא בסופך?" "אני אוכל ושותה את חנה, אני ישן בהקיץ, אני ער בשנתי. לא אדע נפשי".

יום הראשון בשבוע. בוקר. שואל נכנס לביתה של חנה. עודו על המדרגות, והוא מבחין בפזמון נבוב, אותו מזמרת חנה בלב מלא. היא שומעת מטווח רחוק את הצעדים הצולעים. המלכה הצעירה פותחת את הדלת כמו ידיה המגוחכות, אין היא מרשה לסוניה מרקובנה לעשות זאת. רוננת כולה, היא פותחת את הדלת. "א, שואל!" עיניה המהורהרות מתלקחות, קולה חוגג. היא מחכה לו מאז השחר. אלוהים ידע מתי היא ישנה, היא תמיד חרדה וציפיה. "כל כך הרבה איחרת, שואל!" הוא לא איחר, הוא בא עשר דקות קודם המועד המתנה. אפס, זה נצח־נצחים, מאז ערב־תמול, לא ראתה את פניו.

הרגל מגונה הופיע אצלה לאחרונה. אם צריך לבוא שואל, אין היא טועמת כלום עד בואו. סוניה מרקובנה מתרעמת. "חנה, שתי כוס תה!" "אחכה לשואל". אין היא מתביישת, הבת הזאת, בלי שואל אין חייה חיים. "ואם שואל לא יבוא?" "אמא, אינני רעבה!" חנה אומרת בקול מזדמזרר, בקול מלא תלונה ואושר. היא יודעת: שואל יבוא, הוא בוא יבוא. אין זאת כי יפה פגע בזוג הלזה אותו המלאך קטן בעל הכנפיים הצחורות.

ושואל אמנם בא. חנה מכינה את ארוחת הבוקר, מזמזמת אותה שעה פזמון תפל. תוכן הפזמון – חתונתם של סולומון וקיילה אחת: "המון שאון במעון שניאורסון, / עם טיט זיך⁶⁸ חושך עד לב השמיים, / מתחתן הבן סלומון / עם קיילה־ניו, בתו של סנדר־חיים"...

זה היה פזמון אודיסאי נבוב של הימים הצעירים ההם, פזמון מלא התבדחות גסה ונפשיות נוגה. בביתו של האופה יצחק מאיר לא מתים מרעב, אך התפריט של ארוחת בוקר הוא הפעם צנוע: קפה עם חלב ולחם עד בלי די. חנה יוצקת לכוסו של שואל את כל החלב, לעצמה היא נוטלת אך טיפה. אין היא זזה עד ששואל גומר עם הלחם ועם שתי כוסות הקפה.

בפנים חמוצות רואה זאת סוניה מרקובנה. באמת, מה נשאר לה בחייה? נשארה אך הבת האהובה, חנה־לי. והנה היא הולכת מאתה אל הבחור הזה, אשר אין בו כלום פרט לעיניים שחורות ורגל צולעת. מהיכן נפל זה על ראשה, ריבוננו של עולם?

הם מסיימים את ארוחת הבוקר. "מאמוצ'קה, אנו הולכים!" קולה רן, פניה מתנוססות. היא מעיפה עין במראה. בלי עין הרע, במראה נשקפים נעורים פורחים, שיניים מתנוצצות, פיסגת־חיים.

הם יוצאים. נשמע קול צחוקה, קול הכסף המתפורר. באה לה לבת זו עונת הצחוקים. שניהם עוברים ברחוב חרסון אשר בעיר אודיסה. בוקר־אביב. לאן? מה זאת אומרת לאן? מזרחה, מערבה, צפונה, דרומה! כל העולם מזמין אותם, ארבע רוחות השמיים רומזות ומשתחוות. אודיסה, האם אודיסה מביטה עליהם מכל פינה.

לא נתחקה על צעדיהם – יש מקומות באודיסה לפגועי־אהבה. עוד היום גדול, אך ברור כי רק קרוב לחצות ילווה שואל את חנה עד שער ביתה, ואף אז קשה יהיה להם להינתק.

כן, היו עניינים עצובים לסוניה מרקובנה. מאוחר כלילה היא שוכבת על יצועה, מחכה לחנה־לי. עיניה פקוחות, אוזניה דרוכות. סוף־סוף, לאחר ציפיה ממושכת, נשמעת נקישת המנעול. בזהירות נפתחת הדלת, על בהונות רגליה נכנסת חנה. היא פושטת את מעילה ומתחמקת לחדרה. סוניה מרקובנה עוצרת נשימתה, עושה אוזנה כאפרכסת. המון תיאכון נצטבר אצל חנה משך היום הארוך. היא חוטפת ואוכלת את ארוחתה, אחר היא מתפשטת, שוכבת במיטתה, כולה פקעת אושר ורינה. עובר זמן־מה. שקט בחדרים, רק מסוניה מרקובנה השינה בורחת. יצחק מאיר ישן במיטתו שנת עמלים, חטמו מנעים זמירות בקצב אחיד: שאיפה – ציפצוף דקיק – נשיפה רגזנית, וחוזר חלילה. קשה לסוניה מרקובנה ליווי זמרני זה. קול אנחות כבודת, גניחות־צער נפלטות זו אחר זו בחדר. איצ'מאיר מכבה את צפצופו. תזווה קצרה. "מה לך, סוניה?" באישון הלילה נשמע קולה של סוניה מרקובנה. זו הפעם המאה מתחילה אם הבית לקבול על המזל הרע שפקד את משפחתה. היא מזכירה את האסון הגדול, את בוריה, אחר היא עוברת לבת הזקונים הזאת שיצאה לתרבות רעה. היא מגנה את שואל בגינויים גרועים. "מה את מתייסרת, סוניה? תעצמי עיניים ותישני. שואל – בחור הגון!"

אין מנוח לסוניה מרקובנה. שוב היא מתנערת. לא נראה לה בחור זה. מפחדת היא שמא ישבור את חייה של חנה־לי. האם השכולה מזכירה שוב את בוריה, הנער הנרצח. והנה נשמעות בסמוך לסוניה מרקובנה התייפחויות חרישיות. קונצרט לילי! מה לעשות ליצחק מאיר? סוניה שלו נזקקת לתנחומים. הוא יורד ממיטתו וניגש ברגליים יחפות אל אשת נעוריו. הוא מרעיף עליה תנחומים, עידודים, שידולים. הזקן נשאר מויק כשהיה. סוף־סוף מתקיימת נעימות בינו לבין סוניה מרקובנה.

יצחק מאיר ישן שנת עמלים. שוב מפלסים להם דרך הציפצופים הדקיקים: החוטם עובד כדבעי. תרדמה נופלת גם על סוניה מרקובנה, המנגינה החטמנית שולטת עכשיו בחדר ללא מפריע.

לא קל לסוניה מרקובנה. חנה־לי יודעת רק אחת: לחזור הביתה מאוחר כלילה. כולה זריחה, צבית־לב, ערגון רונן. לה טוב, זה לה שיא הטוב תחת השמש. היא מפזמת פזמוני אודיסה. חרזנים טורחים ומחברים שירי־פולסטר,

נערות-בוסר מזמרות את דברי ההפקר בניגונים עצובים.
אולי אמנם היה מקום לחששות מצידה של סוניה מרקובנה. חנה הולכת ומתבגרת. האביב מכה בה בכל כוחותיו, להט הדמים סופו להביא להתפרקות מוקדמת.

עסק חדש לחנה: היא רוצה לערוך חנוכת-בית לשואל. עברו כחודשיים מאז בא לאודיסה וקיבל חדר נאה ברחוב ארנאוצקי – יש לציין מאורע זה. תראו את חנה, מופיע אצלה רצון משלה, יוזמה נמרצת – שליטה חדשה בבית! פורצות שיחות וטענות. לכתחילה סוניה מרקובנה מתנגדת. הזקן מדבר על לבה, חנה פועלת בתכסיסה היא וסוניה מרקובנה באחת: לא ולא! אולם אין זו אותה סוניה מרקובנה, המצביא העליון במשפחה. משהו נשבר אצלה משך השנים הגרועות הללו. נראה כי לאחרונה גם הסתמן מיפנה קליל ביחסה לשואל. אכן בחור זה ידע את האומנות של התחכבות על הבריות. שומו שמיים! סוניה מרקובנה, שידעה רק צווים ופקודות, שלא סבלה התמרדות ועצמאות – אשה זו איבדה הן את כרסה, הן את ידה החזקה. כאילו איזו דלילה בוגדנית הסירה מעליה את כוחה, ותהי כאחת הנשים.

סוניה מרקובנה נכנעה. ממה נפשך, אם חנה'לי רוצה, אם יצחק מאיר מתעקש ומפציר – נעשה חנוכת בית. והיא הולכת עם חנה לרחוב ארנאוצקי. שואל – במאפיה, המפתח בידי חנה. ראיתם? ממש חנה זו משמשת שגרירו של שואל. אם ובה נכנסות לחדרו של בחור מישראל. נפתחים החלונות – האחד לרחוב ארנאוצקי, השני לחצר. האביב משתמש בהזדמנות זו וקופץ לתוך החדר עם ארנבות-אורותיו, עלעוליו ורעננותו. פתאום מתחשק לה לחנה לומר, והיא גם יוצאת בפזמון עליו. נכנס ואסילי, בנה של פוליה השכנה, כשאצבעו תחובה בחטמו. הוא עומד, הבחור בן השנתיים, על רגליו היחפות ומסתכל בפנים החדשות. "תצטנן זאראזה!" פוליה נכנסת החדרה ונוטלת את הילד על זרועותיה. פוליה – בת שלושים וכמה, רווקה מזקינה ואם צעירה. חייה אף הם שטפו בנתיב מכולכל. "באנו לעשות פה סדר!" חותכת סוניה מרקובנה. "תרשי?" מתרונן קולה של חנה. בקרוב מופיעים בחדר מטאטא, דלי מים, סחבה. האם ובה פושטות מעיליהן וניגשות לעבודה. הן מטאטאות, שוטפות, ממרקות, סופגות, שוב משטיפות – יש עבודה בחדרו של בחור-רווק, אשר לא אם לו באודיסה ולא סבתא, רק חנה אחת לו.

שואל חוזר מעבודתו במאפיה. זה חדרו או לא חדרו? ברק-יפעה לשמשות החלונות. הריצפה שטופה יפה. המיטה עשויה, על הכר – ציפית נאה. הפסנתר מבריק, כולו זוך וניצנוץ. הכל מצוחצח וממורט. ארמון מלכים! שואל מהסס להיכנס במגפיו המאובקים והמקומחים לדביר הנקיון. "נגב מגפייך!" צווחת חנה. היא לא נתעייפה. מהיכן שואבת בחורה זו את כוחה? אין זאת כי מאותה הבאר, אשר אנו דולים ודולים ממנה את האש הנצחית,

והבאר איננה דוללת. מה לעשות? שואל מנגב את מגפיו ונכנס על בהונות רגליו.

חנוכת החדר נתקיימה במוצאי שבת. נכחו משפחת שולברג, חברות אחדות של תנה, מישה ברנשטיין ועוד מספר בחורים. השכנה פוליה השאילה כיסאות. הכיבוד לא עמד על רמה גבוהה, אולם סוניה מרקובנה עשתה כמיטב יכולתה בצוק הימים ההם. סוניה מרקובנה רוחשת עכשיו לשואל מעט חמימות, אהדה קלילה. חנה ואמה טרחו יפה בסידור השולחן. יצחק מאיר השיג בקבוקי סמוהון, הובאה גם מישרת-דובדבנים והובררה אפשרות לעשות "לחיים" לא פעם ולא שתיים. היו לו זרויות משלו לנחתום הקטנטן: הוא לא התנער מכוס סמוהון, חס וחלילה, מעולם לא בעט באפשרות של טעימת "לחיים" וזלילת מצער. כמקובל, הביאו האורחים מתנות – מי צלחות, מי כפות ומזלגות.

ובכן, שואל חתן הנשף ישב בראש, חנה הסתדרה אי-שם בקצה השולחן, עוזרת לאמה בענייני-משק. אחרי "לחיים" אחדים מלוויים איחולים טובים, נתפשטו בחדר זימזומיהם הצעקניים של האורחים, הגיע תורו של שואל לענות על דברי הברכה. נתמלאו הכוסות, ושואל קם ממקומו המכובד לנאום את נאום התודה. "חנה! – נשמעת פקודתו – גשי הנה!" מה עלה בדעתו? אכן בלי חנה אין הוא מוכשר להניע יד או רגל. חנה מביטה עליו מקצה השולחן בעיניים מזהירות, בת-צחוק נפלאה אינה זוה מפניה, בחיר-לכבה קורא לה, עליה ללכת. היא נדחקת בין הכיסאות הצפופים, מגיעה לראש השולחן ועומדת ליד מידועה שואל. כל העיניים מופנות אליהם. הם מייצגים חיים ועלומים. שואל – גבה-קומה, מעט רוה, בעל עיניים בוערות. הוא לבוש הערב כותונת לבנה ועניבת-משי מימים שלפני המלחמה. חנה הנמוכה משואל, כולה חן וטוהר. כמאז עוטר צווארון-סלסלה את רצינות צווארה. הם עומדים שניות אחדות מול האנשים היושבים בזה, ואז פותח שואל בנאומו הקצר. הוא מביע תודתו בעד הברכות, האיחולים והמתנות הטובות. אין הוא עומד עדיין להתחתן, זה מאפשר לו לחיות בלי הקערות והמזלגות שהובאו לו היום במתנה. מוטב היה, לו הבאו לו תמורת זה מטאטא חדש. לא, אין בדעתו להתחתן, אך לו עשה את הטיפשות הזאת היה מתחתן רק עם תנה זו העומדת לפניו. אגב, עליו להודיע רשמית: חנה זו היא הכלה שלו.

נאום מפוצץ! האורחים, שמרביתם טעמו מספיק מדלק הסמוהון, משמיעים תרועה גדולה. מזל טוב! פני מישה ברנשטיין חפו. סוניה מרקובנה מתרגשת עד כדי כך שהיא חוטפת ומריקה לתוך גרונה מאה גרם של סמוהון. קירקס! נתחלפה לה כוסיתה הקטנה עם מישרת הדובדבנים בכוסו של יצחק מאיר. סוניה מרקובנה בגילופין! מה עושה המזיק היושב בצידה? הוא חוזר וממלא את הכוסית סמוהון, וסוניה מרקובנה בולעת עוד מאה גרם. כשמזלה של חנה'לי עומד על הפרק, סוניה מרקובנה מוכשרת לבלוע חבית של סמוהון.

והנה מתחילים הגראמים לעבוד עבודתם. כבימ־קדם נשמע צו המצביאה העליונה, והוא מכוון לחתן ולכלה: "ילדים, הנה!" האשה המקומטת והמבוסמת פורצת בדמעות. "מזל טוב, בתי!" נשיקות מהולות בדמעות מרטיבות את לחי הכלה הפורחת. "מזל טוב לך, שואל!" היא אוצלת גם לו נשיקה, עיניה הטובות ננעצות בו, בחמסן הזה, והן מלאות מרגליות־דמעות. היא מוסרת בזה את אוצר חייה. שישמור על הבת היחידה! חנה נופלת פתאום על צווארי אבא שלה, זה הנחתום הזעיר בעל העיניים הטרוטות, האיש הזריו והמעשי, אשר עליו לנהל עכשיו בזהירות את ענייני משפחתו, ואשר שיח ושיג לו עם שתי הנשים הללו, הנפשות היקרות. חנה מחבקת את אביה זה, הוא מנשקת את לחייו הנפולות, לוחשת לו תודה ומגמגמת מסירות בלב ובנפש. "נורני!" אומר יצחק מאיר. אין הוא אוהב סנטימנטים. הוא מזוג לעצמו ולשואל שתי כוסיות הגונות של סמוהון. אנו הגברים מבינים זה את זה ללא צעצועים נשיים. "שיהיה טוב! שיהיה אך טוב!" היתה זאת ברכתו הקצרה של האיש בעל הנסיון השולח את הילדים לעמל ולסבלות בעולמנו המסוכסך. הכוסיות מנקשות, שני הגברים שותים. שיהיה טוב!

שואל יושב אל הפסנתר. מתופף במנענעים, מעורר שאון רבתי מראשו עד סופו של רחוב ארנאוצקי. לראשונה מזמרים הנאספים שירי המפכה, זה היה הנוהג של אותן השנים. "ורשאית", "נפחים", "הגווארדיה הצעירה". אחר נשמעים זמרי־סילוף, שירים מטופשים. "נתפטר מהעולם הישן ולא נלך לבית המרחץ" – חוזק כזה עשו חכמנים מה"מרסלייזה". "אין צורך ברבנים / תנאים, כתובה, גט! / לא חופה וקידושין, / שלאגן זיך⁶⁹ על חטא" – דברי פיגול אלה אף הם הושרו. אז נוגע שואל במנענעים, ואת החדר ממלאים צלילים חרישים של שיר־ציון. שירים אלה אינם עכשיו באופנה, יש לזמרם בלחש. יצחק מאיר מתנער פתאום, הוא בלע מנה הגונה של סמוהון, אצלו עכשיו הים עד הברך, הוא יורק על זהירות וקטנות. הזקן מרים את קולו, קול טנור קשיש. "הוי ארץ־מולדת, / את ארץ נחמדת! / כאישון נשמרך לעולם." משתיקים את הזקן, אולם בעניינים של משאת־נפש אין איצ'ימאיר יודע פשרות.

"את רוח אפנו, ממוש תקוותנו".... יש, יש עוד אבק־שריפה בתרמילים, עוד לא נתנקה כליל רוח אפנו. סוניה מרקובנה הולכת ונחלשת, פניה מחוויירות. זהירות! עוד רגע והיא נוסעת לריגה. אסור לנשים מזקינות להשתעשע עם סמוהון, מישרת־דובדבנים הולמת יותר את מיבנן העדין. בצעדים ורזיים משתערת סוניה מרקובנה לבית השימוש בדרכה לריגה. לא טוב לסוניה מרקובנה, יצחק מאיר, האיש והבעל, מוביל אותה הביתה. מה עם מישה ברנשטיין? מייד לאחר הודעתו של שואל נעלם בשקט מן החדר. הוא נעלם גם מסיפורנו. לא שיחקה לו השעה עם חנה שולברג, אך לא אפסו בנות מישראל, ובחורים כמישה ברנשטיין אינם מתגלגלים בראש־

בחדר אשר ברחוב ארנאוצקי עוד הומה הנוער. מחולות, דיקלום, שירים במקהלה, פזמונים סולניים, נאומים מצחיקים. השעות מתגלגלות זו אחר זו. חגיגה מוצלחת! שלוש אחר חצות, ועוד הנוער לא מתעייף. הנה מתחילים השמיים להאפיר. חברים, הביתה! בדיחות אחרונות. יורדים לרחוב המנומנם. רוח־אביב אפלה מטפלת ברחוב ארנאוצקי, מעוררת כמיהה מטורפת. שואל וחנה מלווים את החברה עד קצה הרחוב. עכשיו על חנה למהר הביתה, אמא בטח דואגת שם. שואל יוזם משהו. במקום ללוותה לבית הוריה הוא מושך אותה לחדרו. תמוה הדבר, עד כמה יוצא גם לבה לשואל כשחר שיכור זה. חבוקים עד אפס מקום הם עולים שוב במדרגות. המפה חלום נפלא היא רואה את אנדרלמוסית החדר. השולחן לא מסודר. המפה שמוטה לצד אחד. פרויילחם, כוסיות הפוכות, בקבוקים ריקים, שאריות־מזון בקערות, תה קר בכוסות.

שעל־שעל הולכת ונסוגה האפלולית. עם שחר מתגברת רוח האביב ברחוב ארנאוצקי. היא באה מן הים, דופקת חרש בגנות, חלונות, בקירות, מספרת, לוטפת, מנחמת, הולכת רכיל, מביאה רעננות ותוגה, עושה אושר לבני האדם.

עוברות שעות. יום ראשון מהלך ברחוב ארנאוצקי. הרחוב משמיע קול. ואסיה פורץ בכבי מאחורי הכותל, אולם עכשיו לא תעיר את שואל אף בתותחים. חנה נצמדת אליו גם בשנתה. אין לה כל בושה. ראשה מונח על חזהו, ידיה המגוחכות מחבקות את צווארו, שערותיה הרכות נתפרזו. יום חדש הומה ברחוב ארנאוצקי.

19

שואל נרתם שוב לכמה עניינים. בחור זה, איש העיירה היהודית, מכיוון שנקלע לכרך, ממש אינו מסוגל לשבת בחיבוק־ידיים. שמונה שעות ביממה הוא עושה במאפיה. זוהי עבודה אחראית, תובעת שימת־לב רצינית. עיסוקים בקמח ובלחם היו אז עבודה חשובה לאוכלוסייה. בכמה משטחי הארץ היתה השנה שנת־בצורת, והרעב השתלט במדינה. המהפכה הגדולה שלנו היתה מהפכת־בראשית, ואתן שנים ראשונות עוד היתה הארץ תוהו ובוהו.

מלבד העבודה במאפיה התחיל שואל שוב לקשקש במנענעי הפסנתר באופן סדיר. הוא פשפש ומצא את אנטונינה דמיטרייבנה, מורתו משכבר הימים, שניבאה לו לפני שנים אחדות הישגים טובים בפסנתר. עוד חיה הסכתא! היא מוסיפה ומהלכת בבתי אותם מאנשי־אודיסה, אשר לא פחת אצלם הרצון לראות ביוצאי חלציהם את אנטון רובינשטיין ויאשה חפץ. זה כשלושים שנה היא עובדת בעבודה זו, מטילה על תלמידיה גאמות וארפאזיות ותרגילים מוסיקאליים משעממים. מה לעשות? האמנות תובעת

והנה אנו רואים את אנטונינה דמיטרייבנה באה לחדרו של שואל פעמיים בשבוע. אצל פוליה היה הפסנתר משותק, עכשיו הוא מתחיל לעבוד. שואל דולה מסדר יומו הגדוש לא פחות משעה ביממה להכות במנענעיו של באקר. השכנה פוליה, שידועותיה בעולם המוסיקה המופתית היו זעומות, לא באה לידי התפעלות למשמע הגאמות היבשות. כנגד זה מראה ואסיה התעניינות מרובה בתרגילים רעשניים אלה. יחסיהם של ואסיה ושואל משביעים רצון, ושעה שהוא מתאמן בפסנתר מרשה גיבורנו לקטינא זה לשהות בחדרו – בתנאי שאצבעו לא תתעסק אף היא במנענעים. אמנם כושר ההתמצאות של ואסיה עוד אינו מפתח במידה מספיקה, אך מכיון שלא נותנים לו לעבוד כרצונו בפסנתר, עליו להעסיק את אצבעו בטיפול יסודי בחוטם מתוך האזנה מעומקת לצליליו של באקר. ואסיה זה אף הוא בחור לא מטופש. הוא מחכה לחנה שולברג, אשר היו לו אתה עסקים.

כן, שואל אינו סובל מחוסר עבודה. חנה שלו אף היא תובעת רגש וזמן. עכשיו, אנו רואים מיפנה מלא אצל סוניה מרקובנה. נסתיימו החשדות, הפיקפוקים, לילות הנדודים. עכשיו אין עינה של סוניה מרקובנה צרה ביחסיהם של חנה ושואל, וכשגיבורנו נכנס לבית שולברג הוא מוצא שם אהדה וחיבה מצידם של בני הבית, גם ארוחה מתאימה, כוס תה ונפשות קרובות. חתן! עם זאת מעדיף הווג שלנו להיפגש בחדרו של שואל.

חנה, חנה'לי שלנו, מה נתרחש אתה בזמן האחרון? כלה זו מוסיפה לקרונן, בנפשה נחצבה גדיעה עמוקה, והיא שותתת אושר עד אין סוף. אילו עזב אותה שואל, היתה מתה. אפס שואל לא עזבה. מפליא הדבר, עד כמה מתחשק לו לראות פניה! ואמנם באביב־זהב זה הם נפגשים מדי יום. יש להם גם עבודה. על חנה לסיים בקרוב את בית־הספר התיכון. אופנה חדשה! היא מכינה שיעוריה ברחוב ארנאוצקי, כאילו אין היא יכולה לעשות זאת אצל אבא-אמא. אלה הם דבריה של סוניה מרקובנה. אשה זו סבורה, כי על התינוק להיות גרור כל ימי חייו אחר סינורה של אמא, אף אם תינוק זה כבר בא בימים, וימי שנות חייו מתקרבים לתשע־עשרה וחצי. ריטוניה של אמא נרתעות מחנה'לי כאפונה מקיר. סליחה, וכי אין שואל חתנה? לחנה מפתח משלה לחדרו הנפלא של שואל, ויוס־ום היא מתחטפת לשם עם תיק ספרייה ומחברותיה. ריחו המיוחד של חדר זה מכה בה מדי פעם. זה ריח זכרונות טובים, ריח פצעים חושניים בבשר ובנפש. היא נכנסת עם סומק לחייה, עם זוהר בעיניה המהורהרות, אין היא שוכחת להביא לחדר אשר ברחוב ארנאוצקי את עלומיה. "באתי! – נשמע קולה – הנני!" שואל רק זה סיים את הגאמות והתרגילים. הוא קם מעל הפסנתר, נשמעת נקישת המכסה המתנצנץ. חברתו באה, ידידת לבבו, כוכב שלו. "שלום, חנה'לי!" הוא לוקח מאתה את תיקה. הקטינא ואסיה עוד נמצא בחדר, לא בכדי הוא מחכה לחנה,

מדי יום היא מביאה לו סוכריה. בחור זה מבין בסדר הדברים, וחנה לא שוכחת לשלם מס לוואסיה. המס שולם. "ואסיה, הביתה!" הידיד ואסיה יוצא מן החדר, כשהוא מוצץ את הסוכריה הדלה.

הם נשארים לבדם. הערב טרם בא. החלונות פתוחים. רוח קלה נודפת, נושאת אוויר ורעננות. שמיים עמוקים מתוחים על כברת הארץ הזאת. חנה לבושה שמלה קלה, שערותיה הרכות מתעופפות עם כל נידנוד־ראש. צווארה פתוח, ליבה שר. בזהירות מאופקת מחבק שואל את הנערה הזאת אשר נפלה בחלקו, הוא אוסף שערותיה הקצרות ומסדרן סביב ראשה. ראש מגוחך זה נלחץ כמו מאליו אל חזהו, אל מעוז עולמה. עיניה נעצמות, שדיה הנערתיים מתקרבים אליו. מכף רגל עד ראש היא כולה שלו.

שערוריה עם ידיד ואס'קה זה: הוא מגרד ומרשך את הדלת מבחוץ. לאחר שגמר עם הסוכריה הראשונה אין הוא מסרב לקבל את השנייה. עד כמה להוטים תינוקות אלה אחר טיפת־מתיקות! הדלת נעולה, ואין זה מסדר את ואסיה. הוא פרץ בככי. נשמע קולה המשדל של פוליה. השידולים עוברים לגזיפות, הנזיפות – לצעקות. לבסוף נשמעות שם שתיים־שלוש חביטות עכזו. עכזו של ואסיה, פרי אהבתה של פוליה, לא ספג אצלה נחת.

כן, היו עניינים לשואל, סדר יומו לחוץ כדבעי. הוא גם לא זנח את הקריאה, בשטח זה אין הוא מחמיץ כל הזדמנות, ואם מצא רגע פנוי הוא שם עיניו בספר. אולי הגיעה השעה לכתוב פה מספר שורות על חנא פבלוביץ' נוסיון, הזקן המשונה, שהיה מספק לשואל ספרים עבריים לקריאה. מורה ופייטן עברי זה גר לא רחוק מדירתם של אנשי שולברג. שואל וחנה נתקלו בו פעם בסוף שנת 1917, וזוג רונן זה שימש עילה להתקפצות בת־שירתו של חנא פבלוביץ'. בערכו של אותו יום נוצר השיר המאלף "לבאים אחרי", שמעולם לא ראה אור ושמטעמים חסכוניים אין המחבר מביאו כאן. בכדי לתת מושג על רמת יצירתו של חנא פבלוביץ' נצטט מובאה קטנה מבלדה רבת־שורות, שנולדה באודיסה, בשנת 1919, על פי הנוסח הברוך של "המו גלים ברוץ גלגלים": "אצים־רצים מחרים־תמולים, / ושלטונות יורדים, עולים, / ובדרכם פליטים, גולים, / המחירים אינם זולים. / רעבים קטנים, גדולים, / רעבים בריאים, חולים. / מאודים ברחו מו"לים. / מו"לים נמלטו מעירי – / ואנה אני בא עם שירי?"

הליריקה הדקה של ציטטה זו אינה טעונה ביאור, היא עומדת מעל לכל ביקורת. אמנם, כידוע מדבריי־מעמנו ותולדותיו, המו"לים העבריים ברחו אז מאודיסה לא רק כדי שלא להדפיס את בלדותיו של חנא פבלוביץ' נוסיון.

חולשה זו של חיבור־שירים נטפלה לו לחנא פבלוביץ' עוד מימי בחרותו, ימי שליטת "השחר" ו"המליץ" בעולם ההשכלה העברית. חיים זליג סלונימסקי שלח לנוסיון הצעיר מכתב, שנהפך לנכס משפחתי. במכתבו

הצטער תז"ס על שאין לו אפשרות להדפיס ב"המליץ" את פרי רוחו של חנא, המשורר בחסד עליון, והוא מבקש ממנו להוסיף לכתוב ולשלוח. חנא פבלוביץ' אמנם כתב גם שלח, אפס התוצאות לא היו מרעישות. במקום להדפיס העדיפו העורכים לתת עצות-חינם, ואף זה בתנאי אם המחבר היה מצרף ליצירתו מעטפה עם בול מתאים. חנא שלח וצירף, וכל זה בכדי.

עד כאן על חולשתו הפייטנית של חנא פבלוביץ'. בזמנו היה חנא זה בחר כהלכה, אברך משי אצל חותנו, הסוחר האמיד. לא עלה לו לחנא פבלוביץ' להעמיד בנים ובנות. אשתו החולנית היתה עקרה. נמלך חותנו ועשה שני דברים מגונים: פשט את הרגל ושבק חיים לכל חי. אז נהפך חנא למורה עברי, אשר מלבד אביונותו היתה לו עוד חולשה: אספנות.

אין ברצוננו לעשות צחוקים מחנא פבלוביץ'. הוא היה אספן ותיק של ספרים וכתבי-עת עבריים. תמהוני זה, שחי חיי-דחקות, היה רוכש כל ימיו ספרים. זה היה חצי מלמד, חצי מורה, חצי משכיל, חצי בטלן, אולם בנוגע לצבירת-ספרים היתה בו ממסירות הנפש. תשוקתו האספנית הלכה ונתעצמה משנה לשנה. בימי המלחמה מתה אשתו, וחנא פבלוביץ' נשאר אלמן בשני חדריו שהיו מלאים ספרים עבריים מכל התקופות.

לא, לא נתקלס באיש זה, שריד דור העבר. חיצוניותו לא היתה מקסימה. סודר משומש של צמר אפור היה כרוך על צווארו הן בימות החורף, הן בימות הקיץ. אפו לא הצטיין בזעירות, זה היה אבר הגון, גם בשמו הדהד משהו חוטמי – נוסינון. למראית-עין היה מלמד מנחותי הדרגה – בקבצנותו, כמראהו הזנוח, בזקנו המרופט, במלבושיו המדולדלים, בכיפתו המהוהה.

ואילו בתוך-תוכו היה נוסינון מורה ומחנך ותלמיד חכם. לאחר שחוסלו באודיסה בתי-הספר העבריים היו הרבה מורים מכתתים רגליהם מבית לבית ומלמדים לנערים את הלשון העברית. מורה פרטי כזה היה גם חנא פבלוביץ'. הרבה הורים שאפו אז לתת לבניהם חינוך עברי, ולא היה מחסור בתלמידים. נוסינון היה מורה מנוסה, אולם עבודת-רגליים מאומצת לא התאימה לא לגילו, לא למחושיו, כך שתלמידיו היו מתכנסים למעונו הוא. בימים הקשים ההם לא היה מוצא זה מן המוצלחים. הגיעו בעצמכם: באמצע שנת 1921, שנת השתוללות הגזירות והיחנקות כל מלה עברית חיה, עומד יהודי זה, מצפצף על האידסקים והאידקומיסאריונים ופותח מעין "חדר" פרטי, נקודה מחתרית של התנגדות לשלטון. כעשרה ילדים באים לביתו בשעות הבוקר, גם אחר הצהריים לא היו חדריו ריקים מתלמידים. בין משמרת למשמרת, בהיותו חופשי מתלמידיו, היה חנא פבלוביץ' יוצא לשעה קלה החוצה כדי לחטוף קצת אוויר. והנה אנו רואים אותו יושב על ספסל ממורטט, והוא עלוב-מראה, כחוש וזקן. הזמן חרש בפניו חריצי קמטים לאורך-ולעומק. מסכיב משתרעת עזובת אין-קץ של 1921.

אנשים הולכים איש לעברו, ואנשים גם נפגשים. בחר מעט צולע עובר

לתומו ברחוב. זה שואל הורביץ "תסלח! - פונה אליו נוסינון - תן לעשן משהו!" שואל מעיף עין בכיפה החשודה ויושב אף הוא על הספסל. שניהם כורכים מנת-מחורקה בנייר-עתונים משומש. נוסינון הכיר את שואל, היתה לו טביעת-עין חדה. "נו, היכן עזבת את הבחורה?" "איזו בחורה?" "תראה, הוא נתבייש!" הם מציתים את "רגלי העו" והעשן הסמיך חוצץ רגע בין שניהם. רוח האביב מפזרת את העשן, היא מהלכת ברחובות ועושה בהם סדר. העולם המיוגע והאדיש אינו מאזין לצעדיה. שלהי-אפריל. השיטות עוד לא הגיעו לליבלובן המלא, אך הניצות מתפוחות והולכות, מתבקעות ופוקחות עין ירוקה זעיר פה, זעיר שם. סנוניות מחודדות-כנפיים דואות מתוך ציפצוף אביבי. לא הרבה אנשים האזינו לקולות האביב בשנים הגרועות ההן. שואל האזין, יען כי יד האהבה היתה בו, היא חבשה לעינו משקפיים ורודים, ומבעדם ראה בחורנו את העולם, והוא עטוף אביב.

ציפצוף הסנוניות העז מחפה על שיחתם של שני האנשים, אך הנה נחלש קול הציפורים. אתמהה, האנשים מדברים עברית! הזקן - אשכנזית מלעילית, שואל - ספרדית תל-אביבית. רק שנת לימודים אחת בילה ב"הרצליה", והנה נחרתה בו עמוק ספרדית מלרעית זו. לא נראית לו עכשיו שפת ה"חדר" האשכנזית של חנא פבלוביץ'. עם זאת הם מרגישים נוחיות ואהדה הדדית. על פי תוכנית יומו של שואל עליו לפרוט שעה זו על הפסנתר, אך עובר זמן-מה, והוא מוצא את עצמו בחדרו של חנא פבלוביץ'. מכול של ספרים עבריים משטיף את בחורנו, אוסף חייו של הסבא הבודד, החל מספרים קדמוניים וכלות ב"ברקאי"⁷⁰ - החוברות העבריות האחרונות שיצאו לאור באודיסה בימי הזוועה.

אלפי ספרים! נוסינון - חובב שפת עבר, מפיץ השכלה עברית בין נערים יהודיים. מסתכן, אך מפיץ. הוא גם מפיץ ציונות. זה שנים רבות נתקשרה נפשו ברעיון עקשני זה של ציון. ברשותכם, אחי הקוראים, להתבדח על חולשה זו של ציונות. אולם הרי יש, השד משחת, המון יהודים בעולם, אשר הציונות כשבילים דת, אמונה נפשית, מחוז חייהם עלי אדמות. בכל דור ודור מופיעים אנשים חולמים ולוחמים אלה. עוד אבינו אברהם הזקן, מורינו ונביאינו הקדמונים ציוו לחנא פבלוביץ' את הציונות. מאות דורות עמדו מאחוריו, וכל אחד הוריש לו את הציונות.

באיש זה נתקל שואל באחד מרחובות אודיסה. מצא מין את מינו! חנא פבלוביץ' מספר, וחוויותיו הרחוקות של שואל בגמנסיית "הרצליה" נתלקחו פתאום בנפשו. הוא רואה שוב את ארץ ילדותו, חלום בהיר של אביב ופרחים, את הבקרים שטופי השמש, עת היה צועד במכנסים קצרים וקלים, ותיקו בידו; את הרחובות הצעירים בארץ המזרח, הזרועים אלפי מטיילים במוצאי-שבת מוקדמים, בין מנחה למערב, בערוב היום, כאשר אפלולית יורדת על החיים האלה המזדחלים ומתעגמים בלאט; את שאון הים התיכון

המזועף לו במרחק, המשגר ערימות גלים צועקים אל החוף המשותק, את החברה בפנסיון-ליפסון, בכיתת הגמנסיה הרחוקה, במגרש הכדורגל, מגרש החול אשר בירכתי תל-אביב. הוא שומע את חיתוך-דיבורם האצילי והרך של התימנים הרזים והמשזופים, בעלי הפאות המסולסלות והחניכיים המאדימים על לובן שיניהם עם רדת עליהם בת-הצחוק הביישנית והמסתלחת: את קריאותיהם של ערבים רוכבים על חמוריהם מנוממים ועמוסים זוגות סלי-נצרים – הרוכבים וצועקים: "מאראנצים!"⁷¹...

"ראו, הוא נשתקע בהזיות!" קורא חנא פבלוביץ'. שואל מתנער וקם ממקומו. עליו ללכת, בטח מחכה לו שם חנה-לילי. "קח מה שאתה רוצה לקריאה!" נשמע צילצול חרישי בדלת הכניסה. באו שני תלמידים מהמשמרת השנייה. חנא פבלוביץ' מושיט לשואל שני ספרים מהוצאת "תושיה". "תקרא, תחזיר ותקבל עוד!"

ככה רכש לו שואל עוד ידיד טוב באודיסה. הוא ממהר לרחוב ארנאווצקי. מאליו מובן, הוא מוצא בחדרו את חנה. "שואל! – מצטעקת היא בלחש – איפה זה היית? כל כך דאגתי!" היא דאגה לו, אכן היא רואה בו את חייה, לאן יפנה הוא, שם גם היא. ואסיה קיבל את סוכרייתו, טכס זה נתיקים בהיעדרו של שואל, ואסיה איננו פה בחדר. שואל יושב אל הפסנתר. הערב תבוא אנטונינה דמיטרייבנה, ועליו לחזור על כל התרגילים. "לא אפריע לך?" היא ממשיכה להכין שיעוריה תחת צלילי באקר. מעולם אין הוא מפריע לחנה, רק שיהיה פה. השאלה בטריגונומטריה נפתרה בהתאם למענה. עכשיו מתחשק לה מעט להפריע. סוף-סוף היא כלה או לא? היא מתגנבת מאחוריו, אז הוא מרגיש פתאום את ידיה הרכות והמעורטלות. ראייתם? הן כורכות את צווארו. כיצד אפשר לנגן בצבת כוזה לא נותנים לעבוד! הוא קם מעל הכיסא העגול והמתנצנץ. במצחו מופיע קמט רציני – היא ראויה לעונש. כלות אלה נזקקות תמיד לתרגילי-משמעת. הוא מרים את הנערה הברוכה ונושא אותה מעט בחדר. שלוש הפודים וחצי! תראו, רגלו מחלימה והולכת, אין היא מרגישה את כובדה של חנה-לילי. שלוש הפודים והחצי, אשר גם לב להם, גם רגש, צוחקים חרש, הם יודעים את אלה הציחקוקים, מלאי החדווה והגירוי הנשי. הוא נושא אותה עוד זמן מה, אחר הוא מתדיר בה משמעת. עכשיו אין היא צוחקת יותר, היא מרצינה ומשתתקת, נפעמת עד שורשי נפשה. כל הזמן שפתייה צמודות אל צווארו.

החלונות פתוחים לשמיים ולאוויר. הדלת נעולה.

20

הימים צועדים קדימה. חנה סיימה את בית-הספר התיכון, קיבלה תעודת-גמר ונתקבלה בתור סטודנטית של אותה האקדמיה לרפואה, בה נרשם גם שואל. אין חנה זו בחורה פשוטה, היא בתו של איש עמל, חבר פעיל באיגוד

המקצועי, ואחותו של עובד הצ'קה אשר נפל במאבק עם הקונטר-רבולוציה. כוגרים כאלה היו מתקבלים אז לכתי-הספר הגבוהים ללא סחבת.

הלימודים באקדמיה יתחילו רק באוקטובר, ולעת-עתה שטפו חרש ימי הדבש הנפלא. מדי יום, לאחר שעות העבודה, מוצא שואל בתדרו את הנערה החמודה, כלת-ראשתו. "במה את מתעסקת שם שעות שלמות? הרי עם השיעורים כבר גמרת!" כך שואלת סוניה מרקובנה, היא רוצה להבהיר משהו. חנה צוחקת: "לא כלום, מאמוצ'קה!" אין כנות דהאידינא אהבות חקירות ובדיקות. אז הוטלה בדבש כף הזפת הראשונה. סוניה מרקובנה התחילה מסתודדת עם יצחק מאיר. היא מרגישה שחנה'לי טועמת, וביד רחבה, מאותו העניין, אשר על נערות רכות כמותה עוד יש להינזר ממנו. "איך זה יוצא? – מיתמם המזיק – חנה'לי טועמת ואת מרגישה?" יצחק מאיר, האופה העמלן, אינו מסתייג לעת מצוא מדברים מפולפלים. סוניה מרקובנה מתרגזת: "שוב באת עם החוכמות שלך?"

בעצם אף הוא מודאג מהתנהגותה של חנה. אהבה על ראשו! אהבה-להבה! כשאוהבים, הולכים לזאגס⁷² – זוהי הדרך הסלולה. ומה הם עושים, ה"בוסיאקים"⁷³ אין להם פנאי? היבלת מציקה להם? ליצחק מאיר יש מושג מהחיים החדשים, הוא מעורב עם הבריות ושמע מעשיות. אודיסה מעולם לא הצטיינה במידותיה הצנועות, הצניעות היתה באה לאנשי-אודיסה רק לעת-זיקנה. ואילו עכשיו, כשנהפכה הקערה על פיה, הרי זה ממש סדום ועמורה. היום עושה המנוול עם זו, מחר מחליפה באחרת, מחרתיים – מתקשר עם מגפה חדשה. חדרי הקבלה של הרופאים מלאים חולי-אהבה. לא, כך זה לא ילך! הוא יסחבם לזאגס, ובימים הכי קרובים!

סוניה מרקובנה מרמזת גם על חופה וקידושין. יעשו להם הימח-שמוניקים ההם כרצונם, יחבטו ראשם בקיר – סוניה מרקובנה מעדיפה מנהגים קדמונים, כדרך שהתנהגו אבותינו לאמותינו.

הוחלט להידבר עם שואל. יצחק מאיר העמיס על עצמו עבודה אחראית זו. אך הנה מוטלת גם כף הזפת השניה בחבית הדבש, והפעם מצידה של העיירה ההיא הרחוקה. אותן שנים עוד לא נהפכה העיירה שאייה ושממה, עוד רוב העם היהודי שכן שם עם צרותיו, והיו שם שורשים לכל אחד מישראל. נתקבל עוד מכתב מבית-אבא. שוב כותב יואל, כותבת פייגה, מוסיפה שורות-מספר גם פטפטנית זו, האחות מרים. "הכיצד? – כותב אבא – מתקרב ובא סוף יוני, ואתה דוחה אותנו בדברי-הבאי. איך להבין הבטחותיך לבוא אלינו? לא יאה כך, שיילקה. אצל אנשי הורביץ אין רמאים". זה היה אמת, אנשי הורביץ היו מעודם כנים בדבריהם. פייגה אינה מתרעמת בגלוי, אך גם מתוך שורותיה מבצבצות אי-מנוחה ואכזבה. מרים מודיעה כי הלימודים בבית-הספר מסתיימים בעשרים ליוני, עוד נשארה לה רק שנה אחת. היא מחכה לו, מחכה לאחיה. "מה אתה סבור, שיילקה, אבא הולך ונעשה צעיר

יותר? תדע, באחרונה אין החיים מפנקים אותנו. אבא מתעסק בשיפוץ המסעדה, זה תובע כוחות ועצבים. לא קל לאבא".

אלה היו דיבורים של העיירה ההיא הרחוקה. שואל מרגיש מוסר-כליות. באמת, כמה פעמים אפשר להבטיח? אין ברירה, צריך לנסוע. עוד באותו ערב מתקיימת התייעצות משפחתית. שני הזוגות, הזקן והצעיר, יושבים אל השולחן ושותים תה. חנה נתמרדה: ברצונה לצאת עם שואל לעיירה. וכי אין היא רשאית לנסוע פעם עם חתנה להכיר את קרוביו? תינוקת היא או מה?

אז שואלת סוניה מרקובנה אם היא משוגעת או חסרת-דיעה. בימי-טירוף אלה, כשהרכבת אינה אלא אסון, כשנוסעים על הגגות, בחדרי השימוש, בין קרונות, כשאנשים ושקים וארגונים נדחקים ל"מקסימקה"⁷⁴ ממש כמליחים בחבית – בימים אלה, רואים אתם, היא רוצה לערוך מסעות. היה לא תהיה! צליל-מתכת עמום נשמע בקולה של המצביעה העליונה שפרשה. אין היא מייצעת גם לשואל לעשות שטות זו. אף אם אבא-אמא מרעישים עולמות, צריך לשקול יפה אם כדאי הפעם לציית.

עד כאן דברי סוניה מרקובנה, מכאן ואילך דברי חנה. היא באחת: אם לנסוע, אז בשניים. מי היא, פעוטונת אשר עליה להיות כרוכה אחר אמא כל ימי חייה? מה יש, יאכלו אותה בדרך? אין היא נוסעת לבדה – תודה לאל, שואל יהיה איתה, עליו יש להיסמך.

שמעתם? אמא כבר בשבילה דבר של מה בכך. שני הגברים לוגמים את התה ללא הגה. האם והבת מתנצחות. נשים! שואל מנסה להידחק עם הערתו הוא, יצחק מאיר הודף רגלו מתחת לשולחן – רמז לשתיקה. יש לו נסיון ליצחק מאיר, הוא למד יפה תורת ההתנהגות עם נפשות נשיות אלו. יש לתת להן להשמיע את דעתן. הן עושות זאת פעמים בשקט ובמנוחה, פעמים בצוויחות ודמעות – זהו עסק שלהן. עלינו הגברים לשתוק. כשיירגעו ההתרתחויות אפשר יהיה לסכם ולהחליט.

ואמנם כשנשקטו הרוחות יוצא יצחק מאיר בהצעתו הוא. ראשית, על הזוג הצעיר להירשם מחר בזאגס. שנית, לא יאחר מבעוד יומיים-שלושה ייצא שואל לבדו לעיירתו. "מה לעשות, חנה-לי? לא מתאימה לך עכשיו השעה למסעות. לא צריך לעשות טרגדיות. אם ירצה השם, שואל יחזור בעוד כחודשיים..."

כך פסק יצחק מאיר. אכן יש בו באופה זה קו מעשי. שואל תוהה: מה פתאום זאגס? הרי אפשר להירשם כשיחזור. הוא תוהה, אך לא מגיב בגלוי, הוא שם מחסום לפיו. אף חנה משתתקת, מלאה ציפייה וחרדה. אין זה דבר קל לבנות, שעתידן תלוי על כף המאזניים. פרט לזה, לפי חישוביה נפלה איזו הפרעה במישיקה הנשי. אולי באמת צדק אבא. עיניה המהורהרות ננעצות בעיניו היוקדות של שואל. סוניה מרקובנה אינה מבחינה הפעם בעניינים דקיקים. כל מעייניה בחופה וקידושיין. היא גם נואמת מקצת דברי שבח

ותהילה לנוהג הנושן ההוא.

מתיחות מהלכת בסמוך לאנשי המשפחה, עניינים רציניים עומדים על הפרק. "סוניה הציגי על השולחן טיפת יין!" האיש הפרולטארי הזה, יצחק מאיר שולברג, משער כי כשיוצג על שולחן בקבוקי סמוהון יתורצו כל הקושיות. "שוב ישתכרו!" רוטנת סוניה, מפסיקה תשבחותיה ל"הרי את מקודשת" וקמה לעשות רצון בעלה. במקום תה משעמם אנו רואים עכשיו על השולחן כוסיות מלאות נוזלים עכורים. סוניה מרקובנה לא נוגעת בסמוהון, אין רצונה לנסוע הערב לריגה. מה עם חנה'לי? אכן משהו לא הולך אצלה הערב. היא שותה פעם ופעמיים את מנת הסמוהון. היין הגרוע והחריף פועל בנפשה. קמים זכרונות צובטים, חופי נהרות וימים, שקיעות לוחטות, שירי לרמונטוב בספר הניחומים, אותו הביא לה פעם שואל כמתנה ליום הולדתה. "לחנה שולברג, בתודה עמוקה". מישה ברנשטיין קם ועולה, מופיע גם זינה – זינוביי אחד – אותו הנער המגוחך, שהעניק לה לפני שנים רבות את הנשיקה ראשונה. את איצ'י מאיר פקדה התבסמות קלה, אך עדיין לשונו מהלכת בפיו בקלות ובהבנה. "שואל, ידיד טוב, לא צריך חופות, נעשה את זה בזאגס. אנו באיגוד המקצועי נלחמים עכשיו עם החופות והמילות". הפעם אין תוכו כברו. יצחק מאיר לא רק שאינו מתנגד לחופה וקידושין, אלא גם מוכן לומר איזה פזמון יהודי מסורתי, כולל "אבינו שבשמים" או "אל יבנה הגליל". והוא גם פוצח פיו ומזמר בלבביות שבגילופין את השיר על אליהו הנביא ומשיח בן דוד. באיגוד המקצועי של האופים לא היו מביטים בנחת רוח על שירים ריאקציוניים אלה. לך ורד לעומק הדברים בהסתחררות סמוהונית זו! אז נשבר משהו בנפשה של חנה, והופיעו הדמעות הראשונות. הן זולגות לאיטן זו אחר זו, הן מפלסות שבילים צרים, אשר רוחבו של כל אחד דמעת־נפש. אכן משהו אירע הערב אצל חנה'לי. היא לא עוצרת בשטף הדמעות. בושה וכלימה! נערה וכלה בישראל – והתנהגות כזו! היא סוככת על עיניה, מניחה מצחה על שפת השולחן ופורצת בהתייפחות ילדותית. "נוֹ – מתרגז יצחק מאיר – שה!" רחמים אין־קץ עולה בלבו של שואל, עתרת רחמים ואושר. גם הוא שתה טיפה. הוא מרים את מצחה של חנה'לי, ואתו יחד מתרוממות עיניה שטופות הדמעות. הוא מנשק מצח יקר זה לעיני הזקנים, אין לו בושה. בזהירות ובחמלה הוא מפנה קווצות שערות רכות שנצמדו אל המצח החמים־קריר של כלתו ואשתו. "אז אין את מסרבת ללכת מחר לזאגס, חנה'לי?" זה נאמר בלב ובלחש. הוא מנגב בממחטתו את עיניה הזוהרות־מדמעות. מבעד העננה הכבדה חודרות קרני חום מלבכות. חיוך מבויש קורע שפתיה של חנה, מגלה טורי שיניים קצובות. מרעיד ריסים טובים.

היא קמה ממקומה וניגשת אל המראה, מתעסקת שעה קלה בפודרה, בפורך, בתמרוקים נערתיים שמטרתם למחות את שרידי הדמעות. עבודה זו

מסתיימת בהצלחה, ואל השולחן יושבת עכשיו חנה אחרת, נערה אודיסאית עליזה. עיניה המצטחקות נפגשות שוב עם עיניו הלוהטות של שואל. הפעם מתחשק לה לטלטל במקצת את בלוריתו הנופלת על מצחו. היא גם עושה זאת. "די לך לשתות!" מתחננת סוניה מרקובנה ומזכירה שוב את אותו העניין העבש של חופה וקידושין. לחלוטין, בת זו, יצאה ממרות אמה! היא חוטפת ובוולעת עוד כוסית מלאה של סמוהון. "הבה נשירה, שואל!" היא פותחת בפזמון מהפכני של אותן השנים. "הלאה, הלאה, בורגנים, / כמרים ורבנים! / לשמיים נטפס, / נמגר כל האלים!" היא שתויה או מה? מצאה פזמון! וזה – באמצע מוסר־השכל של סוניה מרקובנה על התועלת, הנחיצות, הצורך, ההכרח של החתונה היהודית מסורתית. הם שרים את הזמר המחוצף, ואחר תופסת חנה את ידו של שואל ויוצאת עמו בוואלס, מתלהבת עד כדי כך, שהיא שוכחת כי רגלו לא מסוגלת עדיין לריקודים. מה תאמרו על יצחק מאיר? "במהרה יבוא אלינו"... הוא מוסיף וממכם את אליהו הנביא, אולם עכשיו הוא עושה זאת בקצב הוואלס.

ההתייעצות המשפחתית נסתיימה. חנה הולכת ללוות את שואל. סוניה מרקובנה מתרה: "אל תשהי שם הרבה!" "מאמוצ'קה! – אומרת אז חנה – אל תחכי לי!" לא צריך לחכות לה, הלילה תלון אצל אישה.

ביום המחרת נרשמו חנה שולברג ושואל הורביץ בואגס ולאחר שלושה ימים הצליח גיבורנו להיצמד לרכבת־משא גדושה ולצאת מאודיסה צפונה בדרכו לעיירת־מולדתו.

פרק שמיני

21

זה כשנה לא ראה שואל את פני העיירה, והנה פולטת אותו רכבת המשא הזחלנית והממולאת מעל לכל גדותיה. הוא נושר ארצה עם תרמילו הקלוש, לפניו תחנת עיירתו. על כרכוב התחנה, מעל דלת הכניסה, נדבק שלט מוארך, ועליו באותיות דהויים שם התחנה. איש לא חיכה לשואל. הרכבות הנדירות היו באותם ימים עוברות בשני הכיוונים ללא סדר ותוכנית. רציף התחנה היה ריק מאדם, רק כובעו האדום של הפקיד־התורן נראה ונעלם חליפות.

קיץ. בין בדי האילנות רנות הציפורים, מקפצות וחיות את חייהן. הירק לא מת בשל תעתועים אלה שעברו על עיירתנו, העלווה מרשרשת, מתהפכת, ממריאה איוושות לשמיים ולארץ. שואל מזריק את שק החייל על כתפו והולך בדרך האבק המובילה אל בית אמו. עכשיו הוא צולע אך מעט, רגלו הולכת ומחלימה, עוד זמן־מה ויהיה כאחד האדם.

על סף הדלת פוגשת אותו בחורה אחת, מרים. מופלא הדבר, עד כמה פרעושים אלה בגיל ידוע צצים ופורחים על אף כל התלאות! מרים הולכת ונהפכת בחורה ראויה לשמה, גם לא איבדה תכונתה להתרגש מכל הופעה טובה ולעשות את זה באופן יוצא מן הלב. "אמא, שואל בא!" זה נצטעק בקול חגיגי וסוער, והנה היא נתלית על צווארו של האח הבוגר. מן המטבח יוצאת בחיפזון האם פייגה. גיזרתה נסתכלה קימעה, גם נתרבו הקמטים בפניה. אותן שנים קשות גרמו לאמותינו בעיירות התחום די טרדות ודאגות. עכשיו אין טעם להם להתמחד, לאם ובנה. מתוך הצצה ראשונה נראה כי קומתו של שואל על העליונה. בימי מלחמות ותהפוכות כמו בימי שלום הולכים הבנים ומתגבהים בלאט. "היכן אבא?" שואל שואל. "תיכף אביא". כחץ מקשת משתערת מרים אל הדלת, כחץ מקשת היא חוזרת לאחר מספר דקות.

מאורע חשוב בבית אנשי הורביץ: שואל בא, בן הנדודים, אין ברנש זה מסוגל לשבת בית. משך שמונת השנים אחרונות היה ב"הרצליה", התלמד באודיסה, סיים את בית־הספר בעיירתו, הספיק להילחם עם הקונטרה הלבנה. עכשיו הביא לנו גם רגל פצועה, אולי עוד חדשות גרועות. "הראה את הרגל, מה איתה?" "דברים בטלים, אמא!" הוא חוטף את אחותו ומסובב אותה, מאנפף אותה שעה את הוואלס "בריוזקה". "תראי, הרגל בסדר!" שואל כובש את גשימתו המתפרצת, עליו לשכנע את אמא כי אין לה מה לדאוג.

בצעדים מהירים נכנס יואל הורביץ. שפמו מדולדל, שיבה כבשה את צדעיו, ואם עוד לא קרובה השנה החמישים לחייו, אין זו הולכת ומתרחקת. כמה הוא מתעסק עכשיו? אכן הגלים מטלטלים אותו אילך ואילך בעיירה שלנו. לנין הכריז על הנאפ, יש סברה שעכשיו אפשר לשקם את המסעדה. ויואל מתעסק בזה, עדים לכך בגדיו המרופטים והמאובקים.

מתקיימת פגישה בין האב לבנו. עכשיו נתכנסה כל המשפחה. חזר הביתה הבן התועה. פייגה עורכת את השולחן ומציגה עליו כל מה שיש בבית. שואל מתרחץ מזוהמת הדרך, גם יואל מחליף את בגדיו. אווירת־בית קרובה ללב אופפת את שואל. ככה זה הולך אצלנו – הנשים יושבות בית, ולא בחיבוק ידיים, ואילו הבנים נודדים אישם בעולם הרחב, חוזרים לזמן קצר ויוצאים שוב. בית־אמא נשאר תדיר חמים, קרוב לנפש. זה חשוב בשבילנו, שבי־אמא לא ייכחד מתחת שמי השמיים. ריח של שבת ומועד נודף מבית זה כשאתה חוזר מנדודיך.

יושבים וסועדים ושואלים ועונים ומספרים על מה שנחקבץ במשך ימי הפרידה הארוכים. בראשונה מדווחים יואל, פייגה, מרים. מה שלא סיפר זה ממלאת זו, ובקרוב מתבהר המצב. ימי הקומוניזם הצבאי עברו על המשפחה כשם שעברו על כל יהודי העיירה. חיו בצמצום, יש שרעבו ללחם. בכפרים הסובבים את העיירה יש עוד די מזונות. מה עושים יהודים? מחליפים בלחם

דבר־יתלבושת, לבנים, חפצים שונים. מה לא יתן אדם תמורת לחם? את המפה על השולחן, את מגורות השבת, את כפות הכסף. בעלי האגרוף הכפריים מנצלים את המצב וסוחטים כל לשדך בעד חופן קמח ואצבעון שומן. ומה יהיה לכשיסתתמו כל המקורות? עכשיו הכריזו על הנאפ, ⁷⁵ ויואל החליט לסדר שוב בשארית כוחו את המסעדה היא, המסעדה ונוחה זה שלוש שנים, והיא יותר אורוות־סוסים מבית־אוכלים. יש לשקם מחדש את הכיריים, לשפץ את הקירות, לעשות שולחנות וספסלים. והנה הוא נהפך לעת־זיקנה לטיית וסייד ונגר וצבע ומעל לכל, אם ירצה השם, יזכה גם לדרגת נאפמן. אין זה דבר קל בימינו לעשות פרנסה בעיירה שלנו.

“עכשיו אעזור לך גם אני, אבא!” כך אומר שואל, והנה מתחילה סידרת סיפורים חדשה, הפעם מצידו של שואל. לא מעט סיבלות סובל האדם, כשהוא נקלע למערבולת המלחמה. שואל, שמטבעו היה קמזן בדברים, מספר הפעם ביד רחבה. יואל מציע שאלות מקצועיות. עבודת סניטאר צבאי לא היתה זרה לו, הוא מנסה להראות בקיאות בשטח זה.

מתגלעת שיחה ערנית. “מה אתה סת, אבא? לא דומה עבודתו של סניטאר בשדה הקרב לזו של סניטאר הוספיטאל עורפי. בשדה הקרב עליך להוציא את הפצועים תחת מטרי־כדורים, לדעת כיצד להחיש עזרה ראשונה, לעשות תחבושת־זק, להפסיק את שטף הדם, לעשות צמיג זמני. והעברת הפצועים הקשים? להניח אותם על האלונקה, לסדר בעגלה, בקרון – טיפול זה תובע ידע וזריזות.”

נעים לו ליואל לראות את בנו השופע חיים ופעלתנות. איך עפות השנים? פייגה, עקרת הבית, מטפלת בכיבוד הצנוע ועיניה זורחות. אכן תמיד אתה מוצא רחמים נפשיים אצל האם שלך, תמיד נשארת אצלה על קרקע הלב אמהות טובה. גם העיניים־הדובדבניות של מרים קורנות טוב־לב, אחווה מסורה של אחות מלבבת, אשר לא מעט הרביץ בה שואל זה בימי הילדות. חבטות אלו נמחקו מן הזיכרון, נשמר רק האח הצנום והיקר הזה, אשר בלורית עקשנית נופלת על מצחו ועיניו לווהטות.

כן, הוא ראה משהו בימי שירותו בצבא, יש מה לספר. ההורים והאחות צמדוים אל כיסאותיהם, מטים אוזן להרפתקאות. גדול העולם! כפריים, עיירות, ערים זרועים פה ושם. ובכל מקום יש אנשים. בכפרים ובחוות לא פגש יהודים, בערים ובעיירות נדמה לו כי הם מהווים את החלק הארי של האוכלוסייה. הוא לן בבתי־מלון יהודיים, ביקר בבתי־כנסיות שנחרבו, ראה ישיבות וחדרים עזובים, חנויות שדודות, כרים וכסתות בקועים, שלג־נוצות עף ברוח, ראה קרבנות של ימי הפרעות – הרוגים, אנוסות, חתוכים לגזרים, ראה עיני־זכוכית, שיניים מתות. בשנה זו היו לו לשואל פגישות רבות עם מלאך המוות.

סובבים־הולכים הדברים במסיבת המשפחה. יש מה לספר, השיחות עוד

בתחילתן. משך החודשיים ששואל ישהה בעיירה עוד יספיקו לדון באירועים. אולם יש דבר שאין שואל רשאי להעלימו מן הרגע הראשון. הוא פונה אל פייגה. "זוכרת את את חנה, אמא? היכרת אותה אז באודיסה." פייגה הורביץ לא הרבה בילתה בכרכים, זו היתה בת־עיירה מובהקת, והביקור באודיסה נחשב יפה בזכרונה. "מובן, אני זוכרת! ראיתיה אצל גיטה. לא דג, לא בשר – נערה נעימה!" מחמאה חשודה זו ממריצה את שואל להזדרז בגילוי ההודעה החשובה: "אם כן, תדעי אמא, זאת אשתי!" "התחתנת?" צווחת מרים. אין בריה זו יודעת מה זה התאפקות, היא סופקת כף מרוב התפעלות, "איך זה לא הודעת, לא התייעצת?" מתקדר יואל. צל של תרעומת מענן את פניו. אכן ההורים בשבילו עניין של מה כך, שאין לקחתם בחשבון. יואל שכח כי החליט אז, לפני עשרים וכמה שנים, להתחתן עם פייגה שלו ללא ידיעת אביו, המלמד משה. שפתיים חמות נלחצות אל לחיו של שואל. זאת שוב מרים. היא לוחשת: "אני מברכת אותך, אח!"" שיהיה כמזל טוב!" אומר האב יואל; הוא מעט נדהם. לבסוף יוצאת גם פייגה בכרכתה הדור משמעות: "מכיוון שעשית כבר את האיוולת הזאת, מזל טוב לך, בני!"

עכשיו באה שעה קלה של שאלות ותשובות. שואל מספר על חנה והוריה. צפה ועולה דמותה של הנערה־האשה הזאת, חנה לבית שולברג־הורביץ, אשר זה ארבע שנים הוא נושא אותה בליבו ואשר לא בחלה בו למרות רגלו הצולעת. לא, היא נצמדה אליו ללא הינתק, בת וזוג זו המיועדת. אז שואלת מרים אם היא שחרחרת או בהירת־שיער. "היא יפה, היא נפלאה," עונה שואל שלא ממין העניין. מצחיק! הוא שכח את צבע שערה! כנגד זה מתוארת סוניה מרקובנה לרוחבה ולעומקה, על כל ממדיה וצבעיה בעבר ובהווה. בעצם מציין שואל את חמותו כאשה גדולה בעלת חולשות קטנות. את מי אין כמו אלה? למשל, היא חרדה על חנה־לי, צופיה כל צעדיה, ויש שהיתה מפריעה להם כדיכעי. אחר בא תורו של שולברג הקטן, הלא הוא יצחק מאיר המזיק. אופה זה אופיין כאיש פשוט, מבין בהליכות עולם, שאינו מסתלק מהנוזלים הקרויים סמוהון, אולם איננו מגזים בעניין זה. בקיצור, זהו איש טוב ומסור, הוא גם מבין בשטף החיים אשר לפניו.

מרים מציגה עוד ועוד שאלות. אכן נערה זו מגלה התעניינות מופרזת בנושא. אז אומר שואל כי חושש הוא שגם מרים לא תשאר בתולה וקנה. מרים מסמיקה, עיניהם של אנשי משפחה פונות לבת הנאוה הזאת, אשר הילת חן ועלומים מכתרת את ראשה. "אבל שתזמיני אותנו לחתונה!" אומרת פייגה; זה היה רמז דק לשואל ולהתחתנותו הפזיזה.

יואל קם ממקומו. עוד היום גדול, עליו ללכת למסעדה. אין קץ לעבודה, ומשך קיץ זה יש לסיימה. "מחר אעבור לרשותך, אבא!" אין שואל מומחה לבנאות, אולם ידיים חרוצות לו, והוא עשה יעשה. סחים מעט בעתידות. אוזני פייגה מזדקפות. לבה מנבא לה פרידה רבת־שנים מילדיה. גם מרים

תסיים עוד שנה את בית-הספר התיכון. עכשיו, עם בוא הבולשביקים לשלטון-קבע, יש סיכויים לקבלת השכלה גבוהה לכן ולבת גם יחד, אסור להחמיץ הזדמנות זו. אמנם המשפחה תיבחר לשני חלקים, אחד בעיר ואחד בעיירה, אך מה לא יעשה למען הילדים?
"בשנה הבאה אקח את מרים לאודיסה!" פוסק שואל. תראו, אין הוא נמלך באבא-אמא. אופנה חדשה! הבנים מחליטים עכשיו על דעת עצמם איזו דרך יבררו להם בחיים.

מרים, האחות הקטנה! הביטו וראו, אף היא גדלה ותהי לנפש בישראל. וואל הולך למסעדה. שואל ומרים אף הם יוצאים לשוט בעיירה. ראשית דרכם – אל זיאמה שטיינברג ומישה זילבר-כספי.

22

שואל ואחותו מרים מהלכים בעיירה. אין עיירתנו בנויה לתלפיות. עברו דורות, והיכלי-מלכים לא צצו בשטח זה של כדורנו. למה נכחד, יש מספר בתים ראויים לשמם של בעלי-בתים אמידים, מזדקרות גם חומות-קומותיים של גבירי העיירה מלפנים. אך מה עם השאר? ביקתות, בתים רעועים ומעוקמים משמשים פה בעירבוביה. בבתים אלה מתנהלים חייהם של אנשים יהודיים, אשר מינה להם גורלם להיוולד פה, והם הומים חרש, מזדקנים ומתבאשים – כדרך טבעם של בני-אנוש.

קיץ. לא הרבה אנשים עוברים ברחוב, הם לבושים לא לפי האופנה האחרונה. מלבושם דל, לחמם עוני. השמש מפזרת נגוהות לכל צד ועבר, וגם עיירתנו זוכה במנת חום ואור. האדמה רבוצה בכובד, שכבת-אבק אבהית, הרת דמעות ועצב, מכסה אדמה מהולכת, מדורסת ועתיקת-יומין זו. פה ושם האבק מסתלסל לאט, מתלחש עם הרוח הנוודת במקומות בלתי-צפויים. שפע של ירק אינו מסנוור פה עיניים, רק אילנות עקשנים מתבודדים בנוף העיירתי.

לאחר שנת-פרידה רואה שואל שוב את העיירה שלנו. דומה כאילו היא הולכת ומתנוונת, אכולת בלאי הדרגתי, ללא תקנה וגואל. פה ושם מתפרצים רוחות משונים, לאו דווקא של בושם ועדנים. אכן רוחות חציר ופרחים פרתו ממקום זה לעבר אותה הגבעה השטוחה, אשר אחריה מתחילה מלכות השדות, האפרים, החורשות, העכו"ם. כיכר השוק רבוצה לעיני שואל ומרים הורביץ. מצחיק! הלזה שוק ייקרא? שורת סוכות מטולאות, שרובן סגורות עוד מימי מיגור הרכושנות הנימבוזה. בימים ההם שלט פה האיספראוניק המשופם, האניוואפסי-עוד, שהיה מטיל בהלה בין התגרניות המצומקות. עכשיו ניטל עוקצו של האיספראוניק, אנו מצפצפים עליו. אך, ריבוננו של עולם, מה בא במקומו?

והנה ביתם של אנשי שמואלביץ-שטיינברג. שואל ומרים אינם מתקבלים

פה בחצוצרות וקול תרועה. אצבעה של מלכה זינובייבנה נצמדת לשפתיה: שה, ילדים! רחלה ישנה, החדרים ישנים איתה. מלכה זינובייבנה נצטמקה יפה משך שנה אחרונה זו, אך היא לא נאלמה דום, פקעת הצרות לא סתמה לחלוטין את פיה. אף אם אין היא מעלה היום זכרונות מז'מירינקה, אותה העיירה הידועה לשם, החונה לא רחוק מז'מירינקה (הלא ידעתם את ז'מירינקה), אך היא מספרת ומספרת בלחש, יש נושאים. מה עם זיאמה? זה מענין במיוחד את שואל, גם מרים מטה אוזן. שו, זיאמה הולך ונהפך בן־אדם. עם התבצר שלטון הסובייטים והיחסל עסק הרהיטים מצא לו עבודת פנקסן בטחנת הקיטור של ליפשיץ. ליפשיץ עצמו ברח מן העיירה, הטחנה הולאמה והיא חצייה עובדת, חציה עומדת. מה תאמרו על זיאמה? עמד ולמד פנקסנות. מתשע בבוקר עד חמש בערב הוא עושה בטחנת־ליפשיץ. מלבד משכורתו (מי נצרך לאותם המיליונים שאינם שווים פרוטה?) הוא מביא לעתים הביתה שק קמח, זוהי משכורתו העיקרית.

עיניהם של שואל ומרים נעוצות באשה המקומטת. היו ימים, וחמות זו, מלכה זינובייבנה, לא נטתה חסד לחתנה. נדמה היה לה כי זיאמה יורד לחייה של פאניצ'קה. במקום לשמרה כבכת עינו, להתפלל עליה ולעבוד כחמור, הוא תובע שתהיה הארוחה בזמנה, הכבסים מגווצים, שתהיה היא, עליה השלום, מקושטת ומסורקת ומפיקה חיים, שלא תוציא מפייה, חס־חלילה, דבר־תרעומת. כללו של דבר, שפאניצ'קה לא רק תהיה כפופה לעריץ זה, אלא עוד תגיש לו חיוכים. מה היה לעשות לפאניצ'קה? וכי אין אתם יודעים את גורל האשה? פאניצ'קה נכנעה, הגישה לו ארוחות וכבסים וחיוכים ועוד ילדה לו את רחלה – עד שבא האסון הגדול. מה ראתה פאניצ'קה בחייה הקצרים?

דמעה קרה מצטברת לזלוג מעינה האחת של מלכה זינובייבנה, גם העין השניה מרטיבה והולכת. מרים לא באה הנה לשמוע קינות. היא ניגשת אל החלון ומשקיפה ממרומי הקומה השניה. איש קשיש, מעט זנוח מתקרב אל הבית. שומו שמיים, זה זכר איסאקוביץ! הנה הוא נכנס, מוכר הרהיטים לשעבר, תוך כעכוע של חולשה. לא, זה לא אותו זכר איסאקוביץ. הוא נתקמט לאחרונה, זקנקנו דלל ודומה עכשיו לסמרטוט מושחת. גרועים עסקיו של זכר איסאקוביץ. מלאי רהיטיו חלקו נשדד, חלקו הוחרם, חלקו נשרף, וכפשע היה בינו לבין המאסר. לאשרו הצליח להוכיח לשלטונות האדומים, כי מלבד זיאמה חתנו, לא היו לו עוזרים שכירים, כי מעולם לא מצץ את דם העמלים ובין האגרופנים לא נמנה חלקו. אם כן, השאירו לו את נפשו בכפו. אך דא עקא, כי מלבד הנפש אדם זקוק לגשמיות, גם רחלה תבעה מזונות ופיקוח. באו, איפה, ימים גרועים.

כן. לאחרונה עברו חוויות על בעלי הבתים של עיירתנו. גם המחבר, כמו קוראותיו וקוראיו, אינו מחבב דבר־תאניה. אך מה לעשות עם אותן השנים

הקודרות? זכר איסאקוביץ היה איש העיירה, ועליו עבר הכוס. הוא מנסה כוחו בענייני־פרנסה, מסתובב אילך ואילך, מרחרת, נוגע פה ושם בפחד וברתיעות. היכן היושר? השלטונות החדשים מתייחסים אליו כאל בורגני למחצה, הוא רואה בדמיונו את העין הצופיה והחשדנית, את אצבע האתראה, את הזרוע הנטויה של המהפכה המבהילה הזאת. אותם ימים היו פרחי הצי"קה מהלכים אל בעלי־בתים, עורכים חיפושים ומחרימים לטובת המהפכה כסף וזהב ואבני־חן. ושוו לכם: נתחצפו ובאו גם אצל שמואליביץ, מצאו ממי לקחת! באו, ראו את רחלה היתומה, את הסבתא העוטיה, את זכר איסאקוביץ שבעצם אינו אלא צלו של זכר איסאקוביץ, עשו חיפוש לא חמור והלכו כלעומת שבאו. וטוב שלא החמירו בעניין החיפוש – משהו נשתייר לו לשמואליביץ במקום טמיר, מספר מטבעות־זהב עם פרצופו של ניקולאי השני, ימח שמו. מטבעות אלה הולכים ומתבזזים – החיים תובעים את שלהם.

לא, זה לא אותו זכר איסאקוביץ, שאהב בדחה טובה, טיפת י"ש וסיגרה משובחת. רוח ולעפות פשטה בעיירה ופגעה באנשים מסוגו של זכר איסאקר־ביץ. הגיעו הדברים לידי כך, שב־1920, כששלטון האדומים הלך והתחזק בעיירה ובעלי הבתים חיסלו את עסקיהם, ישבו בבית וחרדו מזרוע הצי"קה – אותם ימים מפוחדים שרף זכר איסאקוביץ את שארית רהיטיו שנשתיירו בחנותו, ובתוכם גם את עריסת הרוזנים של רחלה. כשבאה פורענות לעולם אסור לו ליהודי להזדקר. מאז רחלה ישנה במיטת־נצרים פשוטה, ומכל בני המשפחה לא הרגישה בחליפין אלה רק רחלה. תינוקת זו עדיין לא חשה במהומות העולם, אשר לא באו אלא כדי להכין בשבילה חיים נוחים יותר תחת השמש. אמנם עבודה נושאת־ברכה זו גרמה כראש וראשונה לרצח אמה של רחלה. עצים חוטבים, עפים שבכים. נזדמן לה לפאניצ'קה להיות אחד הקיסמים ראשונים במערבולת הגזרנית.

ניעורה רחלה. מלכה זינובייבנה קפצה פיה ויצאה למטבח להכין לילדה דייסה של תפוחי־אדמה. שיחקה לה השעה למרים: מצאה בובה! מאות שנים ידעו בנות־ישראל חוק חייהן, וגם מרים היתה חוליה בשלשלת. בחורה זו, שלא היה לה שיח ושיג עם תינוקות, מצאה מייד את הדרך הכמוסה ללכה של רחלה. עוד השיגה לא פרח מריסי עיניה של הפעוטונת, ומרים מלבשת אותה, נוטלת על זרועותיה, מקיימת אתה שיחה חשובה. אותה שעה עובר בלבו של שואל שלל זכרונות עצובים. היו זמנים, ושואל חש את עצמו בך בית בתדרים אלה. למרות גיבוב ריטוניה של מלכה זינובייבנה הילכו פה חיים, פרחו נעורים, שלטה בחורה זו, פאניצ'קה הערנית, אשר חוש שמיעתה המוסיקאלי שימש עילה לגרוי עצביו של שכנא מרקוביץ החטמני ואשר היתה לה אך חולשת־מצער: להתנשק עם נערים בלילות־ירח. לילות אלה לא שכחו לעטוף מדי פעם את העיירה היהודית זאת, ופאניצ'קה ידעה להשתמש

בהרגל זה ולסובב את פני הדברים. בינתיים מהלך זכר איסאקוביץ בחדרים. נעליו מדשדשות ברצפה, משמיעות קול-זיקנה משעממת.

מישהו עלה במדרגות – זיאמה חוזר מטחנתו. נפגשים שני חברים. שואל מעמיד פנים צוהלות: "זיאמה, רע'אח!" הוא שם עיניו באברך אשר לפניו. אין שמחה עילאה משתקפת בפניו של זלמן. בת-צחוק עקומה קופאת על שפתיו, עיניו ספק עגומות, ספק לאות. פנקסן! אברך טרוד כחשבונות! משהו כבה אצלו, הרוח החיה התעופפה מעיניו. מתקשרת שיחה לא-עליזה, גם עיני הקטיפה של מרים משתתפות בשיחה, וסוף-סוף מתחילה זיאמה להראות סימני חיים.

נכנסת מלכה זינובייבנה ועורכת את השולחן. מזמינים את שואל ומרים לארוחה, אך הם מסרבים – פייגה טרחה להשביעם יפה. לרחלה הובאה קערית של מחית תפוחי-אדמה, אשר מעט חמאה הושם בה וקורטוב חלב הוצק. שאר בני הבית מסתפקים במרק-דוחן ובדייסה תפלה – אף היא של דוחן. אותה עונה לא דשנים היו תפריטי הארוחות ברוסיה שלנו – לא קל היה לבנות חיים חדשים.

הסעודה הדוחנית נסתיימה, ושני החברים יוצאים החוצה. מרים מצטרפת אליהם. עכשיו עומד העולם להעריב. העיירה מתכוננת בלאט להתפלל. מאי-שם באות געיות רחוקות, קולות-קיץ חרישים.

והנה הם נכנסים לביתו של מישה זילבר-כספי. קבלת-פנים מזהירה! חיבוקים ונשיקות וצעקות-צהלה. משפחה מעונפת לו למישה. אביו, השען פרץ זילבר, הריהו איש שקט בעל ידי-זהב ונפש יפה. אמו אף היא לא האחרונה בנשיי-ישראל. אמנם לא חטפה כוכבים משמיים, אך זאת אשה פשוטה וצנועת-דרך, המנהלת ביתה בכשרות וממלאת חובותיה בחיים.

היו לו למישה ממי לרשת תכונות טובות. מלבד מגמזן זה, בנם-יחידם, היו זילברים עוד שתי בנות – האחת בכירה, השניה צעירה ממישה. נזכיר את שמותיהן: לילה ואטל. לילה הנשואה גרה בנובורוד-סיוורסק. אטל, בת-גילה של מרים הורביץ, היתה בחורה גבוהה ותמירה, ועיניה כעין התכלת. כל אנשי-זילברג, ומישה בתוכם, היו בהירי-צבע.

עכשיו אנו רואים את האב פרץ זילבר עומד על המלחציים הזעירים, כשהוא מסיר מעינו השמאלית את הזכוכית המגדלת: בת-צחוק לבבית מאירה את זקנו. אטל עומדת בכל רוממות-קומתה, וטוב-לב סקרני נשפך מעיניה התכולות. אסתר, אם הבית, בעלת פנים סגלגלות שכבר פגעה בהן יד הזמן, סופקת כפיה: שואל! בחדר נמצאת עוד בחורונת, הלא היא לאה צירלין, שלא גדלה אף כזנב הלטאה במשך השנה ושזיקי עיניה נטפלו לו למישה כספחת. אף היא קמה ממקומה, מחייכת בכל מה שיש לה. בינתיים מרעיש מישה עולמות: שואל, שיילקה הנה זה בא! הוא נטרגש עד כדי כך, שלשונו הכבידה עוד יותר מבמוצע. "טוב שבאת – מגמגם מישה – בעוד כחצי שעה

יבוא יוסף”.

מי הוא יוסף זה? יושבים מתוך נחת-רוח. אסתר, לבושה סינור של תג, מציגה על השולחן כוסות-תה ומסכרת מלאה. סוכר ממשי בצוק העתים! אין זאת כי שנה זו, הראשונה לנאפ, התחילו האנשים להתנער, ממטמוניות צפונות נחלצו שעונים זקוקי-תיקון, ופרץ זילבר חבש שוב את הזכוכית המגדלת. אין עבודה עדינה זו יכולה להיבצע על ידי מאן-דהו. תיקון קפיצים ומטוטלות, פירוק המנגנונים הפעוטונים של השעונים המשותקים, ניקויים, סיכתם, הרכבתם מחדש – כל זה תובע בעל מקצוע. פרץ זילבר היה שכזה, כך שהעבודה התחילה להביא פרנסה.

שותים תה ועורכים שיחות. רוח חיים וערנות שולטת פה, אף זיאמה, הפנקסן המיובש זלמן, הולך ונמס. נכנסים עוד צעירים – חמישה-שישה בחורים ובנות. מה זה – אסיפה, או מה? סוף-סוף בא גם יוסף הנקוב, בחור אמץ, אשר כפי שהוברר הגיע לעיירה מעיר הבירה.

הנוער עובר לחדר השני. מגיפים את תריסי החלונות, מדליקים אור. נמצא, כי בעצם אמנם אסיפה מתרקמת כאן, כנס חשאי של קומץ צעירים יהודיים. יוסף זה נמצא פה בשליחות מטעם החלוץ – ארגון שנוצר לשם הכשרת נוער יהודי לעלייה לארץ-ישראל. בזהירות, בחצי-קול, ספק בגלוי, ספק במחתרת פונה החלוץ לנוער, וקול קורא זה אינו נתקל באוזניים ערלות. בהיסת הדעת נמצאו שואל ומרים בין המשתתפים במסיבה. באחת מפניות החדר מזדקר לוע הגראמפון, בו תחוב תקליט עץ עתיקי-יומין של קראקובי-אק משומש להפליא. אם תכנס בריה בלתי רצויה, מייד יתחיל הגראמפון הקשיש לחרוק, המסובים יפתחו בקראקוביאק. התחכמויות ותחבולות! לפי שעה יוצא יוסף בנאום מעשי. עיניה התכולות של אטלה זילבר, הנערה הדקיקה שנתגבהה כמגדל-צופים – עיניה אלה נתקעות בכחור החלוצי, אשר אף הוא יש לו במה להראות את עצמו. אטלה זו, שעוד לפני שנתיים-שלוש היתה ילדונת אפסית, מתחילה להתבגר.

נאזין לדבריו של יוסף. הוא אומר כי מי שלא רוצה להחמיץ את השעה עליו להזדרז וללמוד איזו אומנות. אנו בטוחים: יהיו רשיונות-סרטיפיקאטים, זה מאפשר עלייה לארץ באופן רשמי, יש גם מספר מצומצם של נקודות, שדרכן אפשר לעבור את הגבול באופן בלתי-לגאלי. לעת-עתה זהו צו השעה: על כל חלוץ ללמוד איזו אומנות, ותהי זאת עבודת-ידיים. אם בחקלאות – מה טוב. החלוץ מסדר חוות הכשרה, אך כעת יש להסתדר באיזה מקצוע שהוא פה בעיירה. בנאות, מסגרות, חייטות, סנדלרות, נגרות – כל אלה מקצועות רצויים.

יוסף מוציא מכיס מקטורנו פתק זערורי ונוקב בשמות-מספר. הבחור לא עשה שליחותו רמייה. הוא פישפש ומצא בעיירה בעלי-מלאכה, רובם יהודים, מיעוטם אוקראינים, וניגש לחלק ביניהם את החלוצים המקומיים.

השיחה נעשית ערנית יותר. הצלם מיכלין מכריז על נכונותו לקחת אחד או שניים עוזרים. מישה כספי מודיע ברוב גמגמנות כי הוא מעדיף ללמוד אצל אבא את מקצוע השענות. מעט סיגל עבודה זו מכבר, נחוצה השתלמות. בכל אופן, אם יזדמן לו שעון חי או מקולקל... "אז תשבר אותו כמו כלום" – מסייע מישהו לגימגומים הדרוכים. מישה מדבר בהתאפקות, כדרך גמגמני עולם. אם לא תימצא עבודה לשענים, הוא מוכן לכל עבודה שחורה, ותהי השחורה שבשחורות. כך אומר כבד הפה הלזה, ולאח צירלין עם צרור זיקי עיניה שומעת. אכן בחור זה נשאר אביר היושר, אסיר-ציון, ועל זה עמוד יעמוד עד סוף חייו. אז קמה אחותו אטל, והיא משכמה ומעלה, בת עיני התכלת והצוואר הילדותי, ומודיעה כי ברצונה להתמחות בתפירה אצל אחד מחייטי העיירה – למשל, אצל מנדל שפיר הידוע, החיטי והמחצצר. לאחרונה עלתה קרנו של מנדל זה בשל בנו איסאק עמנאלוביץ, עסקן הצ'יקה. לאחר עיון קצר הוחלט לפסוח על מנדל. במקומותינו יש עוד חייטים, ומעולם לא היו החלוץ והצ'יקה מעריצים זה את זה במידה עצומה. פתאום משמיע קול פנקסני גם זיאמה שטיינברג. לדעתו, עריכת-חשבונות אף היא עבודה רצויה, גם מקצוע זה תובע פרקטיקה, ואין לך ישוב הגון שבעולם שלא תהיה שם טחנת-קמח. שפתיו של זיאמה נשארו עבות כשהיו.

לאח צירלין מכריזה על החלטתה ללמוד שענות. ראיתם מימכם אשה מתעסקת בתיקון-שעונים? תסלחו, אצלנו לא ראיתי כזאת. אומנות זו – כולה גברית. והנה עומדת הנערונת להידחק בין עובדי המקצוע העדין. כל כך למה? בשל אותו מישה כספי כבד הפה ועילג הלשון. תינוקת זו, שבכדי להבחין בה יש צורך במשקפת, מציגה שאלות. ובכן מה? אם שען נזקק לידדים עדינות באותם בני הגלגלים, מה זאת אומרת? כלום ידי בחורה אינן מסוגלות לעבודה דקיקה?

כך וכך שואלת לאח'קה צירלין, ושולחת קדימה מספר זיקים טובים שנצטברו בעיניה. וכל זה משום שאין את נפשה להינתק ממישה כספי, בו היא בחרה ואותו היא אהבה עם כל הצליעות שבדיבורו.

כך משתרכת לה האסיפה של חלוצי העיירה. שואל הורביץ יושב ותוהה, כאילו נקלע לעולם אחר. משך השנה האחרונה שהה במקומות-נכר, אך בעיירה הילכו החיים, והנוער נשם פה משאת-נפש, הנוער שאף פעולה בין ההרס. אשר לעתידו הוא, הרי יתעסק משך הקיץ בכנאות עם אביו, וגם זה מקצוע שיש לו סיכויים בארץ. בכל אופן, עתידו קשור עכשיו עם חנה'לי. פרט לזה, הרי לא רק לעבודת-ידדים זקוקה הארץ, דרושים גם רופאים ומורים. בדעתו ללמוד רפואה. מי יידה בו אבן?

שואל מהרהר ושותק. לפני שנים אחדות התעסקו "בני ציון" בהרצאות ובידור, עכשיו נשמעות זמירות אחרות. החלוץ תובע הכשרה מעשית. והנה קמים אלה ועומדים להיות חלוצים. בחדר מוגף זה, עם הקראקוביאק הניחר,

האורב והמגן מאחורי הלוע, נתכנסו חרש חלוצי העם היהודי, אשר יהודים המה.

האסיפה נסתיימה. הבחורות והבחורים עומדים על רגליהם ושרים בדממה את שיר האחים "תחזקנה". אחר נותנים את רשות החריקה לגראמופון, והלוע אמנם יוצא עם הקראקוביאק המשומש שלו. מתרכבים זוגות: מישה ולאה'קה, יוסף ואטלה, גם שואל ומרים מצטרפים לעבודת הרגליים. אחד אחד פורץ הנוער הירוק אל תחת חסות הלילה המטייל בחוץ. חרמש הירח הצעיר יצא לדרכו הזחלנית, וכוכבים נדירים לא בוששו להסתמן על רקע הגובה האפלולי. בגן העיר, כמאז, ממתינים פה ושם ספסלים גסי-צורה. מאי שם מגיעה נביחה רחוקה. צרצר אלמוני עונה ביאושו הכוסס. הקולות הולכים ונאטמים, ועצב מתפלש חרש בעיירתנו המשתתקת.

23

שוב הופיע חבל צרות אצל סוניה מרקובנה. עוד לא הספיק להיעלם זנבו של אותו מקסימקה שגרף אתו תוך שאגות-קיטור את שואל, ועיניה של חנה'לי כבו. אותן העיניים הנוחות, אשר אתה מסתכל ומסתכל בהן וטוב לך, נתמלאו חמיצות וסבל. אכן איתרע מזלה של חנה: היא רוצה את שואל, לשואל יוצא לבבה. רק חזרה מבית-הנתיבות, והיא מסתגרת בחדרה, כובשת פניה בכר. ראיתם? דמעות! הכר הולך ומתרטב. יצחק מאיר חוזר מעבודתו, סוניה מרקובנה מעמידה לו על השולחן את המרק המהביל. חנה, אל השולחן! לא מניה ולא מקצתיה! סוניה מרקובנה ניגשת אל בתה-נחמתה. זו סרוחה על המיטה, כולה אומרת יתמות. "נו, את הולכת?" רק צל רחוק של נעימה נוקשה נשמע בשאלה זו, וכבר כתפיה של חנה רועדות – נחל של דמעות! מנסה כוחו יצחק מאיר. האמנם לא יימצא אצלה דרך-ארץ בשביל אבא? יצחק מאיר מדבר רכות, מבייש, גוער – לא, אין לה דרך-ארץ. אכן בת יחידה – לא זוג הבלים, כמו שאומרים אצלנו, ואם היא שוכבת ומרעידה כתפיים, יש לחשוב מעט.

סוניה מרקובנה חושבת, אך מה זה נותן? חשוב היום, חשוב מחר – אין הבת מקבלת מרות. הבו לה את שואל! ראיתם הצגות? עובר יום-יומיים. חנה'לי מסתובבת בחדרים ועיניה צבות. עכשיו היא בוכה רק בלילות. סוניה מרקובנה אף היא הולכת קדורנית. יום אחד בא יצחק מאיר וחדשה בפיו. בקיוב מתאסף כנס האיגוד המקצועי, והוא נבחר לאחד הנציגים מטעם אודיסה. מה אתם יודעים על יצחק מאיר? עם כל טריטות עיניו, קטנוניות קומתו ונפילות פניו, הרי זה איש מבין בחוכמת החיים, ואין הוא נעדר גם לב אבהי. סוף-סוף בת יחידה לא פונט צימוקים – כמו שאומרים אצלנו, ואם סוניה מרקובנה רואה נכאיה של חנה ומתייסרת בגלל זה שהיא אמא, הנה יצחק מאיר עושה מעשים. נתן

לו השם יתברך שתי נשים הללו, ועליו לדעת חוק התנהגות! "הבת הולכת ונמסה, בעוד זמַימה לא ישאר ממנה ולא־כלום!" – סוד זה מגלה יצחק מאיר לסוניה מרקובנה. "אדרבה! – נשמע לחשה המר של האשה – אם אתה חכם כלילה כזה, תיעץ מה לעשות". "צריך לשלוח אותה אל שואל ולגמור עם האנחות והדמעות". "איך תשלח אותה? בבאגאז? במהירות גדולה או קטנה?" "לא, מוטב אקח אותה לקיוב".

עד קיוב הוא נוסע בתנאים נוחים. משלחת האיגוד המקצועי זכתה לקרון מיוחד, ולא תהיינה דאגות. מקיוב עד עירתו של שואל יסתדרו איכשהו. ועוד: אין זה נוח לעסקן פרולטארי כמותו לערוך לילדים באודיסה אותם חופה וקידושין, עליהם חולמת הזקנה. יש סברה כי באותה העיירה הדחוויה אפשר יהיה לסדר את העניין תפור וכסוי.

מה לענות לסוניה מרקובנה? באחרונה יוצא כך שיצחק מאיר עושה מה שהוא רוצה, וסוף־סוף מסתבר כי מה שהוא עושה אינו טפשי לחלוטין.

רק הודיעו לחנה כי היא נוסעת עם אבא אל שואל, מייד התחוללה בה תמורה עצומה. מפנה של מאה ושמונים מעלות! מי מדבר עכשיו על דמעות? בעוד יומיים היא נוסעת ויש אלף עבודות דחופות. לעשות כביסה קטנה עם ייבוש, גיהוץ, סידור. יש כורח לתקן משהו במחט – כפתור פה, קרס שם. להכין איזה תמרקים – גם לזה יש חשיבות בשביל נערה אודיסאית, אשר היא רוצה לנשוא חן בעיני העיירה של בחיר לבבה. סוניה מרקובנה טורחת יחד עם בת־היחידתה. הגיע הדבר לידי כך, שהיא מוציאה ממקום טמיר צנצנת מ־קולון צרפתיים, שנרכשה בימי האינטרוונציה בשוק השחור של אודיסה. לאחר פיקפוק מצער היא מוסרת לחנה־לי גם את המחרוזת המשפח־תית עם מדליון הזהב, אשר עיגול־ענבר קמור משוכץ לו באמצע! "תענדי את זה שם, תראי כי גם אנו לא מן הפחותים".

אז מתחילה ההסתובבות מול המראה...

אפתעה בלב קיץ! כשגל על הראש באו לעיירה המחותרן שולברג וחנה אתו. השפירית הזאת, מרים־לבתנו, רצה אל המסעדה, מקום עבודתם של אבא ושיילקה. אם אתם בקיאים בהילכות בנות, אז נעים לכם לראות את הבחורה במרוצתה. האב ובנו טרודים, הם עובדים בחריצות. שואל מטית, יואל עובד במסור. אין שניהם מומחים מובהקים לעבודות אלו, והזיעה נוטפת. פתאם מגיעה מרים עם בשורתה. "זה ציפצוף!" מגיב שואל, מאמין ולא מאמין. "אתה בעצמך ציפצוף?" מרים נושמת קשות. אז מתחיל חג קטן לנגן בלבו של שואל. את האמת להגיד, יום ולילה הוא הוגה בה, באשתו הקטנה, הוגה ומתגעגע. "תלך הביתה, בקרוב אבוא גם אני" – אלה הם דיבורי האב. שואל יוצא בפזיזות עם אחותו. הטיחות לא הוסיפה נקיון למכנסיו המטולאים אשר פרט לליכוד הם גם קצרים קימעה. כותנתו אף היא מהוהה על הצד היותר טוב.

הפגישה הראשונה, כמו תמיד, די צוננת. חנה עומדת באמצע חדר האוכלים, המומה מטילטולי הדרך. יצחק מאיר, איש הציבור, מרגיש עצמו יפה בכל מקום שהוא. עכשיו הוא מחליף דברים במטבח עם פייגה. "תסלחי, חנה, אני בלי עניבה!" – מלים משונות אלו מעניק שואל לנערת-אשתו שבאה אליו מהעיר אודיסה. עניבה נחוצה לו, אנשים טובים, בלי עניבה תתן לו גט פטורין! הוא ממחר להתרחץ ולהחליף אותם מכנסיים מטוּיחים. חנה פונה לפתוח את מזוודתה המעוכה. מזוודה לא־צעירה זו ראתה לפני המהפכה ימים טובים מאלה. עכשיו היא צרורה בחבל מרופט, אף הוא עתיקי־ימין. שואל ניגש אל המזוודה, סוף־סוף הוא ניגש אל אשתו. שניהם מטפלים בקשר הסרבן, ידיהם נפגשות. יד קטנה, קטנה עד אין ערוך, נפגשת עם יד מגושמת ומחוספסת. הפגישה מזעזעת, תבערה מתרקמת ועולה. נכנסת מרים, היא חוזרת מבית השכנה, היא השאילה אצלה כיצה אחת ומספר בצלים. מרים נכנסת ויוצאת, מלאה חיוכים טובים. פייגה עובדת במטבח, היא רוצה להכין ארוחה הגונה. לפני שנים אחדות ראתה פעם את יצחק מאיר זה באודיסה, בביתה של גיטה. היתה זאת היכרות־חטף. עכשיו לקחו הילדים שלהם והתחתנו. לא על שידוך כזה חלמה פייגה, אך בדיעבד יש להשלים עם העובדה. מרים מסתובבת בין הרגליים וממלאת שליחיות של אמא פייגה.

סוף סוף הוא מציית, הקשר העקשן, והמזוודה נפתחת. מי מופיעה ראשונה מתוך המזוודה הקבצנית? שוו לכם, אותה עניבת הפאר של שואל, כן גם כותנתו. מי ידאג לשואל אם לא אשתו חנה זאת? "איך זה לא הבאת הנה את הפנסתר?" שואל שואל. הוא לא איבד עדיין את כושר ההתבדחות. מופיעה שמלת־קיץ. על רקע צהבהב פזורים עיגולים אדומים. השמלה תפורה לפי אופנת אודיסה של אותם הימים; אופנה זו משמשת לחנה'לי חוק ומשפט. אחר מופיעים מי־קולון צרפתיים, גם המחרוזת, זו ירושת המשפחה, יוצאת לאוויר העולם. בחדר המיטות יש ראי, חנה ניגשת להתעסק בשמלה ובתסרוקת ובכל אותן הפעולות אשר אנחנו הגברים מסיימים אותן בהצלחה תוך שתי דקות. שואל מתבייש להימצא עם אשתו בחדר המיטות, הוא נשק זה פעמיים את עיניה, ומתחשק לו עוד משהו. חנה'לי דוחה, היא עומדת מול המראה ומזמזמת פזמון אודיסאי עצוב, מתעסקת אותה שעה בעניינים חשובים. שואל יוצא למטבח, ומייד הוא מתבקש להביא דלי־מים. את מרים שולחים אל השוחט עם תרנגולת כפותה. בא יואל, בעל הבית, איש משופם, נעים עיניים, קצת מקומט. הזקנים עוברים לחדר האוכלים. אין יצחק מאיר גבר בעל קומה ובעל צורה. כסבורים אתם, כי אם נפגשים אתו פעם־פעמיים כבר פיענחתם את כל־כולו מן המסד עד הטפחות? אף לא מתחילו יצחק מאיר ערום – כמו הנחש הקדמון. איש זה מתמצא בתנאים ובנסיכות. עסקן ציבורי, נציג המעמד הפרולטארי! לא עברו דקות מועטות ושואל, שנכנס לחדר האוכלים, מצא את הזקנים מתנצחים בדבר המסעדה הפרטית אותה משפץ יואל הורביץ

ועומד לפתחה, אם ירצה השם, בסתיו. מדיניות כלכלית חדשה נאפי! יואל רוצה להכניס ראשו למערבולת החשודה. יצחק מאיר אינו נוטה לעסקים ממין זה, כשעושים רבולוציות, משכרים ראשים. אם יואל יעלה למדרגת נאפמן, הריהו מסכן את עתיד הילדים.

יצחק מאיר, האופה הקטנטן, מדריך את יואל שלנו בהילכות-חיים. אכן עבודתו הציבורית באיגוד המקצועי לא הלכה לטמיון, היא השחיה יפה את מוחו. למרות צורתו הלקויה הוא רואה את הנולד, קורא עתונים תוך נימנום מתנחר ומבין את הנעשה במדינה. יואל ראה די עמל ועוני, אין הוא בקי כל צרכו בחכמת הנאפ. כל השנים הארוכות של הגלות המרה יהודי מסתגל לתנאים חדשים. הקומוניזם הצבאי דילדל יפה את משפחתו של יואל הורביץ. קודם היתה לו עבודה עם הפריסטאוו, עכשיו עם הסובייטים, מחר אולי יבוא שד אחר. יואל זה, שהחיים מרקוהו בקלחתם, אינו רוצה לעבוד בשביל הסובייטים, הוא רוצה לעבוד בשביל אשתו ובניו. נאפ הרי זה נאפ, רוח חדשה...

השיחה נעשית ערנית יותר, זה בכה וזה בכה. נכנסת חנה'לי. יש לשים בה עין, ושלושת הגברים עושים זאת. יואל בא לידי מסקנה כי שואל לא הקדיח תבשילו בהתחנתו. כלה זו אינה מסמאה עיניים, אולם יש בה משהו. שוב נכנסת מרים, סובכנית זאת. עכשיו היא נדבקת אל חנה. פייגה עובדת במטבח, היום עליה להכין ארוחה חגיגית לאורחים האודיסאים, לא לבייש את המשפחה. חנה'לי נכנסת אל המטבח. ריח בשמים צרפתיים מלווה את הנערה, שואל ומרים נגרים אחריה. "פייגה איסאייבנה, אולי לעזור לך?" חנה נוטלת מידיה של פייגה את הסכין ומתחילה לקלף תפוחי-אדמה. ראיתם טרזנית? אצל סוניה מרקובנה חנה לא קילפה בולבוסיים. לך ותפוס מהלך- התנהגותה של אשת-איש צעירה! על חנה למצוא גישה ללכה של החמות, ואולי תצליח בזה. מרים, העז הקפצנית, מביאה עוד שני סכינים, ושלושת הנשים מתעסקות בקילוף תפוחי האדמה. לשואל אין פה מה לעשות. לנשים הללו כללי-חיים תמוהים משלהן, וחנה'לי מבינה אורחותיה.

והנה יושבים לארוחת הצהריים. פייגה הורביץ, אם המשפחה, השתדלה יפה. מפה מצוחצחת ומעומלנת, מרק-זהב, בשר-תרגולת, תפוחי-אדמה צלויים. גם בקבוקיין הוצג לסימון המאורע. לא בכל יום מתרחשים כאלה. הכלה חנה יושבת בראש השולחן. בחורה צעירה, אשר עוד לא מלאו לה עשרים, באה לעיירה, ענדה את המחרות הענברית, ריססה חזה ושערותיה במי-בושם ענוגים וישבה בראש השולחן סמוך לבעלה שואל, אשר את תולדות ימי חייו אנו מספרים בזה. הוא לבוש מדים צבאיים, רגליו עטופות חותלות ירוקות ושלמות כנעליים גסות, כנוהג הימים הטרופים ההם. עיניו בוערות. אז נושאת אליו חנה את עיניה היא המהורהרת והקורנות. בכל מקום לה טוב אצלו. חבל שאין פה סוניה מרקובנה, ייתכן שהיתה קולטת

החתן-כלה שותקים, הלככות עובדים במסתרם. ראש המדברים – יצחק מאיר, גם יואל לא נאלם דום. פייגה טורחת סביב השולחן. אותן שנים לא סבלנו מחוסר תיאבון, וארוחת הרוזנים קראה אותנו לפעילות. מרים משתתפת יפה בלעיסה. לחייה פורחות, עיני הקטיפה מתנצנצות, אין היא מחמיצה כל הזדמנות לפרוץ בצחוק.

מסיבה משפחתית טובה בשנים המעוקלות. בערב באים בחורים ובחורות לראות פניה של חנה ולהכירה. דירתה של פייגה הורביץ היתה ביתית ומכניסת אורחים. עכשיו נתכנסה כאן חבורה של קרובים, חלוצים, סתם חברים. בא גם מישה כספי עם אחותו הגבוהה וחברתו הפעוטונת. מישה הביא את הגראמפון כבד השנים, אטלה – את הלוע הניחר, לאה'קה צירלין – תקליטי מחול אחדים, ביניהם הקראקוביאק המטושטש מכרנו. באה הדודה בתיה עם בת הווקונים לאה. בתיה לא נתעשרה משך השנים האחרונות, אבינותה בעיניה נשארה, אפס המרחק בינה לבין בעלי-הבתים המפוארים שהתנוונו הלך ונתמעט. בעלה חיים הוסיף לשמש שמש של בית-הכנסת, אולם לא נחשב אצל השלטונות לעובד הפולחן הדתי. לכשתרצו, שמש כשמו כן הוא, אזרח עמלן, ואם לא במקום רצוי. יש חדשות במשפחה של בתיה. לאה זו, הבת הזריזה, אשר הוצקו בה חן ופעילות, נקלעה למערכת הקומסומול. אביה סבור שיצאה לתרבות רעה. בתיה אינה חושבת כך.

תמורות בעיירה שלנו. הנוער הולך ומתפלג. בבתי המלאכה, במשרדים, בארגונים יש עבודה. אבא כוהן, מי שהיה ראש הבונד בעיירה, נעשה חבר המפלגה הבולשביסטית ונתמנה לראש האידיסקציה. אשתו מאניה גזוזת השיער מנהלת את מחלקת הנשים. אין אבא כוהן סובל מחוסר עבודה, יש תוכניות. דומה כאילו צצו לו כנפיים – צחורות מהך, שחורות מאידך. זוועה ומגינת-לב! אין סדר פרולטארי בעיירה! עוד קיימים חמישה חדרים. הם מרעילים את מוחות הדור הצעיר, ואבא עומד לערוך משפט פומבי לשם גינוי מוסד קלריקאלי-ריאקציוני זה. מארגנים בית-ספר חדש עם שפת הלימודים באידיש. פשפשו ומצאו גם שני מורים. האחד – לוי ברמן, לשעבר מורה עברי, מטופל באשה, ארבעה ילדים ושתי סבתות, אשר כולם רוצים לחיות. ארבעה ילדים וסבתות שתיים – אפשר להשתגע! ברמן, איש צנום כבן ארבעים, בעל זקן בהיר וחוטם פחוס, מוכרח לגשת ולחפור בקרדום האידיש. לא כך המורה השני, הוא גם מנהל בית-הספר, יצחק לווינסון, מי שהיה בונדאי, איש מסור לאבא כוהן ולשפת האידיש. מעולם לא התעסק בהוראה, עכשיו יתעסק ולא מאונס. בתוכניותיו של ראש האידיסקציה רשומים עוד סעיפים חשובים, ביניהם ארגון מועדון של בעלי-מלאכה.

יש עבודה לאבא כוהן, יש תמורות בעיירה. ואילו הנוער חפץ חיים, כדרכו של ילוד-אשה. חנה עייפה מעמל הדרך ומתהפוכות היום הראשון,

אפס היא מתאזרת. עליה להציג עצמה לחברה, המחרוזת הענברית ושמלת הקיץ החדשה אינן מיותרות בנסיבות אלו. אמנם צר שסוניה מרקובנה נעדרת, היא היתה מרוצה מהתנהגותה של חנה'לי. התבוננו וראו: חנה שלנו לא איבדה עשתונותיה במהלך ההיכרות עם חוג מכריו וקרוביו של שואל. מקיימים אתה שיחות, ואין היא מתבלבלת. גם שואל בא לעזרתה מפעם לפעם. פייגה מציגה על השולחן קערות מלאות זרעוני־חמניות צלויים. הקומסומולית לאה הולכת ומתיידדת עם חנה'לי. הן יושבות מן הצד ומפצחות זרעונים. על מה הן סחות? אז מתחיל לעבוד הגראמפון בצרידות ובחריקה. השולחן מוזז הצידה, והנוער פותח במחולות. אל תולזלו ביצחק מאיר, הוא נמצא פה, הוא נוכח. עובד ציבורי זה לא סגר פיו. אנשי אודיסה חברותיים מאז בריאת העולם, הוא איש פעיל באיגוד המקצועי – על אחת כמה וכמה שאין הוא מסתייג מדרשנות. היה לו ליצחק מאיר מה לספר. במשך השנים האחרונות אירעו באודיסה מאורעות. מרים הורביץ מוסיפה לקרן, אין היא בוחלת במחולות. פה ד'איספאן והוגגריה, ואלס ומאזורקה, פרייליכס והופאק – לכל מחול חוק וקצב משלו, ומרים בקיאה בעניינים אלה. יש לשים עין גם באטלה זילבר. שתי הדלגניות הללו אינן פוסחות על אף מחול. מנורת הנפט דולקת, היא מפיצה בהרת־אור זעומה. הגראמפון חורק. מהומה עליזה מדשדשת בחדר.

ליל הקיץ מתקרב לחצות. חנה עייפה עד לסחרחורת, ריסי עיניה נדבקים, פיהוקים מאופקים חוצים את פיה. עד כמה הוא השיעור להתענות ללא שינה? אז קם ממקומו האב יצחק מאיר. הוא מפטיק את קישקושו, ניגש אל חנה'לי ומאחל לה ליל־מנוחה בלשון שאינה משתמעת לשני פנים.

אחד־אחד, זוגות־זוגות נוטשים האורחים את הבית. שקט מחבק את החדרים המשותקים. כל אנשי הבית ישנים, רק יצחק מאיר עוד מחליף דברים עם שואל. בבוקר השכם יוצא הזקן לקיוב, לכנס המקצועי. את חנה'לי הוא משאיר בעיירה, יש למסור הוראות לשואל. הוא מונה אותן בקולו היבש, אשר מתחתיו פורצת ידידות, אמון, אבהות. בזמננו המתועתע אין לנחש עתידות, אך מה שלא יקרה – שואל צריך לשמור על חנה כעל בבת־עינו. הוא משאיר את חנה על אחריותו. יואל ופייגה רוצים לערוך חופה יהודית, גם סוניה מרקובנה ביקשה זאת במיוחד. אין להתנגד לזה. אף אם הדת היא אופיום, לא צריך לעשות מזה עילה לריב ומדנים בין המחותרים. אין לו ליצחק מאיר חשק להתערב בעניינים אלה, הוא חושש כי באודיסה, בהיודוע הדבר, יהיו לו צרות.

הזקן מוסר לשואל ממתה אשר באחת מכנפיה צרורות מטבעות אחדות. לפנים בישראל היה החתן מקבל מהורי הכלה נדוניה בצורת כסף או שטר־חוב. הוא מוסר לו כזה מזומנים עשר מטבעות־זהב, כל אחת בת עשרה רובל. לכשתרצו אין זו נדוניה, עסקן האיגוד המקצועי לא נוטה למנהגים תפלים,

זאת מתנת הורי הכלה לזוג הצעיר.

אכן הוראות נדיבות מעניק יצחק מאיר לחתנו. שואל משלשל את ממחטת הזהב לתוך כיס מכנסיו, נפרד מיצחק מאיר ונכנס על בהונות רגליו לחדר הקטנטן. חנה ישנה פה, אפופה אפלולית ובשמים. בזהירות רבה, שלא להעירה, הוא מתקרב אל מיטתה. פתאום היא פושטת אליו את זרועותיה הערומות, היא מושכת אליה את הבעל שלה. כל הזמן לא עצמה עיניה, היא חיכתה לשתמטן זה, חיכתה וערגה בלב דופק.

בחדר השני ישנה האחות מרים. קטעי־חלומות, חדורי דריכות והאזנה, מטרידים אותה הלילה. אולי היא עומדת לפענח את סוד הבריאה, אולם היא לא תפענח ולא כלום.

הכל סמוי, אחות מרים, והשלשלת אין לה אחרית.

פרק תשיעי

24

מגיחים ומתקרבים מאורעות גרועים. חנה־לי בסכנה! הנסיעה המתישה מאודיסה לעיירה, במיוחד מקיוב לעיירה, לא עברה בלי תוצאות. טיפוס הבהרות! המגפה צעדה אז ברחבי רוסיה, כיני־טיפוס נתעבות שרצו בקרונות הרכבות. והנה פגע האסון גם בחנה־לי. אמנם לעת־עתה אין היא ידעת זאת, תקופת התדגורת של מחלת הטיפוס נמשכת כשבועיים, ולפי שעה הכל מתנהל כשורה.

יצחק מאיר עזב את העיירה. נציג האיגוד המקצועי מילא חובתו הציבורית והגיע לכנס באיחור של רק יממה. לא נלך בעקבותיו. אנו נשארים בעיירה. גם פה מתגלגלים עניינים.

שחר־קיץ מוקדם. עוד העולם ישן. החלון הפתוח פונה אל החצר. בחוץ תועים דמדומים צנונים. הם נוגעים בוילון, זה נע לאיטו. שואל וחנה עוד מתלחשים, כל הלילה לא עצמו עין. להם טוב יחד, זה להם פסגת הטוב בחייהם. הווילון זע אילך ואילך, הוא מכניס לחדרון רעננות לוטפת. ליל אהבים והתלחשויות, ליל פרא לא־מרוסן, ליל צבירת ואפיסת הכוחות – משוגעים! מחר יום עבודה, עת לישון! הם מוסיפים ומתלחשים, הפעם על מטבעות הזהב. אותן שנים עוד לא רדפו אצלנו בני העשרים אחר הבעצ. מה לעשות עם מטבעות הזהב? אולי למסור אותן לאבא? את זה מציע שואל. חנה־לי מעשית יותר, היא שייכת לשבט הנשים ועליה לבנות בעתיד את חיי המשפחה. לאבא יואל? טוב, אך רק בתור הלוואה. אולי יולד להם ילד, והם עצמם יזדקקו לכסף. חנה מגלה אחריות בחיים החדשים. פרט לזה, אותה הפרעה בווסתה הנשית הולכת ומתמשכת.

סוף-סוף הם משתקעים בשינה. הווילון מוסיף לנוע כדרכו מאז. רוח זערורית מתגנבת לחדר, מטאטאת מכאן את אחרוני הצללים. התרנגולים הגנה זה קמים לתפילת שחרית, הם קוראים זה לזה בשירה צרודה: בוקר טוב! בפאת-מזרח מופיעים גושי-אש. השמש זוחלת ומגיחה, אך עוד כוכב הנוגה מפיץ נוגהו, רומז ושותק כפנס נשכח. פרה רחוקה נושאת קולה, קול באס גועה. גלגלי עגלה מתגלגלים עמומות אי-שם בכביש.

העיירה הטובה, ארץ המכורה! משפחת יואל הורביץ יושבת אל השולחן. שותים תה, אוכלים ארוחת-בוקר. שתיים-שלוש שעות-שינה ריעננו את הזוג הצעיר, הוא מפזר שוב סביבו צחוק ואושר. שואל מוסר לאביו את מטבעות הזהב. קבלת הלוואה הגונה כזו בזמנו הדחוק – דבר בעתו ליואל. אל תדאגו, הזקן הורביץ ישתמש יפה במטבעות, מאחוריו ותק גדול של טיפול בעסקים דומים.

שואל, כדרכו, טרוד. תמיד יש עבודה! ראשית, המסעדה. עוד שיקומה לא נסתים, מטבעות הזהב יורזו את קצב השיפוץ. עניין החופה אף הוא לא נשכח. סוכם לעשות את זה לא ברעש. עכשיו קמים מעל השולחן, הולכים לעבודה. תראו את חנה'לי! אף היא נגררת אחרי שואל למסעדה. אם לטיית, גם בכוחה לסחוב דליית-מיסה. מה היא, בעלת מום או נכה? ממש אין רצונה לזוז משואל אף כמלוא הנימה. ובמקום שם חנה, שם גם מרים. אצל יואל אין עכשיו מחסור בידיים עובדות, העבודה הולכת יפה, בקצב כזה אפשר לסיימה תוך שבועיים-שלושה.

בשש בערב גומרים את העבודה במסעדה, מחליפים את הבגדים המאובקים ויוצאים לטייל בגן העיר. נפגשים עם חברים לשם פיטפוט ובידור. מספרים הלצות, שרים חרש, פעמים מתווכחים. הקיץ אז קדימה. קבעו עם הרב שולמן את יום החופה. תפקיד מסויים בעניין-זה הוטל על הדוד חיים, שמש בית-הכנסת. החופה תתקיים ביום-חול, לאחר תפילת-שחרית, בנוכחותו של מניין זקנים. הכיבוד יהיה צנוע: כוסות יין וחתרכת דובשן הקרוי אצלנו לקח.

עובר שבוע ימים. חדשה בעיירה: אבא כוהן עורך משפט פומבי. שופטים את החדר המסורתי. המשפט יתקיים במועדון על שם רוזה לוכסמבורג, ולא קל להשיג כרטיסים. רק בדרכים עקלקלות מצליחה החברה שלנו למצוא מגע עם יאשה אשכנזי, מזכיר המשפט, ולקבל מספר כרטיסים לא-מנומרים.⁷⁶ עכשיו אנו מסיחים דעתנו מגיבורי הסיפור ונותנים יקר וגדולה לאבא כוהן, ראש האידיסקציה העיירתית. קרוב ליובל שנים עבר מאותה תקופה מבולבלת, ואולי לא פה המקום לחטט במה שחוסל ונמחק מן העולם. אך אם לא עכשיו, אימתי? ואם לא שרידי הדור ההוא, מי יטפל בפקעת מרה זו של רדיפות והרס, של מלים רמות ומבאישות?

כן, אבא כוהן עלה לגדולה. מכיוון שהצליח להחליף עקרונות בונד בעול

הכבד של היות חבר במפלגה השלטת, מייד עבר מתורה למעשה. הוא יצא חוצץ נגד הריאקציה, הציונות, הבערות, ההבראיוס, הרבנים ושטריימליהם, המלמדים וקאנצ'יקיהם,⁷⁷ בתי הכנסיות והקלויזים למיניהם ולסוגיהם, נגד אותם קניינים עבשים אשר כל נפש מהפכנית-פרולטארית כנה סולדת מהם. אבא כוהן יושב בלישכתו ויוזם מזימות. פרט לזה הוא מקבל הוראות מגבוה. יש עתונים כשפע, כתובים באידיש חדשה, אשר לאחר מאמצים קלים אפשר להתסגל אליה. גם בעתונים יש ידיעות מאלפות. אם עד המהפכה היה השלטון בידי הגורודובי⁷⁸ והרב שולמן, ואבא כוהן עם אשתו הענוגה מאניה נאלצו לערוך אסיפות-צנעה, עם הצטמצמות-ככל-האפשר; אם עד המהפכה קראנו אפילו את הקלאסיקונים שלנו (מנדלי, שלום עליכם, פרץ) בהסתר ובמחתרת, עם זהירויות ועצירת-נשימה – הנה עכשיו יצאנו מאפלה לאור גדול. עת לעשות! אבא כוהן, בן נאמן למעמד הפועלים והאיכרים, עשה יעשה – סמכו עליו!

לכל דרדק ידוע כי בכדי לבנות יש להכשיר קודם את הקרקע, לתלוש את עשבי הבר, לעקור את הקוצים והדרדרים, לעשות סדר (זאת אומרת, מהפכה) ברחוב היהודי. עד עכשיו לא היה הזמן נוח לתקנות יסודיות בעולמנו. מלחמת האזרחים תבעה את כל הכוחות (אבא כוהן, בשל גילו הלא-דווקא-צעיר, לא שירת בצבא האדום), צריך היה לשבר את שירת הקונטר רבולוציה. עכשיו, לאחר שגברנו על אויבינו הן מכפנים הן מלבר, ניגשנו סוף-סוף לעבודה היסטורית זו של סידור חיינו אנו, של חינוך ילדינו בהתאם לתורת אבות הסוציאליזם.

לפי תוכניתו של אבא כוהן יש לפתוח בעיירה לא יאחר מספטמבר את בית-הספר עם שפת הלימוד באידיש. וזה ייעשה! יתפקעו להם הציונים עם פסח כץ בראשם (את פסח כץ שיחררו מבית-האסורים, באותן שנים עוד התנהגו השלטונות בחסד-מה כלפי הסוטים), אך בית-הספר האידי יפתח! יצחק לווינסון, מנהלו ומארגנו, יידו של אבא כוהן מאז ומקדם, עובד כדבעי בעניין זה, אשר בימינו הטרופים אינו קל כל עיקר. ואם יצחק עובד – היו בטוחים: העניין ילך! אך דא עקא, שבעיירה קיימים חמישה חדרים דתיים. חמישה חדרים! פחד אלוהים! חמישה מרכזים שחורים המרעילים מוחות הילדים הרכים, ממלאים אותם משטמה לשלטון המועצות של הפועלים, האיכרים והחיילים האדומים.

ואבא מכניס בתוכנית עוד סעיף: משפט פומבי נגד החדרים, נגד משתלות אלו של חושך וצלמוות. אמנם יש תקנות השלטון הסובייטי בדבר סגירת בתי-הספר הדתיים. זה מאפשר חיסולם של החדרים במחייב בהתאם לחוק המועצתי. אולם העתונים כתובים, וכך גם משמעותן של ההוראות ממרכזי האידסקציות והאידקומיסאריונים, כי יש לפתוח במסע תעמולה. החדר – מוסד ריאקציוני שהורש אצלנו מאות בשנים. יש לתכנן בזהירות את

הגישה לחיסולו. לא צריך להתגרות באוונים.

והאידיסקציה ממנה ועדת מומחים לשם בדיקה רשמית של חמשת החדרים. על מי אפשר להטיל עבודה אחראית זו, כך שהמסקנות תהיינה מאורגנות למפרע, שלא בורגני ולא ציוני ולא קנאי־דתי לא יתערבו בעניין דקיק זה? עוד יש למנות שלושה שופטים ותובע מנוסה שכוחם יפה בהיסטוריה ובהשתלשלות הדורות, בחינוך ובחוכמת האפיקורסות. בהוראות שנתקבלו מגבוה נאמר שחור על גבי לבן כי יש להתכונן בחומרה רבה למשפטים אלה, כי השטריימלים והיארמולקות לא ינומו ולא יישנו, כי הבורגנות העולמית משתדלת לתחוב מקלות באופנים, לעצור את מהלך המהפכה ואף להזיזה אחורנית. המשפט נגד החדר הוא בעצם משפט נגד הדת היהודית. לפיכך על צוות העוסקים בעניין זה להיות מזוינים הן בתורת המטריאליזם ההיסטורי והן בתורת המארכסיזם הלוחם.

ועדת בודקי החדרים מונתה על־ידי אבא כוהן בהתחשב עם שיקולים אלה. את ראש הוועדה, יצחק לווינסון, אנו מכירים. זה איש מסור ומוסר, מהבונדאים הנושכים והמנושכים. מכל אוכלוסיות בדרונו הוא מפחד רק מאשתו ביילה, בחורה במיטב שנות־באלזאק, החושבת את בעלה לשלימול. בתור חברי הוועדה מונה הרופא יאקובוביץ והמורה ויזשאנסקי. על הראשון, איש תחוח ומתנשם, שבעת מישושו בדופק החולים הוא מלביש פרצופו ארשת בלתי־חדירה, הוטל לבדוק את החדרים מן הצד ההיגייני־סניטארי. השני, משה ייפמוביץ ויזשאנסקי, שנקרא בעיירה משומד על שם אשתו הרוסית, היה מורה לגיאוגרפיה בבית־הספר הכללי. בתור מורה מנוסה ואפיקורוס מובהק (אף אם לא בונדאי בעבר) נמצא משומד זה מתאים לבדוק את החדרים מן הצד החינוכי. ליושב־ראש השופטים מינה אבא כוהן את עצמו, שני השופטים האחרים (שופט ושופטת), אף הם מחוגו של אבא כוהן, לא היו ממעריצי החדר, ופסק הדין הרצוי בדבר חיסולו היה בטוח למפרע. שימת־לב מיוחדת הופנתה למועמדות התובע. במאשים צריכות היו להתרכז כל התכונות הדרושות: מומחיות מקצועית, בקיאות במכמני היהדות המסורתית, לשון לטושה, אפיקורסות לוחמת. לאחר שיקולים נבחר לתפקיד אחראי זה חבר המפלגה איסר רבינוביץ, עורך־דין מדופלם שלמד בנערותו בחדר ובישיבה והצטיין במוחו החריף. עכשיו נתפקר מראשו עד כרעיו. הוא והמורה שנאורסון היו חברים ותיקים, ושניהם עשו מעשים. היו לו לאיסר מספר עקרונות־חיים, ביניהם רווקות וקלפים. עד המהפכה היה מחליף את משרתותיו הצעירות מדי שנה, וריננו אחריו כי דברים בגו. עם בוא הבולשביקים לשלטון התחיל להרגיש אי־נוחות בשטח זה. השלטון הסובייטי שלנו עומד מתחילת היווצרו לימין האזרחים, כאשה כאיש, ואין הוא מרשה להתעלל בעמלנים. איסר זה נהפך עכשיו לבולשביק (כעבור מספר חודשים "ניקו" אותו מן המפלגה), והוא מוכן למלא תפקידים מפלגתיים. לאחר

שיחות־מספר שהתקיימו בינו לבין אבא כוהן הוכר רבינוביץ לתובע רצוי במשפט החדר. איש פיקח זה, בעל הלשון החדה כתער, יפעל בכיוון הדרוש. אם ירצה משהו מן הכת הרבנית להתמודד עם איסר בתכולות והתחכמות, נחול ינחל תבוסה כמו כלום.

מקום התורפה אצל אבא כוהן במשפט זה – הסניגור. בהתאם להוראת ניתנה הרשות להציע את מועמדות הסניגור לעסקני הדת היהודית. והנה אושר בתור סניגור מטעם בית־הכנסת פסח כץ, ראש הריאקציה הלאומנית בעיירה.

המשפט התקיים במועדון על שם רוזה לוכסמבורג והתמשך שלושה ימים. המון רב צבא על דלתות המועדון, רובם מאנשי בית־הכנסת. יאשה אשכנזי, מזכיר המשפט, בחור בונדאי פזיז ורענן בעל לחיים סומקות ונעליים בלות, עומד להיקרע כדג. "לא היו לבאבה טרדות, קנתה גורי חזירים" – פתגם אוקראיני זה אנו שומעים מפי יאשה בהקשר עם הטיפול בהפצת הכרטיסים. זוהי עבודה! המוני יהודים תובעים כרטיסים. חברים, קירות המועדון לא עשויים מגומי, באולם רק ארבע־מאות כיסאות! אם בעמידה, אפשר להכניס עוד מאה, אם בלחיצה – אולי גם מאתים. אבל ביקוש ענקי כזה! עוד זאת, הוראותי של אבא כוהן ניתנו כדייקנות ברורה: מארבע־מאות הכרטיסים – לא יותר מארבעים לאנשי בית־המדרש. עשרה אחוזים יספיקו לאותם הבטלנים! עלינו להקהיל אנשים העומדים על המצע שלנו, בעלי תודעה מארכסיסטית, שהחדר החשוך מעורר בהם גועל־נפש.

יאשה אשכנזי – בחור ממושע. אומרים לו עשה כך, הוא עושה כך. אם יאמרו לו עשה אחרת, ממה־נפשו, יעשה אחרת. יאשה זה שלנו, עם סומק לחייו וסרחון רגליו – הרוח החיה בארגון המשפט, בקישוט הבימה, בחלוקת הכרטיסים. פיגארו פה, פיגארו שם.

שולחן ארוך מכוסה בד אדום עומד לרוחב הבימה. באמצע – שלושת השופטים, מימין – ועדת הבודקים והתובע, משמאל – המזכיר והסניגור. בעומק הבימה תלויה תמונתו של מארכס, מימין – של לנין, משמאל – של אותו הזקנקן, אשר את שמו לא נוח אצלנו להזכיר בחברה מנומסת. לאחר קריאת כתב האישום מזמינים לדוכן את ראש ועדת הבודקים, הלא הוא יצחק לוויןסון. "חברים! – פותח זה – ביקרנו בכל אחד מחמשת החדרים. אין לנו קורת־רוח מביקורים אלה. היתה זאת חוויה קשה".

ולוויןסון יוצא בנאום חריף נגד החדרים הפועלים בעיירתנו. אין הוא משאיר אבן על אבן ממוסד קלריקאלי זה. על המצב ההיגייני־תרבותי ידווח חבר הוועדה איסאקוביץ. הוא, לוויןסון, אינו דוקטור, הוא אורח פשוט של מדינת הפועלים והאיכרים הבונים חיים חדשים בכל פינות ארצנו. החדר! אפשר ליפול בחלשות (המשפט התנהל בשפת האידיש)! שלושה חדרים אינם אלא רפתות מזהמות וסומות, מתאימות בדיוק לאותם תיאורי החדר שישנם

בספרי הקלאסיקונים הגדולים שלנו (שלום עליכם, מגדלי, פרץ). חדר קטן צר ואפל, עביט שופכין, דלי מים עכורים עם ספל חלוד, שולחן צולע, ספסלים רעועים משני צדדיו – אלה הם הרהיטים. על השולחן – חומשים וסידורים מעוכים. שיטת הלימוד מבוססת על טימטום מוחות הילדים. מלה מקרא, מלה תרגום. שפיפון – פיפרנוטר. ראיתם מעולם פיפרנוטר? יודעים אתם כמה אוכלים אותו? בקש וגבבה אלה מפטמים המלמדים את חניכיהם הרכים. פרט לזה – הקאנצ'יק! בחדרים מכים את הילדים ללא רחם. מכים בפרגולים, בנקישות וצביטות, באגרופים ובעיטות־רגליים. שיטת החינוך בחדרים – יסודה מימי הביניים. המלמדים ועוזריהם – בורים, עמי־הארץ. כל לא־יוצלח ברחוב היהודי, כל סוחרצ'יק שירד משולחן חותנו פושט קודם רגל, אחר פושט יד, אחר נעשה מלמד, מתחיל לעבוד בקאנצ'יק ובפיפרנוטר. מתאים להם לחנך ילדים כמו לו, ליצחק לוויןסון, היות רבנית. אגב, גם לרבנית תפקיד נמאס בהרעלת חיי הילדים. היא רודה בהם, מכריחה לעשות עבודות־בית שחורות. זה נשלח להריק את עביט השופכין, זה לחנות, זה נושא את התינוק על זרועותיו. מה לספר על תוכן הלימודים? החינוך הוא דתי־קנאי. חומש, סידור, שוב חומש ושוב סידור.

אלה וכאלה הם דבריו של יצחק לוויןסון, ראש ועדת הבודקים. הוא מדבר ברהיטות, פיו מתזז בעוז רסיס־רוק, כנגדו מסנן מילותיו הרופא יאקובוביץ בנחת והתנשאות. לרופא לקוחות בעיירה מכל השכבות – הן בין החרדים, הן בין האפיקורסים. אין הוא נוטה להשמצה סתמית של החדר. מאידך גיסא, הוא קיבל הוראות ידועות ממארגני המשפט, ואין בדעתו להציג דו־קישוטיות. הוא מגמגם כי אמנם יש להודות שהתברואה, כן ההיגינה אינן עומדות ברוב החדרים על רמה גבוהה. לילד – אורגאניזם ענוג, ויש להתייחס אליו בדרך־ארץ. המזלזל בתורת הפדיאטריה פוגע בבריאות הילד (יאקובוביץ היה מומחה למחלות־נשים).

לאחר שיקול־דעת אלה עובר יאקובוביץ למילמול מספר הצעות שיעודם – שיפור המצב בחדרים שלנו. להוסיף אור ונקיון, להנהיג הפסקות אחר כל שעת־לימוד, לגמור עם עונשי הגוף. אסור להתנהג עם הילד במידת הדין. המכות מזיקות הן לפסיכיקה, הן להתפתחות הגוף. אינורור! כל החדרים המבוקרים זקוקים לאוויר צח, אפילו אותו חדר הפועל בבית־הכנסת. השטח שם מספיק, אך יש להוסיף גם שם אוויר לנשימה. מצב טוב יותר בחדר החמישי, מיסודה של "תרבות" המנוחה. הילדים שם מסודרים בשתי כיתות, כל אחת בחדר מרווח, גם הספסלים מניחים את הדעת.

מילמול משונה כזה מגיש הדוקטור לקהל. מצבו של אבא של כוהן מתקמט והולך. מי צריך קישקוש זה? הקהל – חציו יושב, חציו עומד, מאזין בדריכות לדברי החוכמה המלועסת. פה נמצאים גם גיבורי סיפורנו: שואל ואביו, חנה'לי, מישה כספי ואחותו, לאה'קה צירלין. חיים השמש עם חבר מתפללים

אף הם לא נעדרים. גם לאה, בתו של חיים, נמצאת פה. היא כולה בעד החיים החדשים, נגד החדר העבש ותורתו הנושנה. אחר יוצא אל הדוכן הבדוק השלישי, המורה ויזשאנסקי. מה לקוות ממשומד זה, ימח שמו? בטח יתיך אש וגפירת על החדרים והמלמדים. מתוך הקהל נשמעות קריאות: "משומד, עוכר ישראל!" אבא כוהן מצלצל בפעמון. מהומה במועדון על שם רוזה לוכסמבורג.

25

ויזשאנסקי מתחיל באווירה עויינת. למרות מאמציהם של אבא כוהן ויאשה אשכנזי לא הצליחו לכנס למועדון רוב אפיקורסי. מספר הקומוניסטים היהודיים בעיירה, הן הראשוניים, הן מגזע הבונד, היה זעום. את האולם מילאו בעיקר החרדים והלאומיים שרוכס השיג כרטיסי-כניסה בדרך עקיפה. אל אנשים אלה יצא המשומד לדבר בגנות החדר. זה איש גבה-קומה, ממושקף ומשופם (שפמו צהבהב) שהיה מהלך בעיירה עם מקל-טיול דק, עטור חזינה⁷⁹ טרזנית. בהילוכו היה מסובב את המקל תוך הירהורים והתעמקות. זה שנים אחדות הוא חי בעיירה עם אגריפינה שלו, אשה רחבת-גרמים המעניקה לו מדי שנה-שנתיים ילדי-שעטנו. עתים הוא מטייל עם אגריפינה שלוב זרוע, מוליך אותה כמו צאצא. ביתם מוקף גן ירקות ופירות. בגן מולכת אגריפינה, משה ייפמוביץ עוזר על ידה. עצי התפוחים, הזיפים, האגסים מביאים פרי. מין חרם סתום מוטל על משה ייפמוביץ, סוד אפל, תעלומת-שמד. הוא מלמד גיאוגרפיה בכיתה של מרים, ודווקא עם התלמידות, יהודיות ולא יהודיות, לא היו אצלו חיכוכים. אין גיאוגרפיה לימוד מרתק. שמות המדינות ובירותיהן, הימים והנהרות, האיים וחצאי-האיים – למי חשק לשננם בעל-פה, לסמן מקומם על המפה? ויזשאנסקי הצליח לעניין את התלמידות בגיאוגרפיה. בימי נעוריו, מספרים, לא מעט נדודים נדד בארצנו וחוצה לה עד שנשתקע בעיירה עם אגריפינה. כינויו בין התלמידות היה ויזשאק, זה היה ספק לשון-חיבה, ספק של גנאי.

משה ייפמוביץ עומד אל הדוכן בכל אורך אורכו ומדבר אידיש נקייה. כן, הוא ביקר בחדרים, הוא עשה זאת בשליחותו של אבא כוהן. הוא בדק את תוכנית הלמודים ותוכנם; את צורת הגשתם לילדים, את היחסים בין המלמדים לתלמידים, את קליטת החומר המוגש. לא כל החדרים שרויים בתכנית אחת. חדר אחד, מי שהיה בחסותה של "תרבות" המנוחה, מניח את הדעת. בשלושה חדרים המצב גרוע, גרוע מאוד. על זה כבר עמדו החבר לווינסון והדוקטור יאקובוביץ. המלמדים – ישישים, עצבנים, קפדנים, אינם חושכים שבטם מתלמידיהם. חינוך זה אינו מתאים למאה העשרים. הוא, ויזשאנסקי, רחוק מענייני-אמונה, למרות זה אינו יוצא נגד החינוך הדתי (פני אבא כוהן, יושב-ראש המשפט, מתכרמות. מה הוא מפטפט שם, האידיוט

הארוך?) לדעתו, ההורים צריכים להחליט בדבר זה. אם הם רוצים כי בנם ילמד עברית, זה עניינם... יו"ר המשפט (מפסיק את הנואם): חבר ויוזשאנסקי, זה לא נוגע לנושא בו אנו דנים עכשיו. עליך לדבר על הצד הפדאגוגי של לימודי החדר. ויוזשאנסקי: יש להכניס שינויים יסודיים בלימודי החדר, פרט לחומש ולסידור צריך להנהיג גם לימודי-חול: חשבון, פיסיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה. החדר הדתי חלף זמנו, אולם כל עוד יש הורים הרוצים בקיומו אין להרסו באופן אדמיניסטרטיבי. צריך להכניס תיקונים בשיטת הלימודים ובתוכניהם....

אבא כוהן יוצא מכליו. ארוך זה מקלקל את ההצגה המתוכננת. אז מציעה שאלה השופטת אייזנברג, אשה צנומה-שזופה בת בין שלושים וארבעים ואחת מפעילות הבונד לשעבר. ראשה חבוש במטפחת-כד אדומה, שקצותיה קשורים על ערפה כיאות לאשת-חיל, בת המהפכה הפרולטארית. ככל בת-חווה, היא פגיעה לחיידק הסקרנות. השופטת: אם אתה עומד על הלימודים הדתיים, איך זה התחנת עם אשה רוסית? ויוזשאנסקי: דומני כי שאלה זו אינה שייכת לבעיית החדר. אגב, אמנם אשתי רוסית, אך היא נתגיררה ואנו נשואים כדת משה וישראל.

באולם עוברת רחשה-אנקה: אבא כוהן נפל בפח! מי פילל, מי מילל? משומד זה מדבר בשבחו של החינוך הדתי, ונוסף לכל אין הוא משומד כלל! חילול השם! צריך להפסיק נבזות זאת.

אבא כוהן מצלצל בפעמון. הוא מכריז הפסקה עד יום המחרת. ביום המחרת נפתח המשפט באווירה מתוחה. קוראים לעדים, שלושה-שלושה מכל צד. מצד התביעה מופיעים אנשים מנוסים, בונדאים מצובעים, אכירי ויכוחים והתנצחויות. עדים אלה יודעים יפה את החומר עליו הם מעידים, בזמנם היו חניכי החדר, אחד גם למד בישיבה. מה נשאר להם מן החדר? זכרונות גועליים. החדר – אינקוויזיציה הן לגוף, הן לנפש. באמת איזה חינוך נותנים המלמדים לילדים רכים? מכניסים בצפיפות, בתנאים אנטי-סניטאריים, המון ילדים, גוזלים מהם את הילדות, מכריחים לשבת שעות ארוכות ורצופות ללא הפסקה, על הספסלים המרופטים, מעקמים שידרתם, פניהם מחווירות והולכות – מן החדר יוצאים ממש בעלי-מום. ובמה מפטמים מוחותיהם? בחומש ורש"י, במקרא ותלמוד – באותם לימודים דתיים שאין להם כל אחיזה בחיינו העכשוויים, כשמהפכת אוקטובר יצאה לטהר את האוויר המחניק ברחוב היהודי. הדת והתודעה המעמדית – תרתי דסתרי. סיפורי התנ"ך חדורים הכנעה, לחץ, ניצול, עבדות. מה מלמד אותנו התנ"ך? התנ"ך מלמד כי הצרות והפורענויות באות על עם ישראל משום שהוא "עשה הרע בעיני ה'". את הריבונו של עולם בדו הגבירים והרכנים כדי לחנק כל מחאה של העם העמל נגד לוחציו ורודניו.

זה וכוה אומרים העדים. התובע מציג שאלות. וכי נוח לילדים בני 8-10

לקלוט סיפורים סקסואלים גסים? הרי בחדר לומדים חומש ללא הבדל בין כשר לפסול. מה עם הסיפור הפדאגוגי בדבר לוט ובנותיו? בדבר שרה ואבימלך מלך גרר? מעשה אונן? יהודה ותמר? יוסף ואשת פוטיפר? גילוי עריות? איזה חינוך מאלף מקבל הילד מסיפור המעשה על המים המרים והמאריים? וכי אין הדת מקלקלת את מוסר הילדים? נו, והקרבנות? איזה עניין לבן־תקופתנו, תקופת מהפכת־אוקטובר, לאותם הקרבנות הפראיים?

איסר רבינוביץ שואל, העדים מצד הקטיגוריה עונים. השמצת החדר הולכת בקו המותווה, אבא כוהן מרוצה. המשפט מתגלגל הלאה. עכשיו מעידים ריאקציונרים מצד הסניגוריה. אחד מהם – אהרן שטיין, מורה עברי שלימד קודם בבית־הספר מיסודה של "תרבות" ועכשיו הוא נחשב למורה פרטי. השני – אהרון שאצוב, בעל־מלאכה דתי. השלישי – אברהם המלמד, יהודי קשיש שיועד להילחם מלחמתה של תורה.

משאלותיו של אבא כוהן מסתבר כי אהרן שטיין היה קודם מן הציונים. כחם בל ינקה! מכיוון שכך, מגלה איסר רבינוביץ בשאלותיו נימה של עליונות, המבטלת למפרע את להג העד החשוד. משום מה שטיין אינו מבין זאת, אין הוא רוצה להתבטל, הוא מנסה להראות בעדותו רצינות. הוא אומר כי אין לך עם בלי שורשים, ועם ישראל המפוזר והמפורד על אחת כמה וכמה שבלי קשרים עם העבר יימחק שמו משך דורות־מספר. החדר – צורתו של בית־הספר העברי מימ־קדם, והוא אחד מאותם הקניינים ששמרו על קיום העם. מהלך־עדות היסטורי זה אינו מסדר את איסר רבינוביץ. הוא מפסיק את העד ותוחב שאלה בדבר המצב הסניטארי־היגייני של החדר. שטיין עונה כי אמת ונכון, ברוב החדרים אין תנאים תקינים של תברואה והיגיינה. התברואה וההיגיינה מתפתחות משנה לשנה, ואילו החדר נשאר כתבניתו מימ־קדם. גרם לזה מצבה החומרי של רוב האוכלוסיה היהודית בתחום המושב. שכר הלימוד היה מצער ולא יכול לכלכל את המלמדים ומשפחותיהם. עוני האוכלוסיה הוא שהביא לעוני המלמדים, ועוני המלמדים הוא שהביא למצב הירוד של החדרים. אם ישופרו החיים, ישופרו התנאים התברואיים.

על מה הוא מרמוז, ציוני־לאומי זה? לעת־עתה נסיונותיו של איסר רבינוביץ להביא את העד במבוכה עלו בתוהו. אז הוא יוצא שוב, הרווק הפרינציפיוני שפעל לא מעט בשטח הזימתי, בשאלתו על המקומות הארוטיים בתנ"ך. איסר רבינוביץ דואג למוראל של ילדי ישראל! שטיין עונה כי התנ"ך – אוצר בלום של אגדות ושירה, חוקים ומשפטים קדמונים, ביניהם חומר בלתי מתאים לגיל ילדי החדר. על זה כבר עמדו מחנכים. יש ללמד את הילדים הרכים רק מן המובחר. לפני שנים מספר הוציאו ביאליק, רבינצקי ובן־ציון חלקים אחדים של סיפורי המקרא ודברי־כתובים, שהם ליקוטים מודרניים מספרי התנ"ך. יש גם גמרא למתחילים. אז שואל רבינוביץ

בליגלוג ארסי אם העד סבור כי השלטון הסובייטי יתחיל להדפיס בממדים רחבים את סיפורי המקרא והתלמוד. שטיין עונה כי אילו היו מנהיגים לימודים אלה בבתי-הספר היהודיים, היה נמצא שוק רחב לספרים אלה. פה מתערב אבא כוהן, היושב בראש. הוא יצא בשאלות על שפת הלימודים. וכי אין העד סבור כי דו-הלשוניות מטמטמת את מוח הילדים, נוטלת מהם את זמנם, את חייהם. שטיין עונה, כי דורות רבים למדו תינקות-ישראל את הלשון העברית, מעטים יחסית האנאלפביתים אצלנו, ואת זה יש לזקוף לזכותו של החדר. בגמנסיות של כל העמים הנאורים לומדים הילדים לטינית ויוונית קדומה, שאינן שפות הדיבור. הלשון עברית – נכסנו ההיסטורי; שפה מקורית ועתיקה שנכתבו בה לא רק ספרי-דת ושמתחילים להשתמש בה גם כשפת דיבור. אבא כוהן (מפסיקו): עברית – לשון רבנים, האינטליגנציה הרקובה, הלאומנים. יהודי פשוט אינו סוכל את העברית שלכם. העד: יהודי פשוט שולח את בנו לחדר. הוא רוצה כי בנו ילמד "עברית".

מצחו של אבא כוהן מתקמט והולך. הוא מצמצם ומקצר את עדותו של הציוני המחוכם. עכשיו עומד על הבימה אהרן שאצוב, יהודי עבדקן בעל ידיים מגוידות ועיניים פוזלות. זה איש נגר, ואין אבא כוהן יכול להיטפל אליו מן הצד הסוציאלי. בימי שבתות הוא לומד פרק "עין-יעקב" ושולח את בנו לחדר. על שאלותיו של הסניגור פסח כץ הוא עונה כי אביו, פייבוש הנגר, מסר אותו בזמנו לחדרו של אברהם המלמד, וכך עושה גם הוא: שני בניו לומדים באותו חדר, ואין הוא רואה בזה קונטרה. מה הוא, בורגני או מה? אצלו שני בנים ובנות שתיים. הבן הבכור חיים כבר לומד חומש עם פירוש רש"י. המלמד מרוצה מתפיסתו. החובע: איזה תועלת יפיק בנך מלימודים אלה? העד: ומה יזיק לו אם ילמד לאמור "קדיש" ויבין לקרוא בסידור? שאלה: וכי נעימה לך ההכרה כי אברהם המלמד ושאר המלמדים משתמשים בקאנצ'יק? העד: מה נטפלתם אל החדר כקליפה? מה עשה לכם החדר? ואם אברהם המלמד נותן לפעמים קאנצ'יק – זה עסקכם? שאלה: וכי לא טוב יותר ללמד את בנך ובנותיך אידיש פשוטה? העד: אם ילמד יפה "עברית" יידע ממילא אידיש. אם יבין בפרשת השבוע יידע גם לקרוא ז'רגון.

והעד בעל העיניים הפוזלות חוזר כתוכי על דבריו הראשונים. אביו, פייבוש הנגר עליו השלום, שלח אותו בזמנו לחדר, כך עושה גם הוא עם בניו. אבא כוהן מוסיף להתקדר. ראיתם קהל חשוך? זהו עכשיו קוראים לדוכן את אברהם המלמד. זה יהודי כבן שבעים, לבוש בקפוטה מעוכה של שבת וכובע שחור, שאף הוא לא מצטיין בצעירות יתירה. האיש הכחוש הזה, בעל הזקן התייש, היהו מלמד מקצועי עוד מימי חתונתו, זה יוכל שנים ויותר. עכשיו נפל בידי איסר רבינוביץ לעיני קהל יהודים, תושבי המקום העצוב הזה. על היהודי הקשיש והמסוגף להיאבק עם צורר מנוסה ומלומד. שאלה: מה אתה מלמד בחדר שלך? תשובה: את תורתנו הקדושה. ש: כיצד אתה

עושה זאת? ת.: לראשונה הילדים לומדים אצלי אף-בית, אחר הם מתחילים מ"בראשית ברא". ש.: נו, והילדים מבינים את תוכן החומש? ת.: בטח הם מבינים, למה לא יבינו? את המקומות הקשים אני מסביר להם. ש.: מאין זה "שמן תורק שמך"? ת.: משיר השירים. ש.: מה זה תורק? ת.: שמן תורק, זאת אומרת שמן הבא מארץ תורק. ש.: וכי היתה אז, בימי המלך שלמה, מדינת התורכים כנמצא? ת.: את זה לא אדע, אותם ימים עדיין לא נולדתי (צחוק). יו"ר (מצלצל בפעמון): וכי למדת מימך גיאוגרפיה? ת.: מספיק לי אותה גיאוגרפיה הנמצאת בתורה. התובע: (מרוגז): כיצד להבין את זה: "לעשות נקמות בגויים, תוכחות בלאומים"? אתם מדריכים את התלמידים שיתייחסו במשטמה לגויים? ת.: קרא בפרק זה להלן: "לאסור מלכיהם בזיקים ונכבדיהם בכבלי ברזל". משמע ספר תהילים יוצא נגד המלכות והקיסרות כדרך שעושים אותם הבולשביקים (צחוק). התובע (צועק): ומה כתוב הלאה? "לעשות בהם משפט". אנו עושים בכם משפט. העוד: היום אתם עושים בנו משפט-רשע, יבוא היום, והריבוננו של עולם ישפוט אתכם משפט-צדק (תשואות, ציפצופים, צילצול הפעמון).

לא, המשפט לא הולך במסלול הרצוי לאבא כוהן, משהו חסר פה. קלריקא-לים אלה אינם רוצים לרדת מעל הבמה, בלי מאבק רציני לא יוותרו על החדר העבש שלהם.

אבא כוהן מכריז הפסקה עד יום המחרת, הוא היום השלישי למשפט.

26

ביום השלישי יוצאים בנאומיהם התובע והסניגור. בנאומו אומר איסר רבינוביץ כי פה עומדים זה מול זה שני עולמות, עולם חולף ועולם בא. משפט זה – חלק מן המאבק שניטש בין שני העולמות בעד עתידנו. אנו שופטים את החדר, אתו יחד את הדת היהודית, את הריאקציה, את ההבראי-זם, מוצאו של החדר מימיקדם, ומוסד זה נשאר בימינו ללא שינוי כלשהו, כאילו לא התחוללה אצלנו מהפכת אוקטובר. כאז כן עתה מתנודדים הילדים על חומש ורש"י, על תנ"ך וגמרא. למוחות הילדים מחדירים ידיעות שאין להן נקודות-מגע עם החיים הריאליים. מתרגמים מלים בודדות מלשון קודש לאידיש, הילד אף לא מבין את הפסוק בשלימותו, הלימוד בשבילו גיבוב מלים בודדות. פרט לזה, מה יכול הילד למצוא בדיני קרבנות, גשים, יבמות, גיטין – בכל אותו היובש העתיק שאין לו כל אחיזה בימינו? מה מבין מלמד ישיש זה (מצביע על אברהם המלמד) בבעיות החינוך המודרני? זו לא פדאגוגיקה. זו אנטיפדאגוגיקה. כבר דובר פה על המצב התברואי בחדרים. שוררים שם טחב, אופל וקדרות, הילדים מקלקלים עיניהם בקריאת האותיות הזעירות של רש"י. גם ההיגינה הפסיכית לא בסדר, עצבי הילדים מתוחים ועייפים. הלימודים נמשכים מן הבוקר עד הערב. המלמדים מכים את הילדים,

מציגים על הברכיים, משאירים ללא ארוחת-צהריים. זה מעוללים לעוללים בני שש-שמונה! לימודי הדת מתישים את מוח הילד. בחדר אין אף זכר לטיפת אסטיטיקה, לצבע, לנוי, לטבע. מן החדר יוצאים הנערים בעלי-מוסריות בגוף, הן ברוח. אותן האגדות הנמצאות בחומש ובגמרא הן אנטי-מוסריות או סקסואליות. ניקח את האגדות על רמאות יעקב, על רצח ארבעים ושניים ילדים, רק בשל התקלותם באלישע הקרת, או את "הכנסת האורחים" הבוגדנית של יעל ביחס לסיסרא המנוצח והמרודף, את חיסול אוריאל החתי עליידי דוד המלך, משיח צדקנו... הדת משרישה שנאה לאומות העולם, מפיצה אידיאולוגיה של "אתה בחרתנו", של שובניזם לאומני. הדת והמאבק המעמדי – אויבים זו לזה. הדת מלמדת כניעה, הרגעה, ציות מוחלט לריבונן של עולם, לשלטון, למשה רבנו, לכוהנים, לבורגנים, לאנשי השררה. המשטר הבורגני בדה את הגיהנום ואת גן-העדן – שניהם מכשירים טובים לשלילת מאבק כלשהו עם אילי הקאפיטל. חסיונות למרוד – תיצלה בגיהנום. היכנע, אף אם זה יביא לך צרות בעולם הזה, כנגד זה תירש את גן-העדן בעולם הבא. הספרות הדתית אינה חוסכת צבעים בהירים בתיאור אותו גן-העדן. הדת – הנשק הכי יעיל בידי הקונטרה הבורגנית. לבית-ספר דתי אין זכות הקיום בתקופת הריבולוציה. זה סס-מוות המרעיל את מוחות ילדינו. הוא סוחב אותנו למשטר הקפיטאליסטי, עם שנאת העמים והלאומנות הנוקשה. אצל מעמד הפועלים לא ייתכן לחץ לאומי, אנטישמיות ופוגרומים. מן הנמנע כי המשטר הסובייטי ירדוף את העם היהודי, את תרבותו, את לשון העם. רק השלטון הבורגני מאפשר רדיפת לשון לאומית. אנו יוצאים נגד הלשון-קודש שלכם משום שהיא שפה דתית, שפה יריבה לעולם המציאות. לימודי עברית מעמיסים את הילד, מבטלים זמנו, מזיקים להתפתחותו. הבורגנות והקלריקאליזם מעוניינים בטימוס מוחות הילדים. אנו הפועלים מנהלים מאבק עם הלשון הקדושה. אתם, שוחרי החדר, מבזים את לשון העם, לשון הזירגון המזוהם. אך אין בידכם לשלול את העובדה כי עברית שפה מתה ואידיש לשון החיים. הציונים מנסים להחיות את ה"לשון-קודש" – טירחה לבטלה! יעבור דור או שניים (איסר רבינוביץ עומד על הבמה וחווה בעיני רוחו את העתיד לבוא. קולו חוצב להבות. נביא זה לבוש מכנסיים אפורים וכותונת אוקראינית רקומה; את קדקדו מקשטת גבחת עגולה שגודלה ככף-איש), יעבור דור או שניים, ולא יישאר זכר להבראיש רקובה זו, כדרך שאבדו בתהום הנשייה עשירות שפות אחרות. אין סיכויים לעברית שלכם! (איסר רבינוביץ נתן רקיעה ברגלו השמאלית: רצפת הבימה של המועדון על שם רוזה לוכסמבורג עונה לו עמומות) אין סיכויים לחומש ורש"י שלכם! אנחנו, בני מעמד הפועלים הצעיר, נבנה את תרבות עמנו באידיש, בלשון העם העובד. במאבק בין האידישיסטים וההבראיסטים ניצחנו אנחנו. אתם מפטטים על אחדות לאומית, על כלל ישראל, על כל

ישראל חברים. שמענו פזמונים אלה, הם מכוונים להרדמת התודעה הפרולטארית של המעמד העמלני. אין אחדות לאומית! אין כלל ישראל! אין יהדות אחידה! יש שני מחנות עוינים – אתם הבורגנים, העלוקות, מוצצי העם העמלני, הרבנים הקלריקאליים, כלי הקודש; ואנו – העמלים, הפרולטאריונים, האיכרים. מהפכת־אוקטובר זיקפה קומתנו, ואנו עומדים עכשיו מוכנים לפעולה (איסר רבינוביץ מרחיב כתפיו). כן, אנו מוכנים לפעולה. בית־הספר היהודי הסובייטי יהיה לא החדר המזוהם ולא הישיבה הבטלנית – זה יהיה בית־ספר מודרני עם שפת לימודים בלשון האם, ללא חומש וללא רש"י וללא פיפרנוטר. ובית־הספר שלנו יהיה ויפרח ויגדל דורות של אזרחים חופשיים, יהודים עמלים שלמים ברוחם, בלשונם, בתרבותם. עוד יהיו לנו אוניברסיטאות ואינסטיטוטים באידיש! (קולו של איסר רבינוביץ מתמלא פאתוס עילאי) עוד תהיה לנו ספרות פרולטארית ענפה באידיש! יעבור זמן־מה, ומלבד סופרינו הגדולים שלום עליכם, מנדלי, פרץ יקומו לנו עוד קלאסיקונים באידיש. אנו נעלה מעלה־מעלה ואתם הלאומנים עם העברית שלכם תדרו מטה־מטה עד שתיעלמו מעל כמת ההיסטוריה. אנו אויבים זה לזה, שלום לא ייתכן בינינו. אתם שונאים אותנו, אנו שוטמים אתכם. עכשיו ניצחנו, ואנו נתנקם בכם (רקיעה), אנו נחסל את החדר. הפרולטאריאט היהודי יטאטא גם את הדת, גם את ההבראי שלכם. תורת־משה, המשיח, החדר המבאישי – מתו. מתחילה תקופה חדשה ברחוב היהודי. חברים שופטים! מלאו את חובתכם, חסלו את החדר הקלירקאלי לעד ולעולמי־עולמים! תחי מהפכת־אוקטובר! תחי הריבולוציה העולמית! מוות לבורגנים! (מחיאות).

פסח כץ – יהודי כבן ארבעים, עם שמץ של מלאות בגופו. עיניו עטורות משקפיים. זה משרה עליו רוחניות. עד המהפכה היה סוחר קמעוני של מוצרי־ברזל משקיים. דיבורו קצת ביובש, אין הוא מכניס בו לחלוחית של חזון, אולם תדיר יש בו הגיון. פסח כץ מומחה גם להתנצחות, ומפאת תכונה זו נחשב לראש הציונים בעיירה. הוא הכיר מעצמו ובשרו את זרוע הצ'קה, ואיציק שפיר הידוע סידר לו חיים לא לגמרי מתוקים בימי המאסר והחקירה. ומה אתם סבורים? פסח כץ לא מתכופף כאגמון לפני השררה האדומה, הוא לא נכנע לחלוטין. יש להם לציונים הללו איזו נימת־מיסתורין, היא קוראת אנשים פעילים לפעולה, סבילים – לגעגועים נפשיים. המאסר לא שיבר רוחו של פסח כץ, הוא מצפצף על השלטונות ומוכן שוב למאסר, אף אם בילוי כזה אינו שיא שאיפתו; הוא גם גורם עצבון ומורת־רוח לאשתו שיינה.

נאזין לדבריו של פסח כץ. אנו רואים אותו על בימת המועדון של רוזה לוכסמבורג. הוא יוצא בנאום־סיניגוריה מוזר לטובת החדר היהודי הנושן, כן נוגע בעוד נושאים. הוא אומר כי חורבן התרבות העברית מבוצע על־ידי הכולשביקים בעורמה מחושבת. השלטון יוצא כביכול רק נגד החינוך הדתי.

הסניגוריה סבורה כי לא רק החדר, אף לא רק הדת היהודית עומדים עכשיו למשפט. אם לפני מאה שנים עוד היתה הדת שלטת בתחום המושב ללא סייג, הנה עכשיו נשתנה המצב. בכל מדינות העולם המפותחות אנו רואים נסיגה ממנהגי הדת, התפקרות המונית. אצל בני עמנו תהליך זה אולי מתפתח בקצב מזורז יותר. בתי־הכנסת הולכים ומתרוקנים מהנוער היהודי, מבקרים הם בעיקר בני ארבעים ומעלה עם תינוקות רכים שעודם כרוכים אחרי אבא-אמא. באו זמנים חדשים, ואין צורך בחיסול החדר. הוא יגווע מאליו. מוסד חינוכי זה חלף ואיננו.

אתם תוקפים את היהדות, את תרבותנו העתיקה, את חיינו הלאומיים מן הצד הדתי, החלש ביותר. יחד עם החדר אתם רוצים להרוס את כל התרבות והמסורת העברית, להטמיע את העם היהודי – זוהי כוונתכם. אולם אל לשכוח כי יש בינינו אנשים שהמשך קיום האומה בשבילם עיקר העיקרים. אנשים אלה השתדלו להקדים רפואה למכה. החדרים המתוקנים, בתי־הספר העבריים של תרבות ומפיצי השכלה, ספרי הלימוד העבריים המודרניים המתאימים לגילים שונים – מטרתם למנוע טמיעה המונית של עמנו. בתי־הספר החדשים נמצאו בתנאים סניטאריים טובים. מה עשיתם לראשונה? הרסתם מוסדות־חינוך אלה. עכשיו נטפלתם לחדרים. ומכיוון שהנכם יודעים כי בענייני־דת אסור להגדיש את הסאה, כי עוד יכולים להימצא בקהילות־ישראל מספר קנאים המוכנים להקריב נפשם בעד אמונתם – הנכם יוצאים במסע־תעמולה. והנה אתם עורכים משפטים נפוחים, מתעסקים בהוקעתו והשמצתו של החדר האומלל. שמענו פה את דברי התובע הנכבד, החבר רבינוביץ. אין לך תועבה שלא טפל על החדר. המצב התברואי, הקאנצ'יק, הרבנית הרודנת, דברי ההפקר, הרמאות, הנוכלות, הלאומנות הקיצונית שבתנ"ך. כללו של דבר: החדר – סמ־מוות לילדי ישראל.

ופסח כץ פונה אל התובע איסר רבינוביץ בשאלה. אם החדר סמ־מוות, מדוע לא מתנו עד כה? משך הרבה מאות שנים מתחנכים ילדינו בחדר – ועם ישראל חי. שמא משום שהחדר לא סמ־מוות, אלא סמ־חיים? (תנועה בקהל). אתם תובעים מן החדר היגינה וסניטאריה, אוויר ואור, שזה יהיה לא חדר, אלא ארמון של גראף פוטוצקי. מה אתם סבורים, אנו מתנגדים לזה? נעימה לנו ההכרה כי ילדינו מתלמדים בתנאים אנטי־סניטאריים? עמנו – עם הספר, הוא נמשך תמיד להשכלה, לעבודת המות, ללימודים, לספרים, אך יש לשים לב לגזירות ורדיפות של המשטר הצארי בתחום המושב. מה היו עושים אלפי ילדים עבריים, אלמלא החדר? מי הוא, מלמד זה? יהודי אביון, מטופל בכנים, שעובד חמש עשרה שעות ביממה, שכר הלימוד מצומצם, הצרכים מרובים, הוא חי חיי דוחק ועוני כדרך שחיים רוב הורי תלמידיו. איזו היגינה יכול מלמד כזה לספק לחדר שלו? די לו בעבודתו המתישה והמסורה. אין לנו גני ילדים, את בתי־הספר העבריים המודרניים חיסלתם. מה לעשות עם הילדים?

לעשותם הפקר? שישוטטו ברחובות? ממילא נשאר לנו החדר.
אבא כוהן: בקרוב נפתח בית-ספר מודרני עם לשון הלימודים באידיש.
פסח כץ: בית-ספר זה לא יהיה בר-קיימא. אם החדר התקיים מאות שנים,
בית-ספר זה שלכם נפול יפול עוד בימינו. אתם רוצים להחליף את הלשון
העברית באידיש. איזה שורשים לאידיש כהיסטוריה, במסורת שלנו? על מה
אתם רוצים לבסס את תרבות העם? על הרומנים של שמ"ר⁸⁰ או של שלום
עליכם? וכי אפשר להחליף את משה רבנו, את ישעיה ויהודה הלוי בסטמפניו
ופישקה החיגר? אגב, שלום עליכם, פרץ, מנדלי מוכר ספרים כתבו גם
עברית, אחד המרבה אחד הממעט. כולם אהבו את הלשון העברית, כן את
ספר הספרים, את התנ"ך. ספר זה מיוחד במינו. נביאינו הקדמונים נאבקו
בעד הצדק והיושר, נגד הניצול ואי-השוויון, בעד זכויות העשוקים
והרדופים, היתומים והאלמנות. התנ"ך היהודי מטיף לשוויון סוציאלי, לאי-
כניעה לשרים ומלכים, לעמל ולעבודת-כפיים. הוא, הסניגור, בטוח כי החבר
רבינוביץ למד בזמנו בחדר, כך גם השופטים הנכבדים. ובכן מה? וכי אין הם
קומוניסטים טובים? סיסמת הרוצחים הלבנים מהי? "הכה בז'ידים ובקומוניס-
טים". כל יהודי חשוב אצלם בקומוניזם משום שעוד הנביאים שלנו יצאו נגד
המעמדות השולטים. אין לחדר, בתנ"ך ובתלמוד יש כמה מקומות שתוכנם
אינו מתאים לגילם של תלמידי החדר. אם כך הדבר, יש לתת לתלמידים רק
את החומר האות, וכבר עמד על זה החבר שטיין. רוב הסיפורים והאגדות
בתנ"ך מתאימים בהחלט לנוער שלנו. שאם יש חומר מאלף על כיבוד אב
ואם, דרד-ארץ מפני זקנים. התנ"ך מנהל מאבק בעד השלום, הצניעות,
הדעת ושאר מידות טובות. לדבריהם השלטון הסובייטי הוא שלטון העם. יש,
אם כן, לשאול את פי ההורים, אם הם רוצים כי בניהם יידעו תנ"ך, אגדה,
תלמוד, אם הם רוצים כי ילמדו לאמור "קדיש". אתם מלגלים: שפיפון,
פיפרנוטר. מה פה לצחוק? שפיפון - מין נחש. "כשפיפון עלי דרך" -
כמדומני כי מלים אלו נותנות תמונה מוחשית, כמעט פואטית לנחש המתפתל
עלי דרך כחום היום. עמנו, ככל לאום, רוצה לחיות. הוא נאבק תמיד נגד
השמד, אין הוא רוצה להתבולל. יש לנו תרבות עתיקה, ואנו רוצים לשמור
עליה ולפתחה. והנה אתם אומרים: הלאה היהדות. קמתם לערער את
היסודות, לערער את קיום העם. אמנם כן, רוב החדרים של עכשיו הם
משכנות-עוני של מלמדים אביונים. אך אילו חדלתם לרדוף את התרבות
העברית והלשון העברית, אפשר היה להעמיד במקום החדרים בית-ספר
מודרניים. לאסוננו אין אתם יודעים ויתורים כבעיה זו. אתם מחסלים את
החדר, את הלשון העברית, את התרבות העברית, את העם העברי. בידכם
השלטון, חברים יקרים, מי יעמד בפניכם? אולם תדעו: אם תחתמו על חיסול
החדר, אתם חותמים גזר-דין על חיסול העם. יעברו שנים, ואתם תתחרטו.
שמכם יהיה לדראון ונאצה עד סוף כל הדורות, יען כי פה, במשפט זה, אתם

רוצחים עם (תשואות, ציפצופים, צילצולים).

אבא כוהן קם כוריות ממקומו והפעמון בידו. פניו לזהטות מחימה עצורה. ציוני זה העיו לקלקל את השורה, להטיח דברייקונטרה על פמליית האידסקים. ראיטם? הוא מתנהג כשר וקצין ברחוב היהודי. בעל־בית! כאילו לא קיימת מהפכת אוקטובר, כאילו לא נגזרה השמדה סופית על הציונות והסתעפויותיה!

אבא כוהן, ראש הבונד לשעבר, מכיר את פסח כץ. לא פעם ציחצחו חרבותיהם באסיפות ובמיטינגים שהיו מתכנסים בשפע בימי הדמוקרטיה הרקובה של מהפכת־פברואר. ימים אלה חלפו ללא שוב, עכשיו אצלנו דיקטטורה של מעמד הפועלים. ללאומנים כפסח כץ לא יותן לסובב את האשכים (בעידנא דריתחא היה אבא משתמש בביטויים לא דווקא אינטליגנט־טיים במאה אחוה: אשתו מאניה, בריה עדינה, היתה מתרעמת על כך).

אבא כוהן מכריו הפסקה. השופטים מתייחדים כדי לדון בפסק־הדין. מסמך זה, פרי עטו של איש האידסקציה ופרי הגהתה של מאניה, אשתו האינטליגנט־טית, הוכן מראש. שלושת השופטים, ובראשם אבא כוהן, חותמים.

והנה הם שוב על הבימה. השופט עומד מימינו של אבא כוהן, השופטת – משמאלו. הקהל עומד על רגליו ומאזין לפסק־הדין. בהתאם לסעיף 4 של החוק על בתי־הספר העמלניים גוזר השופט לסגור בהקדם האפשרי את כל מוסדות החינוך הדתיים הנקראים "חדרים" ולהעביר את הילדים לבית־הספר העמלני עם לשון הוראה באידיש.

לאחר הכרות פסק־הדין יוצא יושב־ראש המשפט, הוא אבא כוהן, בנאום הסברה קצר. הוא נושא מלתו הזועפת על הציונות, הלאומנות והריאקציה, הנדחקות כאורחות בלתי רצויות ומעכירות כל מיבצע פרולטארי שהמפלגה סמכה עליו את ידה. הוא מזכיר לשוגים ומשגים, כן לתמים ומיתממים כי על־פי תקנות השלטון הסובייטי, ילדים בני פחות מ־18 אסור ללמדם לימודים דתיים. שנית, הלימודים צריכים להתנהל אך ורק בלשון האם, כלומר, באידיש. שלישית, יש להשריש בבתי־הספר את ידיעות הטבע. רביעית, אנו נזקקים לא למלמדים חשוכים, תרחים זקנים, אלא למורים מתורבתים בעלי־מקצוע. חמישית (קולו של הנואם מתגבר והולך), האשימונו כאן כי ברצוננו לחסל את העם היהודי. אין הם מבינים, הריאקציונרים, כי החיים הולכים ומתקדמים, כי באה תקופה חדשה – תקופת אוקטובר. בכדי לשמור על קיום העם היהודי אסור להיסחב אחורנית. לא מציון יבנה העם, לא מלשון קודש, ולא מחמישה חומשי־תורה. חברים, השלטון המועצתי הוא שלטון העם עמל. לעם העמל לא נחוצים החומש ורש"י, השולחן ערוך, סוגיות הגמרא הנפתלות. העם נצרך לאוויר צח, להתפתחות, לאור וטבע. לא אנחנו מחסלים את התרבות היהודית – זה אתם רוצים להקפיא אותה, להעמידה על היהדות המאובנת. באגדות נושנות לא יקום העם. לא המלמדים, הרבנים, הבורגנים,

הציונים אחראים לקיום העם (קולו של הנואם הולך ועז), אין אנו נותנים אמון בהם. אנחנו הקומוניסטים, יהודיים ולא יהודיים, אחראים להתפתחות תרבותו של כל עם ועם, בתוכם גם של העם היהודי. האחריות עלינו ועל צווארנו! אם תקומו להפריע לנו, נדע לרסן אתכם!

אבא כוהן סיים את דבריו הסיכום. באולם על שם רוזה לוכסמבורג שרים את האינטרנציונל. מה זה? משהו פותח בהימנון הציוני. זה פסח כץ. הוא עומד על הבימה, יהדי משונה זה, וקולו מבקיע וחוצה את ההימנון הפרולטארי. נראה כי שוב חשקה נפשו במרתף הצ'קה. נמצאו לו תומכים תמהוניים גם באולם. מובן מאליו – הראשון בהם מישה כספי. עילגות פיו לא מפריעה לו הפעם, הוא חוצב מלים ברורות ורצופות. עוד קולות נטפלים אליו. יש שרים בשפתיים הדוקות, לכל יבחינו בהם אנשי איציק שפיר.

בין המזומזים בכיווץ-שפתיים נמצא גם שואל הורביץ. כף ידה החמה של חנה נתונה בידו ברפיון, במסירות מלאה, בהישענות לעת צרה. היא מרגישה לא טוב, אפס היא שותקת. אין היא רוצה להדאיג את שואל. מחר תתקיים החופה שלהם, ויש להתאפק, להחזיק מעמד. החיידקים הרעים מתחילים להתנער מתקופת התדגורת ויוצאים לעבודתם הממארת. חנה'לי מרגישה כאבראש, בלבה מקנן רגש של אסון מתקרב. "מה אתך, חנה'לי?" גם שואל מרגיש חרדה סתומה. "בוא ונצא, שיילקה, האוויר פה מחניק". הם מקדימים ויוצאים אל הלילה הטוב, הם יושבים על ספסל צדדי בגן הציבורי הסובב את המועדון. עוד אצבעותיה החמות נאחזות בידו. כוכבים אין-ספור תלויים בשמיים, רוח קיצית נושבת. פה ושם מתפרץ צחוקה של אחת נערה, משל מישהו מדדג אותה בדמי האפלולי. הקהל יוצא מן המועדון. יהודים קשישים בעלי-זקן ואנשי-מידה, זזים זה אחר זה כצללים קפדניים. הללו מחשים, ואילו הנוער מרבה להג.

הקהל עבר, הצעדים החרישיים נמוגו. הלילה אופף את העולם במכסהו הברוך. חנה שוכבת על הספסל, ראשה על ברכיו של שואל. ידיו מלטפות את שערותיה, את קטיפת לחייה. כאב ראשה חלף. אז נלחצת לחיה התמימה אל כף ידו הנוקשה, משענתה זו בעולם, והיא לוחשת לו מלים נדושות של חיבה והלילה שותק סביבם, עוטה ללא הבדל אהבה נפשית וסבלות-אנוש.

פרק עשירי

27

אותו החיידק של טיפוס הבהרות (ריקאטסיה פרובאצ'יקה) אינו ידע רחם. הוא פועל ללא הרף, פוגע במערכת העצבים המרכזית, מרעיל את הדם, עושה צרות בפסיכיקה. חנה'לי ניעורה משנתה בלב פועם. עוד הלילה לא

עבר, בבית נסוך שקט. שואל, ראשו מכורבל בקצה השמיכה, ישן רגוע. היום תסודר החופה שלה, דבר-מה מדאיג את חנה, כובד ממלא ראשה, לאות נתפשטה בשריריה, כולה מדוכזכת ורצוצה. חנה'לי חולה, חולה אנושה! אולם אסור להיגרר אחר המחלה, צריך להתגבר, להתאפק – לדחות את המחלה עד אחר החופה. אכן משאת נפשן של הנערות הללו לקשור אליהן את הבחורים שלהן כל כמה שאפשר. חנה'לי לא תוותר אף על חוט דיקק של קשרים טובים אלה. אם זאגס, יהא זאגס, אם חופה – מתאימה גם חופה. העיקר ששואל יהיה כולו שלה. לשם ביצוע עיקר זה היא תתגבר זמנית אף על על הטיפוס הרע הזה שהחליט להתפוצץ בטרם עת.

חנה מתאמצת להירדם, היא מהרהרת בדא והא, מנסה למנות עד מאה. הסיפרות הולמות במוחה והשינה אינה באה. בקושי היא יורדת ממיטתה, הראש חושב להתפקע. בחוץ מפציע השחר, אותו תרנגול-שכן מבשר וקורא שוב את קריאתו תוך שיקשוק-כנפיים. חנה ניגשת אל המראה. איזה פרצוף! השערות פזורות ללא סדר, העיניים אחוזות-דלקת, צבע הפנים חיוור-דלות – לא, אין זו אותה חנה, כליל החביבות והחינניות. בתנועות רפות היא נוטלת את המסרק, את צנצנת התמרוקים. היא עושה סדר בקלסטר פניה. לאחר שעה קלה של טיפול עצלני אנו מתחילים להכיר בבחורה זו, שרק כותנתה לעורה, את חנה'לי שלנו. לבסוף היא גולשת תחת השמיכה ונלחצת אל שואל. ראשה סובב עליה כגלגל, אולם היא תתאפק, תתאפק עד הסוף.

חנה נרדמת. לאחר אותו המשפט המחורבן, שנסתיים אתמול בשעה מאוחרת, ישן כקדרום גם שואל. בינתים מוסיף ומגיח הבוקר, הוא זו וזוחל קדימה. שואל פוקח את עיניו. השעה התשיעית, עת לקום. החופה תסודר בעוד כשעתיים, ולא נוח לאחר למיבצע זה, אם אתה החתן. גם חנה'לי מתנערת. ראשה עליה סחרחר, יש חום, אולם היא מעלימה זאת. היא מתלבשת ברצינות של חולשה. שוב אנו מבחינים באותה שמלה אודיסאית צהובה עם העיגולים האדומים. המחרוזת הענברית מקשטת את צווארה, כושם צרפתי נודף, תוך רפיון חולני. שואל לובש את כותונת הקיץ עם עניבת הפאר. הוא עושה זאת בגניחת-אונס: אותן שנים לא היו אצלנו עניבות ועיר-בורגניות אלו באופנה. אך מה לעשות? אין ברירה, חתן צריך למשוך בעול. נוסף לכותונת המהדרת הוא לובש מכנסי גאליפה⁸¹ (לא חדשים לגמרי) עם חותלות-חאקי ונעלי-צבא גסות. כשייצא לבית-הכנסת יחבוש לראשו כובע-בדיונובקה משומש שראה בזמנו אירועים ותופעות.

אפתעה! מה תאמרו על מרים זו הקפצנית? פישפשה ומצאה בקמטר רב-השנים את ההינומה הנושנה של אמא פייגה. כפי שתבינו, צעיף-כלה זה לא הצטיין בחידושיות, אך לאחר תיקון-פורתא וגיהוץ זהיר עוד אפשר להשתמש בו. לפעמים שמורות אצל הזקנות שלנו שנים על שנים בטלוליות אלו, דבריי-מזכרת של ימי חג ואושר, אשר שוב אין להם תקומה. מרים קמה

היום בשעה מוקדמת והביאה סדר בהינומה זו. בתחיל! שלושת נשי הבית עומדות מול המראה ומודדות את צעיף התחרים. ראשה של תנה'לי כוער, היא רואה את עצמה בהינומה כראות נערה זרה: היא, תנה, לחוד וכלה זו לחוד. מרים, כמו תמיד, פולטת בהתפעלות שמות-לוואי נלהבים: מצוין, נפלא, נחמד וכדומה. עיניה של פייגה צמודות בעצב וערגון אל ההינומה רבת השנים: היו זמנים.

על החופה לא הוגד לאיש, היתה זו חופה סודית. בימים ההם השתדלנו להאפיל על טכסים דתיים מעין זה, על אחת כמה וכמה כשהחתן-כלה סטודנטים אדומים ואבי הכלה פעיל באיגוד המקצועי. יואל, פייגה ומרים יוצאים בהקדם, פניהם מועדות לבית-הכנסת. בידיהם של הורי הכלה ילקוטים עם כיבוד, גם בידי מרים צרור שטוח – זוהי ההינומה. לאחר זמן-מה יוצאים חנה ושואל. רגליה כושלות, אבל יש לה משען-מבצר, היא נתמכת בו. עם מסעך כזה אין אדם הולך לאבדון.

הרב שולמן, איש שמנוני כבן ששים, בעל זקן קצרצר ופנים עדינות, נוכח בבית-הכנסת עם מניין של זקנים. יום חול, מניין-חול, חופה צנועה. הטקס נערך כתום התפילה. לאחר חתימת הכתובה הועמדה החופה על ארבעת כלונסאותיה. חנה, עטורה אותה הינומת-תחרים, מסובבת שבע פעמים את החתן שואל העומד תחת החופה כשהבודיונובקה המשומשת לראשו. דבר-מה מעורר רחמים קפא בחזותה של הכלה. פייגה מובילה אותה, פייגה החותנת. מה צר שאין פה סוגיה מרקובנה, חנה'לי נוקקת עכשיו ביותר לידי אם. שואל שם על אצבעה את הטבעת ואומר את נוסחת הקידושין. הרב שולמן קורא את הכתובה ומוסר אותה לתנה'לי. סוף-סוף מסמך חשוב זה נמצא בידיה, היא טומנת אותו במקום צנוע. נשמעות ברכות מזל טוב. בינתיים מסדרים חיים השמש ופייגה הורביץ את השולחן. יואל ופייגה הביאו בקבוקי-י"ש עם מלאי הגון של דובשן. הזקנים יושבים אל השולחן המרופט של בית-הכנסת מלא-זיקנה זה. קוראים שבע ברכות, שותים לחיים, מקנחים בלקח. שואל וחנה יושבים בראש השולחן. המניין נוטל עוד טיפת י"ש. נוזלים אלה מתירים לשונם של מתמידי בית-הכנסת. על מה נושאים דברים? מובן, על אותו המשפט הכווי שנסתיים אתמול. איסר רבינוביץ ואבא כוהן אינם לוקטים פה מחמאות. הרב שולמן לא התערב במשפט, ואילו עכשיו הוא מרשה לעצמו מספר דברים מרים. אכן באו ימים: ולא נוח להיות אצלנו רב דמתא. זה שלושים שנה מנהל הרב שולמן את עסקי העדה היהודית בעיירתנו, והנה הגיעו ימי הרס וחורבן, אשר לא היו כמותם. גזירות על גזירות! וכי כלה עושה איתנו הריבוננו של עולם? למה הם לא נותנים לחיות?

חיים השמש משמש את המסובים הן בתור שמש, הן בתור דודו של החתן: פייגה חותכת את עוגת הלקח לחתיכות מעויינות. חתך הדובשן מלא בועות

טריות, חומות־מחוקות, מעוררות תיאבון. הרב מוסיף לתנות את דרשת התאניה, הזקנים עונים במנוד ראש. אכן באו ימי גוג ומגוג! יואל יודע רק לאמור "לחיים" בשעת הצורך, אין הוא רוצה להידחק עם דעות שלו בנושא, אף אם כידוע היה בנערותו עוזרו של אבא משה המלמד (כל משפחת הורביץ מאז ומעולם התעסקה במלמדות), ונהיר לו נושא זה של החדר היהודי. יואל ראה אנשים ומקומות, הוא יודע כי אוזניים לכותל. "לחיים, רבי!" אומר יואל, הוא מטפל רק במלה טובה זו. "שיילקה! – לוחשת חנה – נצא מכאן. יש לי כאב־ראש". היא מסירה מעל ראשה את ההינומה ופונה לצאת. פניה גרועות, ארשת סלחנית קפואה עליהן, כל דמותה מעוררת חמלה אין־קץ. שואל מבקש סליחה וקם אף הוא. כוסיות היי"ש גרמו לו מעט סחרחורת. הזוג הצעיר יוצא לכיכר בית־הכנסת. זו משתטחת באבק הקיצי תוך שפע דממה ונהרה. צהריים. השמש מכה על ראשה של חנה. עיגולים משונים, רשפים צבעוניים מתקפצים בעיניה. חנה־לי נחלשה, נחלשה מאוד. היא התאפקה – התאפקה, עכשיו כוחתיה אלו.

פתאום היא מתמוטטת, כמעט נופלת. אלמלא שואל היתה צונחת ארצה כמו כלום. "מה אתך, חנה־לי?" אין מענה, התעלפות עמוקה. עכשיו על שואל להראות את כוחו המכבי. הוא מעמיס את חנה־לי על שכמו, בתור סניטאר צבאי היה באופן כזה נושא לא פעם פצועים בשדה הקטל. אנו רואים תמונה מגוחכת: בחור לבוש עניבה מפוארת, נעל־צבא גסות ובודיונובקה מכוכבת, סוחב על שכמו גופת נערה שראשה מורד ומחרוטה מיטלטלת אילך ואילך. טוב שבצהריים מועטים העוברים ושבים ברחובות עיירתנו. שואל ממהר. צעדיו רחבים, עם קורט־צליעה. בחצר ביתם הוא מבחין ביהודה האדמוני, בן השכן, נער כבן שתיים־עשרה. "יודקה, מהר לבית־הכנסת, תמצא שם את מרים. מסור לה שתביא תיכף ומייד את הרופא יאקובוביץ! נו, אחת שתיים!" יהודה זה מבין משמעת צבאית מהי, לו אין צורך לחזור על צווים. שלוש, ארבע – יודקה איננו. שואל מכניס את חנה הביתה, משכיב אותה על המיטה. הוא מתיר את הקרסים והכפתורים הרכוסים, מפעיל נשימה מלאכותית. פיסת־נייר מזדקרת מחזיית שמלחה. טפשונית, מצאה מקום לכתובה! באה במרוצה מרים. יאקובוביץ בביתו, בעוד זמן־מה יבוא. גם פייגה ויואל הנה זה הגיעו. חנה מתאושת מעלפונה, אך הרגשתה גרועה, גרועה מאוד. פייגה מלאה דאגה מפאת מחלתה של הכלה, גם מתרדה לשואל. איזה זה שידוך, כשהכלה מתעלפת מייד לאחר החופה. אם שואל רכש לו אשה חולנית, אוי ואבוי לו. בא יאקובוביץ, מזוודות הרופאים בידו. אנו מכירים את האיש. הוא מקריב את כיסאו וכרסו למיטת החולה ומתנשם עמוקות. הוא מוציא ממזוודתו מדחום ותוחבו תחת בית־שחייה של החולה. אחר הוא נוטל את כף ידה וממשש בדופקה. מייד משתרעת על פרצופו אותה הארשת הכמוסה, שיאקובוביץ היה מומחה גדול לה. הדופק עצבני ונרגש. לאחר

דקות מספר מוציא הרופא את המדחום. שלושים ותשע מעלות! פני יאקובוביץ מרצינות והולכות. חכו רגע, יש לבדוק את הירכיים. החשד מתאמת: על שטח מצומצם פזורות פה ושם בהרות ורודות, יש גם אדומות-בהירות. האבחנה ברורה: טיפוס הבהרות. מחלה זו לא היתה נדירה אז בעירינתנו, סימניה המובהקים מזדקרים גם אצל נערה זו.

יאקובוביץ, כדרכו, ממלמל, אולם בני הבית מאזינים בשימת-לב חדה לכל הגה היוצא מפיו. חיטוי יסודי! להרתיח את הלבנים – לא רק של החולה, של כל אנשי המשפחה. להרתיח ולגהץ יפה – חרקים אלה אינם סובלים מידת-חום למעלה משישים מעלות. רק לאחר החיטוי מותר יהיה לטפל בחולה. המחלה תובעת אוויר צח, מרגוע מלא, אוכל קל ומספיק. כמה שלא נעים הדבר – לגזוז את השערות, אחרת תתחיל נשירתן ההמונית.

יאקובוביץ רושם מתכונות לחיווק הלב והולך, עמוס מזוודונתו וכרסו. אמנם כן, יאקובוביץ הסתלק מן המקום. מייד מתחילה פעילותה הנמרצת של האם פייגה. פייגה זו דרכה לצאת בשעת-סכנה למערכה. לכשבאה פורענות למשפחה פונות אליה כל העיניים. לאחר שעה קלה אנו רואים את יואל מבקע עצים יבשים. שואל ומרים ממלאים את הדוד הגדול מים, מציבים אותו על הכיריים. האש מלהטת, המים מרתיחים והולכים. מגהצים את הלבנים והבגדים במגהץ מלוכנן (שישים מעלות ויותר, מוות לחרקים!). בזה מתעסקת מרים. שואל מכריז כי אין הוא פגיע לטיפוס הבהרות – אשתקד נדבקה אליו מחלה זו בבית-החולים הצבאי, וכידוע אין אדם חולה אותה פעמיים. "זה לא אמת!" מפקפת פייגה. נדמה לה כי הדעתו זאת – פטפוט בדוי שאינו בא אלא לשם הרגעה. פייגה יודעת את נפש בנה. "חי נפשי!" נשבע שואל שבועת-שווא וניגש אל אשתו. אם הוא לא יקום בצר לה, מי יקום? הוא מעביר זמנית את חנה אל הספה, הוא נושא אותה, בוערת ומכורכת, הוא לוחץ אותה אל לבו. אין אצלה עכשיו לב אחר בעולם, היא מפקירה עצמה לידיו האמיצות, לעוזה-מעוזה. שואל עושה חיטוי במיטתה, מציע לבנים נקיים ומגהצים. המים בדוד רותחים, משליכים לשם עוד לבנים משומשים. על זה מפקחת פייגה. מרים מוסיפה לגהץ, זוהי עבודה זחלנית. שואל רץ לבית המרקחת להזמין את התרופות, בדרך הוא משאל אצל הספר פינקלש-טיין מיודענו מכונת-תספורת. יואל ופייגה מוסיפים ומתעסקים בחיטוי. כל הידיים עמלות עכשיו בחריצות. שואל בא במרצוה, בידי התרופות ומכונת התספורת. עיניה של חנה עצובות. שואל מלעיט אותה אבקה ראשונה. חנה שותה ומתקמטת: מרי! היא פותחת זוג עיניים מדולקות. הוא שטח תחת ראשה עתון וניגש לספר שערותיה. אין הוא מומחה לעבודה זו, אף אם בבית-החולים הצבאי היתה לו הזדמנות לעשותה פעם-פעמיים. השערות הגוזזות מסתדרות ערימות-ערימות זעירות על העתון המוצע. הראש מתערטל והולך. אין בו אף רמז לזה של כלה חשובה, אשת-איש. זה ראש

תינוקי בעל אוזניים בולטות.

לפנים בישראל, כך מספרים הזקנים, היו נוהגים לגזוז שערותיה של כלה ביום חופתה. זה נעשה מחשש של לא תחמוד. זה עשרות שנים נתבטל המנהג. אולם חנה'לי שלנו זכתה למלא מצווה זו במלואה, כדרך שעשו סבות־סבתותינו.

הראש המעורטל והבוער הזה! מעמקי המחלה מרגישה חנה את פרצופה הנשי לא בסדר. שואל כורך את ראשה ואוזניה במטפחת מצומרת של בד־כותנה.

מה טוב שיש לך ידי־מגן כמו שואל בשעת צרה!

28

שעת צרה! יש עבודה לרופא יאקובוביץ. חנה'לה הורביץ חולה אנושה. עליה להחזיק מעמד, לגייס כוחותיה ולהדביר את החיידק הארוור. כל משפחת הורביץ מסייעת, תומכת, נאבקת. יואל ובנו נתמחו בכת־חולים צבאיים, הם מבינים כיצד לטפל בחולים. בביתם אולי תחלוף המכשלה הזאת.

את מרים העבירו וזמנית לביתה של הדודה בתיה. חנה שוכבת בחדרון המבודד, מלאה חולשה וחיוורון. שטח של שמית־כלת משתקף בחלון. שמי התכלת אינם כוחלים בעיירתנו, ללא הפלייה הם פורשים חסדם על כל ברייה, כן על הדל בעשבים. בזמן קבוע, כמצוות אנשים מלומדה, עורכת ביקור־חולים אצל חנה השמש הטובה. היא נכנסת החדרה, נעצרת בקיר שממול, מטפסת עליו חרש, שוהה כשעתיים ונעלמת בפסיעות זערוריות. מאחורי החלון משתרעת עיירתנו הקיצית־קבצנית, עיירתנו המתעלפת באפסי־אוזניה. החדרון עומד על בהונות רגליו מסביב לחולה ושותק שתיקה זמזמנית.

באחד הלילות הופיע כורת דחוף להבהיל את יאקובוביץ. חנה'לה, ששכבה בפנים לווהטות אכולת חיידקים, התחילה מרגישה כאבים עצומים במערכתה הנשית. בא יאקובוביץ, תפוח ומתנשם כדרכו. למרות תמהונתו ומשקלו ההגון, איש זה מבין במדיצינה. הוא מומחה למחלות־נשים, זה שטחו הבלעדי בעיירה. שואל העיר אותו באישון לילה. עוד חרצובות השינה לא נשרו מעיניו, אפס כשהוא ניגש לעבודה הוא משאיר את הפיהוקים בחוץ. לאחר בדיקה קצרה יאקובוביץ מאבחן: הפלה. עסק מזופת! כשהטיפוס והגניקולור־גיה מסתבכים בצוותא הם עושים צרות. על יאקובוביץ הוטל לטפל בחולה עד אור הבוקר. זה היה לילה שחור לאנשי הורביץ.

והימים עוברים. הן הטובים, הן הרעים זזים מאז בריאת העולם בכיוון שאינו חוזר. אף טיפוס הבהרות יש לו חוק וסדר. לאחר ימים קשים התפרץ סוף־סוף המשבר, התפרץ ועבר בשלום. לאט־לאט החולה מתנערת. מופיע אצלה תיאבון. הוא הולך ומתאכזר. כלב חם מטפלת פייגה בחולה, שואל

עוזר על ידה. יואל עושה שוב במסעדה. ראשה ואוזניה של חנה ערומים, הם כרוכים במטפחת. תודה לאל, בפניה הופיע סומק קל. עונת ההחלמה קוראת לחיים, מבטיחה עתיד.

עוברים עוד ימים. יאקובוביץ מרשה לשבת, אחר ממליץ גם על טיולים קצרים. הסכנה חלפה. מרים חוזרת הביתה ומשתלבת בעבודה.

כן, הזמן אינו עומד, הוא זו בכיוון אחד – קדימה! אוגוסט נכנס לתוקפו, אוגוסט העצוב. שואל עובד שוב במסעדה. השיפוץ עומד בקרוב להסתיים. בוקר אחד מחליטה חנה ללוות את העובדים למסעדה – עד כמה עליה להתחמץ בבית? מדברים על לכה, משדלים, שואל מנסה להרים קול (סוף־סוף הוא בעל או מה? בידי מי הפקיד אבא יצחק מאיר את בתו היחידה?) – יגיעה לבטלה. והנה היא נגררת אתו למסעדה. שם היא יושבת על שרפרף ומסתכלת בעובדים. אם אתם סבורים כי היא מתעניינת ביואל מואסייביץ' הורביץ אינכם אלא טועים. פשוט היא נמשכת אל שואל, אל הנער והבעל שלה. היא הולכת אחריו כצל, איפה הוא, שם גם היא. אהבה! בחורה מגוחכת זו, בעלת הראש הגזזו והאוזניים המזוקרות, לא מתביישת לאהוב בגלוי את הבעל שלה הרזה. כמו רוח צעירה נושבת עכשיו תדיר בחדרים, צעדי אושר זהיר נשמעים, אור נשפך.

אהבה! חנה מוסיפה ומחלימה, אצל בחורות צעירות זה הולך בזריזות. קשישים רבים נפחו או נפשם לרגלי טיפוס הבהרות, הצעירים היו מתים פחות. עכשיו הופיעו אצל חנה'לה דאגות אחרות. מאז ומעולם יש להן לנשים צעירות (וגם לזקנות) משיכה משונה להיות יפהפיות. חנה מסתכלת במראה, וראשה הגזזו אינו גורם לה נחת־רוח. בערב מתכנסת חברה צעירה בבית ההורביצים, אצל מישה זילבר או בגן העיר. גם חנה יוצאת עכשיו מדי פעם עם שואל שלה. זרועותיהם חבוקות. ראשה של חנה חבוש מטפחת, את צווארה מקשטת המחרות האודיסאית הידועה, ריח כושם צרפתי דק נודף בסביבתה. היא מרימה ראש ואומרת שלום לכוכבים ראשונים. דועכים שמי הארגמן. רוח קלילה נרכנת וקמה, לוטפת עלווה ולחיים ודואה הלאה. צווארו של שואל פתוח, חנה מרחמת צוואר כחוש זה. אצבעותיה הקלות מכפתרות חולצתו. "שלא תצטנני!"

בימי צעירותנו היינו גם אנו מתכנסים בערבים, הצוותא נעשה לנו הרגל והכרח. סחנו, פעמים גם התקוטטנו על נושאים חשובים – החל מבירור הבעיה בדבר פיענוח שם מחברו של הזוהר הקדוש וכלות בתורת הערך העודף של מארכס ובעתידות העם היהודי בתפוצותיו. בחורים התפלספו, קישקשו, שתקו, עשו חוויות עם בנות. היו גם אהבות – הן הדדיות, הן ספוגות תקלות וכשלונות. היתה בינינו כת אינטליגנטית שלא התמכרה בגלוי לשטויות אלו. עולמה הפנימי של כת נאורה זו (גם אני המחבר השתייכתי אליה) לא סבל גישה המונית לאהבה בת השמיים. זכורני, היתה

בחברה שלנו רחלה אחת, שהייתי הוזה עליה בלילות, כותב לה שירי להבה מטופשים, מזיע ומגמגם בנוכחותה. ההססנות הנאצלה היתה בעוכרי. רחלה זו לא חשדה כלל ברגשותי העדינים ונתקרבה אל פאשקה אחד, שהיתה בו גסות זו, שרירים עבים ועורף מוצק. והנה התחילה רחלה פורשת מן החבורה עם גזלן זה, ואילו עלי באה עונת הסכל המתוק.

לא נתמסר לזכרונות מימי־קדם, נחזור לקבוצת החלוצים. הם עבדו בשעות היום איש איש במקצועו ועם הערבים היו מתכנסים לשם בילוי ונופש, כן גם לעבודה תרבותית זהירה. חנה ושואל השתתפו אף הם בקבוצה זו. מדריכה ומלכדה היה מישה כספי.

בחור נאמן זה לא סטה אף פסע ממשאת נפשו. לפני שנים התווה לעצמו את הדרך, והוא הולך והולך בה ללא נטות. הוא לומד בהתמדה שענות אצל אבא, ויהודי זה יודע את המלאכה. עכשו נתווספו לו שני חלוצים עוזרים – בנו מישקה ולאה'קה זו הקטנה ממשפחת צירלין, שנדבקה אל מישה הגמגמן ללא הינתק. בנידון זה גילתה הפעוטות יציבות ונאמנות בלתי רגילה. אנו רואים אותה מדי יום אצל המלחציים. מראה מגוחך, מראה נוגע עד הלב! לאה'קה חובשת לעינה השמאלית את העדשה המגדלת ויוצאת לנקר במנגנונו של שעון משותק. ומה אנו רואים? המברג הזעזעורי מתחיל להראות מצפון ולהיכנע לאצבעות הקטנטנות, הוא מפרק ומצרף את החלקיקים. הברגים הפעוטים מכירים קימעה קימעה באצבעות אלו. אם צפה ועולה לפני לאה'קה איזושהי שאלה, היא פונה אל הבחור שלה מישה. מפני הזקן יש לה דרך־ארץ, אין היא רוצה להטרידו. אמנם פרץ זילבר אינו מסרב כששוליה קטנה זו פונה אליו באופן ישיר. ברוך השם, אין הוא סומא, הוא מבחין עד היכן הדברים מגיעים עם לאה'קה וריזה זו.

אל תגנו את הבחורות. מכיוון שלאה'קה צירלין מתקשרת אל מישהו, היא עושה זאת ברגש ותבונה. אותם הזיקים הטובים המתפרצים ללא קמצנות מעיניה של הקטנה צדו את הגמגמן הלזה. לבו מלא, הוא כותב שירים, הוא חי כמו בחלום. הוא רואה בלאה'קה לא בובונת חיה. פעוטה זו לא תלושה מן החיים העיירתיים, יש לה כדורים במוחה, היא שקולה בדעתה כמו מבוגרת וקולטת בכנות תורתו הגמגמנית של חברה מישה. תורה זו רק כיוון אחד יש לה: ציונות. בעולם הגדול בו אנו פוזרים יש צרות די והותר. אם רע לו לאדם הוא מנקר ומנקר עד שהוא מוצא איזה שער לעזאזל ושופך עליו את חמתו. העולם נזקק לעזאזלים, העולם נזקק ליהודים! כל זעזוע מדיני קשור עם צרות לאוכלוסיה ועם רציחות ופרעות ביהודים. הבורגנים והאגרופים מאשימים אותנו בכיצוע המהפכה הגדולה. הכו בז'ידים, הצילו את רוסיה. ואמנם היכו, ועוד איך! אלמלי נכשלה הרבולוציה היה האספסוף טוען אז כי היהודים אשמים בסחרחורת – ושוב היה דמנו נשפך. עד מתי, ריבוננו של עולם? עלינו להתארגן, להראות התנגדות, להתכנס במקלט בטוח ולהתחיל

חיים חדשים...

ומישה זילבר-כספי יוצא בנאום-לחישה מגומגם על ארצנו השוממה, המחכה זה אלפי שנים לבניה. אפופי-לילה הם יושבים על ספסל מבודד בגן העיר. הוא מחבק בתישראל זערורית זו, הוא חוסה עליה בלב נרגש. אז היא נלחצת אל הגמגמן, היא גם מנשקת אותו כמו אחות. הוא קורא לה את שירו החדש (חבל ששירי הבוסר של מ. כספי לא נשתמרו בשנות המבוכה). נפשה אף היא מתמוגגת. היא תלך אתו, תעזוב את אמה, את אביה, אחיה ותלך אתו לקצווי ארץ. חלומותיו - חלומותיה, עמלו - עמלה, חיי - חיה. היא תתרום לו כל אשר לה. ואם לעיין בדבר, אז למרות ממדיה האפסיים של בת זו היא כולה יקודאש, "א ברען"⁸² כפי שמכנה אותה אחיה הבכיר נתן.

עד כאן ענייניו האישיים של מישה כספי. היתה לו גם עבודה ציבורית מקיפה. לאט-לאט עברה אליו העבודה הארגונית של החלוץ העיירתי. בערבים מסוימים מתכנסים הבחורים והבחורות בביתו של אחד מבני החברה לשם מיבצע תרבותי-חינוכי. בעיקר מתעסקים בלימוד עברית ובהתעמלות. יש גם הרצאות צנועות. זיאמה שטיינברג נרתם שוב לעבודה, הוא מורה עברית חשאית למתחילים. את זה יש לעשות במחתרת - עודו חי, אבא כוהן, הוא מלא פעלתנות, אגרופיו קמוצים לנגיחה והרס. אל לשכות כי הוא קשור עם איסאק שפיר, עסקן הצ'קה. שניהם מלאים משטמה ללאומנות העברית, לציונים הקונטר מהפכנים, לקלריקאליים הבזויים, להבראישי הבורגנית. מתקני-עולם אלה עובדים במלוא הפעילות, ויש להיזהר.

שואל מדריך כשטח ההתעמלות. בגוף בריא נפש בריאה - פתגם עתיק זה לא נחסל עם התמוטט המשטר הישן. העיסוק בהתעמלות היה כמעט כשר. רגלו החולה של שואל החלימה. לפני שנים עשה במכבי, גם שיעורי ההתעמלות ב"הרצליה" עוד לא נתנדפו כליל.

יש עבודה! הגיע גם תורן של הבחורות. מישה הטיל עליהן לתפור לכל הקבוצה מכנסי-ההתעמלות כחולים וחולצות-טריקו לבנות. משימה חשובה! דברים כאלה אינם נעשים בחדא מחתא. העניין בוצע לא בלי פולמוסים ידידותיים (גם לא כל כך ידידותיים), כנהוג אצל בנות כשהן נשאות בינן לבין עצמן.

מרים הורביץ מצטרפת לאט-לאט לחברה החלוצית. היא לומדת עברית, מתעמלת, משתתפת באותה תפירה קולקטיבית. מה אתם רוצים? שמונה עשרה שנה (אם גם לא מלאות) מתחילות להראות את עצמן. ויש מה להראות! במרים ים של חביבות. אולי אין היא מזדקרת מסקירה ראשונה, אך מכיוון שהנך נמצא בחברתה זמן מסוים אתה מתחיל להעריך את החן הרב הצבור בנערה נחמדה זו. נתן צירלין, אחיה הבכור של לאה'קה, אף הוא חלוץ בין החלוצים, הבחין באלו הסגולות המקסימות. גם הוא לא היה מן הבחורים הפחותים, ומרים נתנה בו עין. דומה שהזכרנו אותו לעיל. הוא היה

השחקן הראשי ב"מזל טוב", הוא מילא את תפקידו של ר' אלתר והשאייר רושם. עכשיו זה בחור כבן עשרים ושתיים שאוהב להתבדח בפנים חמורות. שחקן! הוא אמן החיקויים, סכנה לעמוד במחיצתו. בין רגע הוא יכול לחקות כמו כלום את עמידתך, ארשת פניך, אופן דיבורך, תנועותיך. הוא עושה אותך ללעג ולשנייה, ועליך עוד לצחוק לתעלוליו יחד עם הקהל. הקהל צוחק בכל לב, הרי לא הוא הפעם מטרה לחיצייו של הארטיסט. בחיצוניותו אין נתן בעל יופי מרעיש. הוא עובד עבודה חלוצית אצל ירוחם הפחח, אשר בכיתו התמקם לפני מספר שנים המועדון הציוני. ירוחם זה התעסק לא רק בפחחות, אלא גם בנגרות, כך שנתן זכה לפרקטיקה טובה. הוא היה גבוה מאחותו פי אחת ורבע.

חנה לא משתתפת בעבודה, היא צוברת כוחות. אולם מדי ערב היא מצטרפת אל שואל, אין היא זוה ממנו. אותו הגרמפון התשוש אף הוא עושה עבודה חלוצית. הוא מלווה כל התכנסות, ובמקרה של סכנה הוא יוצא בהזמנה צרודה לריקודים. עקבות הטיפוס עוד ממריצות את חנה להימנע ממחולות. מה עושה שואל? גם עליו להשתתף בתפושת הרקדנית, זאת חובתו החלוצית. אך הוא מוכרח להזמין בחורה אחרת. מרים עסוקה עם נתן צירלין, באחרונה אין הוא מוריד עין ממנה, הוא שותפה הקבוע לכל הריקודים, ואילו היא יודעת עכשיו אך לקרן. באין ברירה אנוס שואל להזמין למחולות מאשר מעלה המזלג. פעמים מעלה המזלג את אטלה זילבר, קפצנית זו אשר קומתה יכולה להתחרות עם זו של שואל, הגבוה בחבורה. זוג כדורסלני זה מתחבק ויוצא בוואלס או קראקוביאק. לכאורה, מה יש בזה? אולם חנה מתייסרת. פעם נדמה לה שההתחבקות מאומצת קצת יותר מן המידה המתאימה, פעם היא מבחינה בבת-צחוק הדדית החולפת בין שואל ואטלה, פעם היא רואה (פחד אלוהים!) כי עמוד-טלגרף זה, הצרה הארוכה, הניחה ראשה על כתפו של שואל.

ייסורי קנאה, צער בעלי-חיים! אין חנה'לה שלנו טיפשונית עד כדי כך שתיטפל אל שואל בטענות וטרוניות. אולם באישון-לילה (הלילות היו מאריכים והולכים) היא מניחה את ראשה המבושם על חזהו, בראשה נובטות שערות רכות ומצחיקות. "בטח אתה כבר מואס בי!" כך היא לוחשת בעלטה לחש מר. אז הוא מחבק מותניה הנערתיים בידו האחת, בשנייה מלטף ראשה הגזוז. "כן! - הוא עונה, אף הוא לא מרים קול - איזו זו תסרוקת, ואיזו זו אשה לא יפה, אשה מכוערת!" כך הוא לוחש בחמימות, מנשק מכוערת זו בכל כוחותיו עד שהיא פורצת בצחוק כבוש, צחוק נשי רב אושר ורגש.

מאודיסה מגיעים מכתבים נדירים. בראשונה כתב יצחק מאיר, סוניה מקובנה לא היתה מעולם מן הכתבניות השופעות. אף אם לא סיימה את האוניברסיטה הנובורוסית באודיסה, היא לא היתה אנאלפביתית. בסוף אוגוסט, לאחר הפסקה רבת ימים, נתקבל מכתב כתוב כמו ידיה של סוניה

מרקובנה. האותיות היו ענקיות. המכתב הקצר לא בישר טובות. יצחק מאיר חולה, מצבו מעורר דאגה. רצויה נוכחותם של חנה'לה ושואל – מוטב ידרונו לחזור לאודיסה. בנשיקות ובדמעות, אמא.

זה היה תוכן המכתב הקצר. יצחק מאיר לא הוסיף אף שורה. חנה נתמלאה חרדה. בין הבת היחידה והאופה הכחוש והזריז, ראש המשפחה, שררה אהבה הדדית. מה אתו? אף אם הלימודים במכון הרפואי יתחילו רק באוקטובר, הוחלט להחיש את הנסיעה לאודיסה. העבודה העיקרית במסעדה נתיימה, בריאותה של חנה נשתפרה, הקיץ הולך לקצו, יש לזוז הביתה. או מתחילים הזקנים להתמקח, גם מרים זורקת מילתה. ברצונם לעכב את הזוג שלנו עד כמה שאפשר. הם מביאים ים של טענות והוכחות. חולשתה של חנה, קשיי הדרך, רוזנו של שואל והכורח להשמינו קצת, הוולת מחירי הפירות שבשלו, מזג האוויר הנאה. חנה נתעקשה הפעם, היא דואגת לאביה. מדוע לא כתב אף דרישת שלום!

לאחר משא ומתן הוחלט לנסוע בעוד כשבוע, בתחילת ספטמבר. לשואל הגיעו הימים האחרונים בעיירת מכורתו. הוא מבלה עכשיו הרבה עם חברו הטוב מישה. בעטיית גמגמנותו אין בחור זה מסוגל להרצות הרצאות. שמא יטיל על עצמו תפקיד של מדריך בהתעמלות? לא, גם לזה דרושה לשון שוטפת. חנה ושואל יושבים בבית, נוכחת גם לאה'קה צירלין. הערב עומד להיכנס לעיירתנו. מישה פותח בשיחה חשובה, שואל ושתי הבחורות מאזינים.

ברצונו של מישה לארגן פה עלייה של קבוצת חלוצים ראשונה לארץ־ישראל. קשה לדעת את הנולד. אם עכשיו, אומרים, עוד אפשר להתחמק מכאן, ייתכן כי בעוד שנה כבר יהיה מאוחר. לא טוב בעיירה. רוב היהודים איבדו את מקור פרנסתם. במיוחד סובל הנוער, עליו לברור דרך בחיים. הנוער העברי בעיירתנו עומד על פרשת דרכים. ילכו מי לקומסומול, מי לקבל השכלה גבוהה, מי לעסקנות בנאפ, מי ימשיך להתבאש בעיירה. הוא, מישה, קורא לחלוצים לנסות מזלם ולעלות עוד השנה. אנשים נוסעים דרך אודיסה לרומניה, דרך קווקאז לתורכיה ופרס, כן גונבים את הגבול המערבי. יש לנסות!

ומישה פונה אל שואל וחנה בהצעה להצטרף לקבוצת עולים זו. ההצעה המגומגמת מביאה את שואל במבוכה, גם פני חנה כמו מתכרכמות. היא אומרת: "עכשיו עלינו לנסוע לאודיסה. אבי חולה מאוד". שואל אומר: "נעניין בדבר. טוב יהיה אם תסעו דרך אודיסה. תוכלו לשהות כמה שנחוץ בחדרי, שם גם נחליט בדבר העלייה". שוב אומר מישה, מגמגם ואומר: "שואל, אתה מתחמק משובה ברורה!" – "עוד נעניין בדבר", חוזר ואומר שואל. לא קל להחליט בבת אחת, יש להרהר ולשקול.

בעיות חמורות עמדו אז לפני הנערים והנערות בעיירותינו. נכנסים נתן

צירלין ומרים הורביץ. עכשיו אין להם ערב ללא פגישה. שואל חושב כי מצאו איזו פינה מבודדת ומתנשקים שם לעת מצוא. האחות מתחילה להתבגר. אין שמלת הקיץ שלה מצטיינת בהידור מופרז, שמלה זו גם לא צעירה ביותר. לעומת זאת צעירה היא בעלת השמלה, צעירה ומפיקה חיים. באחרונה לכוש גם נתן מדי ערב את חולצת החג שלו. בחור זה מעורב עם הבריות וחלוץ נאמן. מלבד כשרונו השחקני מצאה בו מרים עוד אילו תכונות, אולי גם עמקות ורצינות. יש קומיקים משונים כאלה בעולמנו. אם כך ילך הלאה יש סכנה כי נצטרך לברך את מרים ונתן בברכת מזל טוב. נכנסים עוד צעירים וצעירות. החברה יוצאת לגן העיר. השמש שקעה. השמים הולכים ונזרעים כוכבי אוגוסט. שואל גושם עמוקות את האוויר המצונן והמעודד. כף ידו נתונה בידה של אשתו חנה. הם עומדים בשערי עיירתנו המתמטטת בתחילת שנות העשרים למאתנו. דורם מוטל לפניהם, רווי הוות ותהפוכות. הם צועדים תחת הכיפה המאפילה. אנו רוצים לאחל להם עתיד מתוק, אך מה לעשות, והעתיד הפרוש לפניהם מלא אימות עד בלי די.

29

לא נזדמן לו לזוג הצעיר לבלות את ירח הדבש תחת פעמונים חוגגים, גם הנסיעה מהעיירה לאודיסה לא עברה בתנאים של מסע רוזנים. החדירה לקרון בוצעה רק תודות למדיו הצבאיים ואגרופיו של שואל. לאחר שנדחקו עם חנה לקרון היו תלויים בנס שעה ארוכה עד שנתפנה שטח אפסי, ושניהם הסתדרו עליו צפופים ולחוצים.

כזה היה משפט הנסיעה ברכבת באותם ימים קשים. עיפיים ורצוצים הגיעו נוסעינו לאודיסה. בידי חנה אנו רואים אותה מזוודה קשישה, עליה סופר לעיל. שואל סוחב מזוודה שנייה ושק מצרכים. אף אם גם בעיירה מחסור בחומר-לעיסה, אולם שהאם פייגה שולחת את ילדיה למרחקים היא משתדלת עד כמה שאפשר. בשק – מני מאפה, לחם, גריסים, גם שתי צנצנות. באחת שומן קרוש, בשנייה ריבת שזיפים.

באודיסה פוגשת את הזוג שלנו ידיעה מרה עד אפס מקום. יצחק מאיר שולברג איננו בחיים, הטיפוס אכל אותו. מסתבר כי אותה הכינה הנאלחה פגעה בשניהם, באב ובבת גם יחד. צעירותה של חנה עמדה לה במאבקה עם החיידקים המאוסים, ואילו יצחק מאיר בן החמישים לא עצר כוח. עם כל פזיזותו היה המנוח איש תשוש, שמיחושיו-לב היו מטרידים אותו. לב זה עבד לא מעט הן במאפיה, הן באגודה המקצועית, הן בביתו ונחלתו. כל זה תבע כוחות, מצץ לשד. חיידקי הטיפוס נתקלו בקרקע נוחה.

כהלומת רעם מתלבטת חנה בבית וצועקת: "זאת אני אשמה!" צעקותיה פולחות לבו של שואל. הוא מנסה לנחם, מביא הוכחות מכאן ומכאן. היא

באחת: אילו לא נצמדה אל אבא היה נוסע עד קיוב וחזרה בתנאים משביעים רצון. בטח דקה בהם המחלה בדרך מקיוב לעיירה, כשנסעו בקרון גדוש, מזוהם ומלא חרקים. היא היא אשמה!

תאניה ואניה בבית. חנה מהלכת שחוחה, פניה מאובנות, קדרות עולם קפאה בעיניה. פני סוניה מרקובנה בכויות, שערותיה הלבינו. שואל שותק. בימי שירותו הצבאי ראה לא פעם את מלאך המוות פנים אל פנים. שליט נתעב זה רק יודע לרצוח רצח.

יצחק מאיר שולברג היה איש פשוט וטוב, ושואל אהבו. אולם לא נאריך בדמעות והספדים. היה איש ואיננו. יש להמשיך בחיים. שואל מציע לעשות חיטוי יסודי בלבנים, להשמיד, אם נטפלה, את הכינה ההיא המרשעת. סוניה מרקובנה וחנה מתעסקות בכבסים. שואל יוצא לעיר אודיסה. רחוב חרטון משתטח לפניו, רחוב חרטון ביום של ספטמבר. התמה עומדת ברקיע, לא כל עלי השיטות נשרו, יש ירק ויש תכלת. למרות זה נדמה לו לשואל כי דיכודך עומד בחלל. אנשים וסוסים מהלכים בעצלתיים, מלאי אבק ודיכאון, רוב האנשים כחושים – נעלמו עב־כרס מאודיסה. אין לפגוש גם סוסים אבוסים, הם מקבלים מספואם בצימצום. עתים חולפות מכוניות – כלי רכב אלה נועדו לפקידים ולקצינים גבוהים של המשטר האדום. חשמליות נדירות מזדחלות ביבבה, אשכולי אנשים נצמדים אליהן מפנים ומאחור. חזיתות הבתים מרופטות, כתמים וסדקים מזדקרים פה ושם. דומה כי אודיסה נפצעה קשה משך שנים גרועות אלה.

היא נפצעה, אולם היא חיה, היא מלקקת פצעה. קול גרון ומסור נשמע מאפסיים, מרשרשים מכחולי צבעים. בקרנות הרחובות עומדים וקמים קיוסקים, מופיעים שלטים חדשים – זה הנאפ נותן אותותיו. הזעיר־בורגנות מתחילה להתנער.

שנים אחרונות אלו לא היו מוצלחות לגבי הבעל־ביתיות של אודיסה. משבאו הבולשביקים נתארגנו על־ידי הצ'קה "חמישיות" שהיו הולכות מדירה לדירה ומפקיעות אצל התושבים האמידים את מלאי המתרות. החרימו כסף וזהב, תכשיטים ואדרות־פרווה, שטרות קרקיים,⁸³ ניקולאיים וסובייטיים, מיני מזונות. על־פי ההוראות היו משאירים לכל משפחה חמישים אלף רובל. מחיר פוד עצי הסקה היה אז אלפיים רובל, וערך הרובל היה יורד פלאים מיום ליום.

באו ימים גרועים לתושבי אודיסה. האוכלוסיה קיבלה כרטיסי־מזון של שלושה סוגים. לסוג הראשון השתייכו הפועלים, הילדים, הנשים ההרות. לשני – פקידים, בעלי־מלאכה, קשישים, נכים ותלמידים. לשלישי – שאר התושבים. מנות המזון לשני הסוגים הראשונים היו מצומצמות, לשלישי לא כל שכן. רעב שרר באודיסה, רעב שרר במדינה הכבירה. עכשיו נבטו ניצני הנאפ, חנויות וקיוסקים הורשו לחכירה, קולות הגרון

והמסור נשמעו בארצנו. הנאפמנים העתידים הוציאו ממונם החבוי והזדמנו לפתוח בפעולתם.

אולם לא רק כזה היה מראה אודיסה בימים ההם. מלבד פעמי הנאפ נשמעו גם פעמים של חיים ניעורים. הרבולוציה מהלכת בארצנו, הנוער הולך ונטפל אליה. שואל משוטט במכון הרפואי. הלימודים יתחילו בעוד כעשרים יום. על לוח המודעות דבוקה מערכת השעות. הרצאות של פרופסורים ושעות עבודה מעשית במעבדות. פנים צעירות מהלכות במסדרונים, נשמעים צחוקים, יש בחורים לבושים מדי צבא שנלחמו למען הרבולוציה, ביניהם גם שואל. יש בחורים ובחורות שימי המאבק עברו עליהם בבית הוריהם, ואף הם שואפים לתכלית. עוד מלחמת האזרחים לא נסתיימה, יש שפיכות דמים במאבק עם הכנפיות, עוד רועמות יריות במזרח הארץ, עוד הרעב, המחסור, הטיפוס תופסים בגרוננו. והנה בתי־הספר הולכים ומתמלאים נוער. על דור זה והבאים אחריו הוטל להפוך את המדינה המדולדלת ומלאת הפורענויות למעצמה אדירה. לנין מגשים את תורת מורו מארכס הלכה למעשה. בדרך זו בה אנו הולכים עוד לא דרכה כף רגל. אנו צועדים תוך גישוש. לא מעט חיים, שאיפות וחלומות יירמסו בדרך החתחתים.

שואל בא לרחוב אנראוצקי. כל ימות הקיץ עמד חדרו נעול ובלתי מאוורר. שואל מסלק את הווילונות המאובקים ופותח את החלונות. מיד נכנסת לחדר מיכסת אוויר רענן – חלקו מרחוב אנראוצקי, חלקו מפנים החצר. יהיה עליו לבוא הנה עם חנה'לה ולעשות סדר. שואל מרים את מכסה הפסנתר. המיקלדת מושיטה לו אצבעות לבנות־שחורות. הוא מסדר אקורד זהיר של דו מינור, נזכר באבל המשפחה ומוריד את המכסה. מובן, נכנס ואסיה. יש לו לוואסיה שלנו חולשה לפסנתרנות. ברנש זה גדל משך החודשיים. חושו המעשי נשאר בעיניו. "מה הבאת לי?" שואל מביא לו מספר רקיקים, מעשה ידיה של אמא פייגה. "איך המרגשים, ואסיה?" שואל נוטל את התינוק על זרועותיו. ואסיה טרוד, הוא לועס בשקידה.

נכנסת פוליה, ידידתו מאו. בפניה קצת נתעמקו הקמטים. מיטיה ושפמו מוסיפים לבקר אצלה פעמיים בשבוע. לא קל למיטיה להתפלח בין שתי נשים, אולם הוא איש עובד. פוליה מוסרת לשואל מכתב מהזודה גיטה. המכתב בא מרומניה, מהעיר יאסי. משך השנתיים אריק נתגבה והרצין. הוא מתלמד בבית־ספר כללי ומוסיף להתמחות בפסנתר (ברומניה קנו פסנתר של בלייטנר), והמדריכה מנבאת לו עתידות. אריק זה, שבאודיסה היתה לו הפסנתרנות לגועל נפש, אינו נרתע עכשיו מתרגילי מוסיקה. צדוק מתעסק במסחר יערות. עסקים, קלפים, כידור ושעשועים – זהו צדוק. גם ברומניה עושים חיים ונחת, אם רק מוח לך מתחת לגבחת.

שואל שם פעמיו למאפיה. העובדים מקבלים פניו, חבריו וחברי יצחק מאיר. נשמעים דברי השתתפות בצער. שנים רבות, עוד מימי הצאר, עבד

שולברג במאפייה זו, פה היה ביתו. עכשיו נשאר שואל מפרנס המשפחה, ועליו יהיה שוב לעבוד במאפייה. כשיתחילו הלימודים במכון הרפואי זה יהיה קשה. אך אותן שנים לא היו אצלנו חיים קלים.

עוברים ימים. ספטמבר הולך וקרוב לקצו. יום אחד פרצו לביתה של סוניה מרקובנה שלושה בחורים ובנות שתיים. גמגמן זה, מישה זילבר-כספי, אמנם ביצע את הפעולה המתוכננת והביא אתו לאודיסה קבוצה של חלוצים לעלות אתם ארצה. ואלה הם חברי הקבוצה: מישה כספי ולאה'קה צירלין (פעוטה זו תיגרר אחרי מישה עד סוף ימיו), אחיה נתן (זה שעושה אנשים לצחוק תוך פנים חמוצות) וכלתו מרים הורביץ. נצטרף אליהם הצלם מיכלין (רווק בעל ותק וחלוץ נאמן). לא יאומן כי יוספר! האחיות הצעירה מרים אף היא נצטרפה לחבורה. לא מעט דמעות הרביצה בה האם פייגה עד שקיבלה הסכמתה להצטרף לקבוצה. מה הוא ידע, נתן זה? רק להשתטות ולרקוד צוענית בזרזיות מואצת. מה בראש שלו? ריקנות, רוח תזוית. כך טענה פייגה. אולם מרים ידעה על נתן מה שסמוי מן העין, היא לא ויתרה על שחקן-רקדן-חתן זה שלה. יואל ופייגה נשארו עכשיו ערירים בעיירה.

חברה נאה! סוניה מרקובנה, שהכנסת אורחים היתה בטבעה, התחילה מייד לטפל במטבח, להכין ארוחה. אולם שואל ותנה העבירו את החברה לרחוב ארנאוצקי. שם, בחדרו המבודד של שואל, החלוצים ירגישו עצמם טוב יותר. מוכן, שאך באו התקיימה אצלם היכרות עם ואסיה. איש זה יש לו סקרנות, גם תיאבון אדיר למתיקות. החלוצים הביאו משהו בשטח זה, וואסיה הציג לפניהם כוח זלילתו.

אלפי פליטים היו באים אז לאודיסה מקצוות הארץ. כיצד לעבור את הגבול, זוהי הבעיה. לשואל לא היה נסיון בעניין זה. מה עשה? עמד והביא את הציוני הקשיש חנא פבלוביץ' נוסינון. מחבר השיר הדגול "לבאים אחרי" אוהב חברת צעירים. יושבים וסחים בענייני דיומא ובענייני פוליטיקה. חנא פבלוביץ' פשט את הסודר המשומש. הוא יושב בחדרו של שואל עם חוטמו רב הגשמיות ומייעץ עצות. יפה עשה שואל שהזמין את חנא פבלוביץ'. היו לו לזה מגעים עם אנשים נאמנים, והוא יקשר אתם את מישה כספי. כפי שידוע לו קו הדרך כולל נסיעה ברכבת מאודיסה עד ראודילנאיה, משם יש להגיע לטיראספול שעל חוף הדנייסטר, בטיראספול (זה נאמר בלחישת) פועלת קבוצת מבריחים שבעזרתם אפשר לחצות את הנהר ולעבור לבנדרי. לא מעט אנשים התחמקו בדרך זו לרומניה, היו גם תבוסות. יש עוד קווי נסיעה אי-ליגאליים. צריך להזדיין בסבלנות, יהיו קשיים.

דומה שהזקן נעשה צעיר יותר במסיבה החלוצית. חנה, עקרת הבית הצעירה, מרתחה קומקום. נמצאת גם חפיסת תה של גור מיובש. בשקו של מישה מתגלה שקיק מלא תחיתות סוכר. חלוץ חלוץ ושקו, נמצאים עוד דברים רציניים, ביניהם לחם, ריבה, תופינים עיירתיים. החברה לא סבלה

מחוסר תיאבון. הכרה התמשכה עד שהקיבות אמרו די. אז התפצת זמר חרישי, מלא געגועים לארץ המולדת. נתן צירלין ושואל היו מראשי המזמרים. חנא פכלוביץ' לא פיגר. איש זה כאילו נתחדשו נעוריו. לא נתקררה דעתו של הזקן עד שפתח בשירי-ציון של המאה הקודמת: "ציון, ציון, עיר אלוהינו", "על אם הדרך שמה מתגוללת", "אל טל ואל מטר", "אוי כי עוטיה אני", "אלי, ציון, ועריה" ועוד. משירי נכאים אלה עברו לפזמונים צעירים יותר. לבסוף הורקדה בחדרו של שואל הורביץ גם הורה חלוצית עליוה. חנא פכלוביץ' מחא כף והרים רגל. רק ואסיה לא השתתף בהילולא. הוא עמד מן הצד. מהפכת אוקטובר התקינה למענו זמירות אחרות. אותו לילה מתקיימות לחישות ממושכות בין שואל וחנה. סוניה מרקובנה ישנה בחדר השני. החלוצים נשאר ברחוב ארנאצקי. שואל לוחש את משאת נפשו. טוב היה אלמלי נצטרפו לקבוצת החלוצים. "שם בארץ נעשה משפחה טובה, א חנה'לה?" – "ואמאי" שואל מוסיף ולוחש כי אמא יכולה להישאר זמנית עם הדודה ברוניה (הדודה ברוניה, מיילדת על פי מקצועה, גרה באודיסה עם בתה וירה). "אמא נחלשה ונזדקנה. אסור להשאיר אותה עכשיו". כך לוחשת חנה ומחבקת את שואל שלה, היא מרגישה סכנה חמורה בשיחה לחשנית זו. חנה, שהיא רק בת עשרים, מוסיפה לאהוב את אישה, היא חרדה עליו, היא תרתק אותו במבחר שלשלאותיה.

שואל הורביץ נשאר בארץ רוסיה. הוא נשאר מפני שחנה, אשתו הצעירה, לא יכלה להצטרף אליו בגלל מצבה הקשה של סוניה מרקובנה. הוא נשאר משום שרצה לקבל השכלה גבוהה וסבר שיעלה אחר כך. הוא נשאר משום שהיה קשור באלפי חוטים אל רוסיה, אל חדרו, פסנתרו, אל חמימותה של חנה'לה. הוא נשאר משום שהדרך לארץ היתה קשה ומלאה סכנה, ואילו פה הוא עובד במאפייה ואוכל לחם לשובע. הוא נשאר משום שהושפע לא מעט על-ידי התעמולה בצבא האדום. הצבא האדום נלחם במסירות-נפש למען חיים חדשים; רגש המרפק איחד אותו עם הלוחמים האדומים. הוא נשאר משום שברוסיה נפתחו לפני הנוער היהודי כמה דרכים שהיו סתומות בימי הצאר. ההגבלות האנטישמיות הוסרו. אמנם בבתי היהודים משלו העוני והדילדול, אולם היתה זאת מנת חלקם גם של לא-יהודים. מכיוון שכל הזכויות ואף הזכות לחיי-מצוקה, הושוו, לא היתה בזה מרירות של הפלייה. שואל נשאר ברוסיה משום שאת כל עמדות התעמולה תפסו האידיסקים שהשמיצו בלי הרף את החזון הלאומי. שליטים אלה תקעו בשופרות על תבוסתה המלאה של התנועה. בעתונים ואספות חרפו את הלאומיים כמלחכי-פינאק של האימפריאליזם העולמי. צעקו על משבר כלכלי בארץ, על אבטלה המונית, על קדחת, על פרעות והתנגשויות עם הערבים.

כן, היו סיבות שבגללן נשאר ברוסיה הסובייטית שואל הורביץ. חוץ ממנו נשארו עוד הרבה רבבות, ביניהם מחבר סיפור זה. רבים נשארו מפני

שהאמינו כי המשיח הנה זה בא, כי נסתיימה מלחמת גוג ומגוג, ובאה הגאולה המיוחלת.

לאחר מספר ימים עוזבים מישה כספי וקבוצתו את אודיסה ונוסעים בדרך לטיראספול. שואל וחנה מלווים אותם ושוהים בבית הנתיבות עד שנדחקו החלוצים לרכבת. בלב כבד נפרד שואל מחבריו. מרים נופלת על צווארו ובוכה כמו ילדה טיפשה. לה לא קוסמת הדרך הקשה, אולם אתה חתנה נתן. פניו של זה קדורות עכשיו במיוחד. הוא פולט ברצינות מכורכמת הלצה תורנית. "תמסור דרישת שלום!" פונה שואל אל חברו מישה כספי. הוא לא הספיק לדייק למי דרישת השלום. אולי היתה מופנית לדודה גיטה, שבביתה התכוונה החברה לבקר ברומניה. בצילצול וחריקה ניתקים הגלגלים ממקומם. פסי הברזל מתרחבים ומקבלים את פני הקרונות הגדושים. לא, דרישת השלום היתה מכוונת לארץ הרחוקה, מלאת השמש והאור, עם בחוריה ובנותיה, ימה וחולותיה, פרחיה ושיריה, שחריה וערביה – לכל אותו המיכלול היקר, חזון הנפש.

הרכבת הלכה. שואל וחנה נשארו עומדים על הרציף. מחר מתחילים הלימודים במכון הרפואי. בתשע הרצאה בהיסטולוגיה, באחת-עשרה – באנטומיה. בארבע יהיה על שואל ללכת למאפייה.

הם יוצאים לכיכר. אודיסה מכוסה הפעם טחב וסתיו. הים השחור מלחך בזעם חופיה הסלעיים. ברחובותיה וסימטאותיה רוחשים אנשים חדשים. לפני זמן־מה חי פה ביאליק בסימטת ואגנר, ברחוב דיגטיארני – מגדלי, ברחוב רימיסליני – קלזונר, ברחוב באזארני נמצאה לפני שנים הישיבה של טשרנוביץ. היתה פה הוצאת מוריה, יצאו לאור השילות, פעלה תרבות, היה מרכז עברי.

עכשיו נטשונו כל אותם האנשים, נחסלו המוסדות. את המושכות נטלו אנשים אחרים, אשר בעוד כשתיים-שלוש עשירות שנים ייחסלו גם הם. בדריסה ורמיסה מתגלגלת עגלתנו החורקת בארץ רוסיה.

אנשים ונשים יושבים בפנים קהות בגינה הסמוכה לתחנה. לרגליהם רבוצים שקים מוזהמים, מזוודות וחבילות. על לוח עץ לבד מודבק העתון "איווסטיה של הגובאיספולקום ושל גובקום המפלגה".⁸⁴ עומד לטפטף גשם סתיו עצוב. בגינה תחובים פה ושם אילנות ערומים. מספר עלים כמושים עוד תלויים בין הענפים. בקצות הבדים הדקיקים נסתבכה מחרוזת של דמעות עצלות.

שמי עופרת מכסים את אמנו החורגת אודיסה. שואל וחנה צועדים ברחוב פושקין. הדרך ארוכה, הם יצעדו כך שנים על שנים. "עלינו לקנות סבון", אומרת חנה. שערותיה הולכות וצומחות מתחת לאותה מטפחת הצבעונין. ידה השמאלית אוחות בזרועו של אישה. שואל, גבוה ורזה, מהלך בצדה ושותק. הוא מרגיש עצמו כאילו רק זה מעל בקודש הקודשים.

ואותה רכבת מתגלגלת לאיטה בכיוון ראודילנאיה. באחד הקרונות יושבים בצפיפות שלושה בחורים ובנות שתיים. לאה'קה יושבת על שקה ועיניה ממולאות-הזיקים מופנות אל מיכאל כספי, אשר בעצם אינו אלא נער כבד־פה ואסיר־צדק. בראשו מתרקם עכשיו שיר חדש, בו המלה ארץ מתחרזת עם מרץ. מי יודע? אולי יזכה שיר זה להתפשט, מישהו יחבר לחן למלים טובות אלו, ואז יושרו המרץ והארץ כפי הנוער העברי המופלא, אשר הוטל עליו לסלול הלאה את כביש העיצבון.

נובמבר 1968

מאדמת ציון "שוממה וזרה" ועד "נוף האבות בארץ ישראל"

פרייגרזון החל את דרכו הספרותית בכתיבת שירים, ובשנים 1922–1928 כתב למעלה מ־50 שירים. רק שישה מהם נדפסו בעיתונות התקופה, וכל היתר נשארו בכתיב יד.

חלק גדול משירים אלה הם פזמונים ושירי־עם, הכתובים בקלילות ובהמור.

ב־1926 כתב פרייגרזון את סיפורו הראשון "בשנות בהלה" (נדפס ב"העולם", שנה 15, ג' ג', 21.1.27), ועד 1928 כתב גם פרוזה וגם שירה. מסוף שנות העשרים ועד תקופת מלחמת העולם השנייה כמעט ופסק לכתוב (רק מחזור שירים אחד כתב, כנראה, בשנת 1934, והוא המחזור "בעשר שורות").

כאשר חזר לכתיבה בעברית, בשנת 1945, בעקבות הלם השואה, פנה לפרווה בלבד – תחום שהלם יותר את מזגו היוצר – ועד סוף ימיו כתב רק סיפורים ורומנים.

יוצאות דופן ביצירתו היו השנים 1949–1955, שבהן היה אסור במחנה ההסגר, ובהן כתב חטיבת שירים נוספת מיוחדת במינה: "שירי המחסגר" (אחד עשר במספר).

במאסר, במקום שהתנאים היו קשים, ולא איפשרו לכתוב יצירה בעלת נשימה אפית ארוכה, חיבר פרייגרזון את שירי־פזמוניו, ששימשו לו פורקן ועודדו מאוד את חבריו, אסירי ציון.

בשירי פרייגרזון מהשנים 1922–1928 ניתן להבחין בשתי חטיבות עיקריות:

א. שירי אהבה המוקדשים לאהובתו – ולאחר מכן אשתו – לאה לבית זייגרמן.

ב. שירים המבטאים את רוח התקופה.

שירי החטיבה השניה מבטאים את היחס הדו־ערכי של פרייגרזון הן לעולמה של המהפכה והן לעולם היהודי.

השירים מתמקדים בתיאור העולם היהודי המסורתי ההולך ונכחד ובתיאור העולם החדש הצופן בחובו תקוות חדשות.

פרייגרזון מבטא הלכי נפש שונים ואף מנוגדים: מצד אחד הוא חש, שחיי היהודים ברוסיה הם חיים ב"עמק הבכא", ועל כן יש לעזוב הכל ולעלות ארצה. אך מצד שני הוא מתאר את התקופה שלאחר המהפכה כימים שטופי אושר, גיל ועמל, ומפקפק באפשרות לממש את חלום הגאולה בארץ ישראל.

פרייגרוזן מושפע בשירים מהלך הרוח המהפכני וגיבורו תוקף – ברוח הפוטוריזם – את אנשי "העולם הישן" הבורגני המיופפים "מגוועי הנעל וענוגי המכנס" שנדונו לכליה.

כיוון שהעיירה היהודית גם היא חלק מהעולם הישן, מקום שאבד עליו הכלח, סמל לחיים שקפאו – מצדיק הדובר את האבדון שנגזר עליה. הוא מתאר, ללא נוסטגליה וללא רחמים, את הריקנות והעזובה שבעיירה ואת עליבות הזקנים הבודדים, שעוד נותרו בה.

אולם פרייגרוזן מפנה בשיריו עורף לא רק לעולמה של העיירה היהודית, אלא גם לתקוותיו כציוני. האכזבה מהציונות בולטת במיוחד בשירו "עם ערב" שנכתב פעמיים: פעם כמוסקבה ב־1923 ופעם באיזיום ב־1926 (תחת הכותרת "אגרת לאמא").

בנוסח המוקדם הוא מתאר את הפער, שבין חלומם של החלוצים על "שמי תכלת וכרמים וזמירות אחרות" לבין קשיי החיים בארץ, שבה שותקים השמיים והאדמה נראית "שוממה וזרה".

הנימה הבוטה של הפתיחה מתרככת בהמשך כשהוא מתאר את יסוריו שלו. אף הוא כמו החלוצים זר בארצו "הרחוקה הרחבה". מסתבר שהזרות היא מנת חלקם הן של היושבים בארץ והן של היושבים בגולה. לא נותר לו אלא להתפלל לאלוהים ולבקשו שיעקור את כולם כאחד – את החלוצים ואת הגולים – מהעולם ואז תהיה חרות לא ליהודים, אלא לעולם שהתרוקן מהם.

הנוסח השני נכתב בשעה שהחליט פרייגרוזן לא לעלות ארצה. הוא נפרד בתחנת הרכבת באיזיום מחבריו ומאחדים מבני משפחתו שעלו ארצה בשלהי קיץ 1925, ובאותה שעה ממש כתב גירסה חדשה לשיר. עובדה זו יש בה כדי להסביר את הקצנתו של הנוסח השני, המהפך, למעשה, את משמעותו.

בנוסח של "אגרת לאמא" הוא מתאר רק את עליבותם של החלוצים שהתפכחו מחלומם ואילו עליבותו וזרותו שלו – געלמו. רק החלוצים סופם מר, רק הם נעקרים מן העולם, ומושלכים אל "אחת הפחתות" "ללטוש עיניים והעוית פה וחריקת שיניים, לרטוש־איברים וטמטום המוחות".

בנוסח יוצא דופן זה נתן פרייגרוזן, ברגע של חולשה, גט־פיטורין לחלומו הציוני.

יחסו המורכב לא"י ולרוסיה הסובייטית ניכר במרבית השירים. כך בשירו "לנכריה" הוא מזכיר את אימי הפרעות, אך בכל זאת מזדהה עם עולם המהפכה ועם האדם הסובייטי החזק. וכך גם בשיר, שהוא מקדיש ליוכבד בת מרים לפני עלייתה, שבו מתואר עולם המחר הסובייטי כאביב נצחי, ואילו יושבי א"י הם "אחים אוכדים", הזקוקים לרחמים.

במחזור השירים האחרון, שכתב פרייגרוזן כנראה בשנת 1934 ("בעשר שורות", מחזור ג'), כבר ניכרת ההתפכחות מהעולם החדש ושוב מתוארת הטרגיות של היהודי חסר המולדת, הנדון לגרדום גם בעולם החדש, שבו

תלה תקוות כה רבות.

היחס האמביוולנטי לארץ ולאפשרות הגאולה בה נעלם רק בשירי המחסגר. בתקופה קשה זו, כשביקש לעודד את עצמו ואת חבריו, תאר במפורש את געגועיו לארץ, וראה במאסרו ובמאסר חבריו תוצאה של נאמנותו לציון ולירושלים. השירים מצהירים בלהט, שבכוא יום השחרור יעלה ארצה. אך, כידוע, לא זכה פרייגרזון להגשים את שאיפתו זו.

הוי, אבירי התקופה החולפה,
מגהציהנעל וענגי המכנס!
אמני-הפטפוט, אצילי-הטפשות,
מלהיגי-הלהג, מפטירי בשפה,
מקטירי-סיגרות, מפטמי-ארוחות!
גבורתכם – לחנק זכוב נחשל בסתו,
לחבק את אשתכם תפחת-הדדים
ולפתות בלאט את משרתת-הבית...
הוי, ומזמני התקופה החולפה,
פרקליטים משבעים ועורכי-הדינים,
מצבעי-השער, מסדקי-הפרקים,
אדירי-הכסף וזהב השנים,
רפויי-השרירים ורקובי-הדמים!
הנה עליכם הכחות הצעירים,
ששתקו, נגנזים, זה יוכלות ושנים, –
הנה ויפצפצכם גל-האיתנים!

מוסקבה, 3.5.22

לא נגררתי עם ההמון, °
 עם הזמירות והדגלים.
 רחוק מני גאון־אשמנים,
 כן גם צער־הנגזלים.

לא ידעתי אהבת־נשים:
 חטמי ארץ, גבי עקום,
 שני רעות, עיני פוזלות,
 שמי מכער הוא: אליקום.

לא ידעתי צחוק וחטאת,
 לא עשיתי מעשים גדולים.
 תמיד תפל מאכלי:
 פת וכצל ומרק־פולים.

רק בערב יבך כגורי,
 יש ויבך עם בא היום,
 ובהמיתו כאב והגה,
 פטפוט, רטט וחלום...

מוסקבה, 16.1.23

° השיר כתוב על־פי המשקל האשכנזי.

עודף עומדה על מכוונה, גלומת-צללים, עוטה מבוכה:
 עוד בתיך שחים לגפל ובצתך עוד נדרסת.
 תריסר חגיות ריקניות, בטלן עזוב בבית-הכנסת –
 ובלהות וסגורים גם בחרדה, גם במנוחה.
 בחמישי בשבוע אופים עוד לפרקים לביבות,
 ומתכנסות, מקשטות, לשם רקוד כל הריבות.
 והזמן רב אברהם עודו שרוי בתעניות:
 “אח-אח-אח, רחמנא רחום, ריקים בתי-הכנסיות!” –
 ועם שחר יבך גגונו, מלא כאב ומלא דממה,
 בהתעטף עלי נפשו עם שחר בהשכמה...
 שלום, שלום, נפרדה ללא רחמים הלאה, הלאה!
 הקברי תחת אבןך עת בא יומך, אמא-בלה!
 כלי הגולה על השכם, אנו יוצאים, מחנות רבים!
 וימים באים, שטופי אשר, גיל ועמל הם מנבאים.

מוסקבה, 21.4.1923

לחלוצים, הממרסים את לבם בין שממות יהודה,
המערים את זנבות חלומם אל עביט המצוקות,
החרדים בדכיר העלטה, מסככי־סנורים,
ויאוש עירי נועם מקרקר בעינם.

כבקר – ואתם ב"חדר" בארץ הרחוקה,
והנה אגדה בחלומכם, וקדש, וצללים,
שמי־תכלת, וכרמים, וזמירות, וחרות,
ויבער הזיק, ויהי ללהבה אוכלת,
ויטלטלכם מוקד־לבבכם אל ארץ־חלומכם –
והנה שמיה כה שותקים אליכם,
ותהי האדמה כה שוממה וזרה,
ותצרח עזובה בקדש, ותהי האגדה לחליו,
ותדדו הנה והנה, געזבים ותמהים,
ותסחטו את עסיס־לבכם אל אבני־האבק – – –

ואני – זר כמוכם בארץ הרחוקה הרחבה,
שעיני יושביה אפרות,
נדח כמוכם בכפור, בערבה –
ללא מפלט.

תן, אלהים, ועקרנו מפה כאיש אחד,
והשליכנו אל אחת הפחתות
לחריקת־שנים והעוית־פה ולטוש־עינים,
ויחג העולם אחרינו חגיגת־חרותו!

מוסקבה, 15.7.1923

לחלוצים, הממרסים את לבם בין שממות־יהודה,
המערים את זנבות־חלומם אל עביט־המצוקות,
החרדים בדביר־העלטה, מסבכי־סגורים –
ונכדים ערירים, נמרדי־הבצות.

וברחבי הארץ הרחוקה, באלפי "חדרים"
חלמתם אגדת־התכלת.
חלמתם מולדת, שמים מצטחקים,
וזמירות בכרמים, וצללי־רחמים
ופנה – בית מקדש, טבול פרחים ושמש....
ויבער הויק, ויהי ללהבה אוכלת
ויטלטלכם מוקד־לבבכם אל ארץ־חלומכם –
והנה שמיה כה שותקים אליכם,
ותהי האדמה כה שוממה וזרה,
ותצרח עזובה כקדש, ותהי האגדה לחליו,
ותדדו הנה והנה, נעזבים ורעבים,
ותסחטו את עסיס־לבכם אל אבני־האבק – – –

ובכא יום־הסער ונעקרתם מפה כאיש אחד,
והשלכתם אל אחת הפחתות
לרטוש־עינים והענית־פה וחריקת־שנים – – –
לרטוש־אברים וטמטום המחות.

איזיום, 12.8.26

אם לא אם חורגת את לנו, מולדת התקנה הזעומה?
מכנפות-הארץ, מבתי-האבק, מטירות-בלהות
מתפללים אליך בני-מדונה ושעמום את תפלת-התקומה.
ירנו אליך תינוקות נעזבים את שירת-הדמעות.

אם לא צללים מתעים חופיך, אם יש בטחב-חולך הגאולה?
הפאות הישישות נתבדו: לכןב נתנבאו הנביאים –
מדדים אנחנו כעדר מסער, נפוצים כמצולה,
בשאיט-משעולים, במדבר-הדממה, בחרבת-הציים.

”והנה באחרית הימים” – גלאינו מחכות, הרואה!
נקומה לאט, וכמתגנבים נתחמק מעמק-הבקא.
רק רבי פה ישיש ישאר: ערירי ונבוך ותועה –
היהודי הנצחי עם תרמיל-תמרוניו בעיר הנדחה...

מוסקבה, א' ראה"ש תרפ"ו

נדפס בתוך: מוסף לדבר, כרך ב', גל' ל"ג, י"א באייר תרפ"ז.

תינוקת שלי! מתוך בישות ילדותך, מקצרת שמלתך,
משבע-עשר שנותיך את פורחת כפרח מענג ומרגין.
מה שדך ריחני ומעגל, ושפתך – צרוגה מטוללה,
חולצתך – מקצתה מגלה, מקצתה מעליטה
צוארך – מה נוהה הנשק נשיקה חמימה ופראית, –
או תני נאחבק רגליך, אשאף קצת, נערה חביבה...
ידעתי: נשיקה מהולה בצחוק תדגדג את אוני,
כעכוע-משוכה וסמוק לחיים ואנקת תחנונים:
חביב, הרף נא!

אך הנה רסיסי כוכבים מתזים מבעד הצהר,
ונושבה אפלולית בחדר, וצללים נרצצים בפנה,
מקשקשים בלבי, מרחוק הם באים, קהל צללים נשכחים, –
וצחוקך מה ככה לפתע, הילדה הפתיה!
והנה את כורעה לרגלי, פניך זה קורנים ושותקים, –
אם לא תפלת-מסגד נושנה מדוככה שפתך?

אם לא זה אחיך שבחילות מכנו הוא שרצץ
את ראשו של אחי הקטן, של שלמה'לי אחי הקטן
(מה בכית בכי-תמרורים אמנו, לאפרוחך הנדרס, לשלמה'לי),
לא הוא שהלקהו במדוך הברזל בקרן החצר
עד נהפך כל בשרו של שלמה'לי רצועות אדמות וכחלות,
ואחרי כן רצצו, רצצו ראשו של שלמה'לי אחי
בשלהי דקויטא, בקרן החצר, בזווית אפלה?

ועוד: בעירה משמימה אמא'ניו מזדקנה והולכה...
מה קמוטים פניך וצורורים, האשה החביבה, אמת!
נסתכה את עוד מדי שבת אל בית-הכנסת הריק,
מתנהלה צדיו, מגבנה, סדורה הנובל בינך,
פותחת את דלתה החורקה של עזרת-הנשים הנמוכה,
ולבד מתפלל לצל אלהים שבשמי השמים:

רבוננו, רבוננו של עולם! לא תשעה אלינו אך כרגע,
לו אך מקצת רחמים לבנים נעזבים וסחופים,
לנפשות נדחות – – –

ועוד: בת־ישראל שם יש, בת־השוחט, ועיניה לזהטות,
ופעם, בשחר מזוהב נשקתי את שפתה הקודחה,
ותחרד כל כף, וידיה נרעדו בלחצן את ראשי,
בלחצן את ראשי בחמלה אל חזה הקטן,
ותרנגול קרא במרחק, ורוח בא, נכנף ולטף,
ושאבו גויות בתריקה מי־בקר קרירים וצלולים,
ושיורי השחת מאתמול אבקו בדרך החולמה,
ומלמלה תוגה נצרכה בעיר השוממה....

לא, לא! הנה אפל גם אני אליך, תינוקת שובבה!
נסתלקו החובות, נתרצו החטאים, ושלום בינינו!
ארימף, אשא־נא מקצת בידי העזות, קטנטנה,
וצחוקך המהול בנשיקה יבריח את קהל המפלצות,
ודמעות המשוכה בעיניך תקעקענה את שיגי־הבלהות,
נעניכת־הצנאר הסמוקה תנגן את שיר התפארת,
את שירת העז והצהלה, את שירת האדם הכובש....

מוסקבה, 3.9.25

(נדפס ב"הדאר" 16.9.27)

I

הנה תצאי מאתנו, בת מוזרה ועתיקה
ככדת שחור וחוץ נרגש, משמר צללים ותפארת –
ועם צאתך הן תצפיני עם לכבוד קמץ אביב,
רגבי קרח, גדות־נהרות, בועות קצף־צפון קרות,
זיו של שמש נבוך וצנוע, צניפות־ראש אדמות,
יגון המזמור המשפתק, קול הרוח קריר כנפיו,
צריחת מוט על באר געלפה, לפלוף און על שלוליתו,
גגות מטים רקובי־אזוב, דלת חורקה על בקיעיה,
ותינוקות יחפיר־גל, זהומי־מכנס, אף וצצית...
ועם שירי קומסומוליה, עליזי לחום נמרץ,
אולי תבא גם בלבך תוגת במבוס בבית־הכנסת,
ככלות השבת, עם הצללים, עם הכאב והמשלחת,
עם הנגון רב הדממה, רב החלשה והעצב...

II

מחר יפזר שמש חדש תמרות גיל ונחפני שתיקה,
יצחק עולם תחת עלו, על הפרחים והנבובים,
ובנהר רנה תשוט, הפקר לקל לב ועיו,
ורשת חוטי־ברזל, וצלבים יש יתנצנצו לפרקים,
והיהודי בסכתו כלו חן ורף ונדבבות:
"לחם טרי – בבקשה! בשר חזיר – מאוקראינה".

III

אולי תפרסי בשמנו מקצת רחמים לאחים אוכדים....

עם שלג-ערב כחל ומצטחק
 הבאתי לך מפנה נעזבה,
 מבית-כנסת רעוע-גג וצלעות,
 פנקס מעורף-עלים, גוילים חלודים,
 ובפנקס, צהבות מרב שמוש ניושן,
 מתחככות עלילות רבות-ימים:
 דברי ריב ומדון בין שני שוחטים (תקצ"א)
 אספות פני העיר וגבאיה,
 חתימת-יד הרב הגאון זצ"ל
 ר' יעקב-שמשון משפטובקה ---
 ויחרדו אלינו הדי זמני-קדם,
 בבשל גשות-ישראל דגים ממלאים,
 ופגיהן מלהטים ומפחמים,
 ובהצטחק ובהתנצנץ עין מדמעה
 לאור הגרות, בערב שבת עם חשקה, -
 שבתא טבא!
 ובנאק, ובשנע, ובהתפוצץ
 קול תינוקות של בית-רבן מן ההדרים,
 ובגבה כלב כשר, מדלדל-זנב
 מן האטליו המתנמנם ---
 ועל אחרון עלי, קרוע-חציו, כתבנו -
 אני:
 לאה'לי, לבתי! יהיו נא ימינו
 המקפצים לקראתנו - ספוגים חן.
 את:
 הירשילי, ובלי דגים ממלאים -
 כיצד?
 ושנים נאות נצנצו אלי,
 בא הערב. צחקו אלינו הכוכבים.

בעשר שורות

מחזור ג'

.א.

הקז!

הקז לדרך הרחוקה,

למזמור העצבים,

למרחק ולזמן,

לעבר ולגורל...

אי האם, נשא אליה עינינו?

שפת מי תדובב חמלה

ינד מי תרחם?

...מוקלים אחי לגרדום

ואני במוקלים.

[1934]

היומן

שני יומניו של צבי פרייגרזון הם תעודות היסטוריות-ספרותיות מיוחדות במינן. מסוף אפריל 1957 ועד פברואר 1958 כתב פרייגרזון את יומנו הראשון. הוא חש צורך עז לבטא את החוויות הקשות, שעברו עליו בתקופת משפטו ומאסרו במחסגר הסובייטי בשנים 1949-1955. יומן רטרוספקטיבי זה נכתב כמעט יום יום ונדפס בארץ כשבע שנים לאחר מותו.

בסוף אוגוסט 1958, כחצי שנה לאחר שסיים את כתיבת זכרונות המחסגר, חזר פרייגרזון לכתיבת יומן, אולם הפעם נשא יומן זה אופי שונה. בכתב ידו הקטן, הבהיר והצפוף מילא 131 עמודי מחברת ובהם תיעד את חייו בהווה, ורק מידי פעם חזר לעבר הקרוב (מאסרו וגלותו) או לעבר הרחוק (זכרונות מימי ילדותו ומימי נעוריו).

יומן אישי זה של פרייגרזון משתרע על פני למעלה מעשר שנים (פותח ביום 28.8.58 ומסיים ביום 8.3.69, כלומר שבוע לפני מותו). אולם הכתיבה איננה סדירה. היו תקופות שבהן רשם ביומנו מידי יום ביומו, והיו שנים שבהן כתב מעט או אפילו לא כתב כלל (כגון שנים 1961, 1962, 1966, שעליהן דילג מסיבות שונות). כבר ב-1958, כשתיים-עשרה שנים לפני מותו, מרגיש צבי פרייגרזון את עצמו כאדם, העומד לפני סוף הדרך. סיבת הדבר איננה גילו (הוא היה אז בן 58 בלבד) אלא מצבו הנפשי. נראה שפרייגרזון יצא מן המחנות אדם שבור וחולה. אמנם בעזרת האופטימיות והחיוניות הטבועות בו הוא מנסה להתמודד עם המרה השחורה התוקפת אותו ועם מחשבות המוות המקננות בו, אולם לא תמיד בהצלחה.

כבר בפתיחת היומן ברשימתו מיום 28.8.58 הוא כותב:

כן, שנה זו קפצה עלי הזקנה – אי אפשר לעשות שום דבר – ביולוגיה, טימטום הרגשות, הסתכלות מן הצד – כאילו אין אני איש בין אנשים, אלא צופה צדדי, עין צופיה בהליכות האנשים והטבע.

ובהמשך, כשהוא, שהיה מעורב תמיד עם הבריות, והעריך את הארוטיקה כיסוד החיים החיוני, רואה בחור ובחורה מתחבקים לאור הירח – הוא מהרהר בעצבות:

כל זה – כאילו ממני והלאה. נראה שמלאו ימי. מספיק. אמנם אין זה פשוט כל כך. עוד העין רואה משהו, ואולי רגש הריקנות הקהה מקורו בשנים מקופחות בכת"י סוהר ומחסגרים. כי שם ראיתי יפה את נפש האדם.

אולם למחרת הוא מתעורר וכותב:

קראתי את הכתוב אתמול ודומני שאין זה אלא שגיאה. כל זמן שיש רצון

ואפשרות לעשות משהו, ליצור – יהי גם בצורת יומן או איזה מאמר טכני – עוד לא אבדה כליל התקווה.

מאבק זה בין ריקנות ויאוש לבין פעילות ותקווה נמשך לאורך שתיים-עשרה שנות חייו.

שוב ושוב הוא מדבר על מותו בריחוק מה כמי שצופה מהצד ועל שפתיו חיוך אירוני מהול ברתמים:

בעוד זמן מה יבוא גם קיצו של צבי בן ישראל, כבר עכשיו הוא הושענא חבוטה, אף אם בין ערביים עם זמום הגשם הטורד יש ויצבטוהו איזה רגשות חמים, זכרונות שאין להם שחר, געגועים נחנקים.

פרייגרוזן אינו מוחה נגד גזירת המוות אלא משתדל לקבל אותו בשלווה. להכיר בכך שהעולם הוא נצחי, ואילו האדם בלבד הוא בן חלוף.

מחשבותיו על הסוף ניוונות גם מהעובדה שהוא מספיד באותן שנים אחרים מידידיו הקרובים ומבני משפחתו.

וכשהוא קורא ב"קול העם" מ-1959 את מאמרה של חיה קדמוני¹ כנגד אברהם קריב הוא נזכר בתקופת "בראשית"² ובחבורה הקטנה שהתגודדה סביב כתב-עת זה. עתה כל ארבעת בני החבורה, שהוא מזכיר, אברהם קריב (קריבורצ'קי) מ. חיוג, צפתמן ופרייגזון עצמו – זקנו: "כולנו נמצאים על סף החידלון, ורק אברהם קריב מנהל אי שם את מאבקו בשדה הספרות, השירה והביקורת."

שנים אחדות אח"כ, ב-1.1.64 הוא מבכה את מות צפתמן³ ידידו:

לשנה טובה! ביום 30.12.63 קברנו את יוסף לייב צפתמן, המשורר העברי. יותר נכון – הוא נשרף בכבשן. מת בבית-החולים מהתקפת לב (קצרת-לב). אני אהבתי את יוסף לייב. הוא היה עובד קשיש של "תרבות" עוד מימים קדמונים. הדפיס את שיריו ב"בראשית" ועוד. – מספר ידעי העברית הולך ומתמעט. הדור הולך לעולמו.

ב-8.5.64 הוא מקבל הודעה שאחד מידידיו, מאסירי המחסגר, התאבד:

לפני הראשון במאי צלצל אלי דוד כהן⁴ והודיע דבר נורא: וולחיה קרצמן⁵ תלה את עצמו במיטתו – הסיבה בלתי ידועה – והו הקרבן הראשון מאסירי ז'מירונקה. – והנה אין קרצמן, שהתאבד בדמי ימיו, אין המחסגר הנבזה, רק האנשים הנשארים הולכים, צועדים ומזדקנים. צבי מכתוב דברי-זכרונות ספרותיים. – – – נהירה לו יפה התקופה הזאת של אחרוני הפירפורים של הספרות העברית בארצנו ("בראשית").

ביום 30.5.68 הוא מספיד את ידידו הטוב צבי פלוטקין (מ. חיוג):⁶

זה זמן רב לא רשמתי כאן כלום. אירעו מאורעות מרים. אנשים מתים! ובעיקר הזקנים. בתחילת אפריל מת חברי הכי קרוב, הכי טוב, הכי עברי – צבי פלוטקין, והוא בן 73 במותו. הביאו אותו למנוחות בווסטרשאקובו. – צבי יעקבלביץ היה

בקי גדול בספרות עברית, היה סופר עברי (מ. חיוג), ישב בזמנו במחסגר, עבר באש ובמים ובצינורות הנחשת. השאיר בן אורי וכת תמר, שגם חייהם לא נופת צופים. אחיו חיים שלום בן-אברם מת בת"א לפני כשנתיים. זכרונות חמים קשורים אצלי עם האיש הזה, החל מ"בראשית". היכרתי אותו מ'1925, אולי גם מ'1924. מתקרב אט-אט גם תורי.

באותן שנים של כתיבת היומן כבר היה פרייגרוזן חולה לב ויצא לפנסיה, אולם כדי להחליש את הרגשת הריקנות הוא משתדל להעסיק את עצמו. הוא קורא הרבה וקריאתו מגוונת: ספרות, פוליטיקה ומדע, סופרים ישראלים וספרות העולם: סיפורי אף הנרי ("אכן זה היה איש חכם. רוב הנובלות שלו מלוטשות וספוגות לב ואירוניה רכה"), דיקנס ("אני קורא את דיקנס – 'הבית הלבן'. גיבוש דברים וסנטימנטליות. משום מה אין דיקנס לוקח את לבי"), כתב הפלסטר שכתבו שני המחברים הרוסיים איכנוב ושייניס על מדינת ישראל ("בכמה מקומות את המחברים הצדק, אלא שיש גם מקומות רבים מסרסים ומסורסים") ועוד. רושם רב עשה עליו ספרו של ס. יזהר "ימי ציקלג" והוא מתאר את רשמיו ביומנו:

רושם חזק עשה עלי ספרו של ס. יזהר "ימי ציקלג", שקראתי בספריה של שפות לועזיות. יש רבות להתווכח איתו, אפשר לכתוב "ציקלגיאדה" בנידון זה. ואולי לעשות זאת? יזהר – בעל כשרון גדול, אולי גם גאוני. – – – יזהר – מקורי כולו, רק רוח דק של גנסין נודף פה ושם. דומני שספר כזה היה מאורע גדול לא רק בספרות כספרותנו הדלה. יזהר התרומם לגובה מאוד גדול. אולם יש גם על מה להתווכח. (1.8.63)

באותן 12 שנים לאחר השחרור, שבהן ניסה למצוא אחיזה מחדשת בחיים, היו תקופות, שבהן דימה שמעיין יצירתו העברית הולך ומתדלדל והוא ביקש למצוא את תיקונו בעבודה המדעית:

העיקר – צריך להתעסק במשהו נפשי, לבכי. לפני מאסרי היתה זאת יצירה עברית. עכשיו אין זה מושך כל כך, מעינות היצירה דללו – זקנו... הבעיות המדעיות, נראה, מושכות יותר את הלב. (6.9.58)

באירוניה מרירה הוא מלגלג על חוסר התועלת שבו, ואף על עצם הכתיבה ביומנו:

לאן גזה אותה ההרגשה הקלילה של אושר, תקווה, נוער – זו שפעמה איפעם בלב באותן השנים? מדוע באה הקהות, הליאות, העיניים הדהויות, חסרות הרגש והרשפים? זקנה, אחא, עליך לעבור לפנסיה, לנות, לכתוב ביומנך העברי רשימות חסרות טעם על תחושות מזקינות והולכות. (30.11.58)

אולם בצד תחושת החיים ההולכים וכלים עדיין קיימת בקרבנו התקווה, שהכאב שלו בשבע שנות המחסגר יניב פרי והוא יוכל לבטאו בסיפורים: "דברי ימי האדם הנענה יצוצו ויעלו מתהום הנשיה". תקווה זו אמנם נתגשמה ופרייגרוזן הגביר בשנים שבהן כתב את היומן את פעילותו

הספרותית. בעיקר עבד על החלק השני של הרומן שלו "בדעוך המנורה" (פורסם בכותרת "אש התמיד"), וכן כתב את חלקו הראשון של הרומן "רופאים".

אחת השאלות המעסיקות את מי שמעיין בתולדות חיו של פרייגרזון היא כיצד הגיב הוא, האיש האופטימי, אוהב החיים ואוהב האדם, סקרן לגבי כל דבר אנושי, אוהב עמו ואוהב רוסיה, מדען ואיש הספרות, חובב שירה ומוסיקה, כיצד הגיב אדם זה על תקופת מאסרו? האם חל שינוי בדעותיו, בהשקפותיו ובאישיותו?

נראה שהתשובה על כך איננה פשוטה, אולם מיומנו ניתן להסיק, שלא חל שינוי של ממש באופיו ובהשקפותיו.

לפני מאסרו היה פרייגרזון מרצה ב"מכון ההררי" במוסקבה ועבודתו המדעית וספריו בחקר פחם-האבן זכו להערכה רבה. יחד עם זאת היה יהודי בכל רמ"ח אבריו, והתעניין בכל דבר יהודי. כך למשל ביקר ב"גוסט" (התיאטרון הממלכתי היהודי) ובהצגות "הבימה". עד 1934 היה קשור עם כתבי-העת בארץ והדפיס מיצירותיו ב"הדים", "כתובים", "גליונות" ו"מוסף דבר". באותן שנים אהב פרייגרזון את רוסיה מאוד, היה מרוצה מעבודתו ולא עלה ארצה. אך גם לאחר מאסרו לא חל מהפך בדעותיו. הוא מצהיר ביומנו במפורש, כי הוא עדיין מאמין בקומוניזם וממשיך בקו השניות של קומוניסטי-פטריוט רוסי מצד אחד ויהודי אוהב עמו ושפתו מצד שני:

למרות שהשלטונות הקומוניסטים בארצנו כלאוני במאסר, למרות שעברתי חקירה נבזה ומחפירה עם עינויים ומכות רצח מצד החוקרים, למרות שנות המחסגר הארוכות, במורח הארץ וצפונה, – למרות זה אני ממשיך להאמין בנצחון הקומוניזם, אשר עליו הנחתי סוף-סוף את כל שנות חיי, אשר עליו נלחמתי בכל עמלי וישרי. אולם אני יהודי, עברי – כזה נולדתי וכזה אמות.

(8.11.58)

יחסו של פרייגרזון לברית-המועצות מתבטא ביומן, אולי יותר מכל, בלשון השיתוף שהוא נוקט בדברו על הארץ ואנשיה. כאשר משבחים אותו באוניברסיטה על יחסו החם לסטודנטים הוא מגיב ביומנו:

אמנם אני אוהב את הנוער שלנו, משתדל להתייחס לכל צעיר וצעירה יחס אבהי. הרי הם – עתידנו. (10.4.59)

וכאשר מגיע הרוסי הראשון, גאגארין, לחלל מגלה פרייגרזון התלהבות פטריוטית וכותב בגאווה:

היום התקיים המעוף הראשון לקוסמוס. גאגארין יורי אלכסייביץ, קפץ הראשון למרומים. מתחילה תקופה חדשה בתולדות האנושות. אני שמח מאוד, שגאגארין – רוסי, סובייטי, בן מולדתי. (12.3.61)

במשפחת פרייגרזון כמעט ואין חוגגים עוד את החגים היהודיים ואת מקום ההשתתפות בטקסי החג תופסים ההתבוננות מהצד והזכרונות. ב-15.9.59

הוא רושם:

יום א' של ראש השנה. בבתי הכנסיות מסתלסלים קולותיהם הערבים של החזנים, קול תקיעת שופר בוקע, היום הרת עולם. הזוכר אתה את הלילות החשכים והחמימים – עוד חמימים, עוד כזית חום ניצל מן הקיץ שחלף – לילות החג?

לעומת זאת חוגגת משפחתו את האחד במאי והם אופים ומבשלים ברוב עסק לכבוד החג. יחד עם זאת הוא מנסה להמשיך ולדבוק בשרידי החיים היהודיים כברית-המועצות באופנים שונים ויהדותו מעסיקה אותו מאוד. נראה שארבעה עיסוקים מרכזיים קשורים אצלו לחיים היהודיים הפנימיים והחיצוניים שהוא טווה בתקופה זו:

- א. עיסוקו הבלתי נלאה בתקופת השואה.
- ב. האירועים היהודיים הציבוריים שהוא משתתף בהם.
- ג. הכתיבה, הקריאה והדיבור בעברית.
- ד. התיחסותו למדינת ישראל.

א. חלקים נכבדים מיומנו מוקדשים לאיסוף חומר על השואה ולהרהורי בנושא זה. השואה הטביעה את חותמה על פרייגרוזן ועיסוקו בשואה הוא אובססיבי כמעט. נדמה שכל יהודי שהוא פוגש בעבודה, בבית הקיט ואפילו ברחוב הוא מתחיל שואל וחוקר איפה היה בתקופת השואה. עמודים שלמים הוא מקדיש לסיפוריהם של אנשים אלה והוא מגיב עליהם בפרץ של רגשות כאב. רשימות אלה גם משמשות לו כחומר גלם לחלק השני של הרומן "בדעוך המנורה", העוסק בתקופת השואה. פרייגרוזן יודע, כי קשה מאוד לכתוב, ועוד יותר לקרוא על שואה, אך הוא רואה בכך חובה ויעוד: "לכתוב על הטבח ההמוני – קשה, לקרוא – עוד יותר קשה, כמעט מעשה גבורה. אולם לכתוב נחוי" (23.8.60).

על כן הוא פונה אל קוראיו האלמוניים בלשון ציווי: "אין זה רק בילוי זמן והתבדרות. יש בזה הכרח ותועלת. אם רק אין אתם משמינים והולכים, קוראים עבריים, עליכם לקרוא ספר זה" (23.8.60).

הוא נוסע להאדיץ, אותה עיירה אוקראינית, המתוארת ב"בדעוך המנורה" ומגלה, כי בעיר שוקקת החיים נשארו רק כ־40 משפחות יהודיות. כולם זקנים, הרחוקים מהיהדות ומכלים את חייהם במשחקי קלפים. הוא נצמד לבית הקברות מקום שם קבורים קרבנות הנאצים, מעתיק ליומנו את כתובות המצבות ואף משרטט את מפת העיר ומקומות ההריגה והקבורה. בבית הקברות הוא נושא קינה על העם היהודי שנרצח בשואה:

פה תחת שמיים אפורים אלה עמדו המוצאים למוות. רבבות אנשים, נשים וזקנים ואף נערים ונערות עמדו במקום הטבח. לרגלי המצבה הבלה הזאת מונחות שיבולים דלילות וכמושות שהטילו אנשים יהודים לזכר הטבוחים. גם אני מוסיף בזה את עשבי הדלים. עמי האומלל! מה קרה פה באותם הימים, איך התנהגו האנשים לפני קיצם? איפה היתה העין הכבירה, החובקת הכל, את הטרגדיה כולה

ואת הטרגדיות הקטנות של כל איש וילדז פה, תחת שמיים אלה, עמדת, עמי האומלל, מוצא לשחיטה. (7.8.59)

ב. מהארועים היהודים שבהם הוא משתתף כולטים בעיקר שניים: הקונצרטים של נחמה ליפשיץ ונשף שלום עליכם. פרייגרזון אהב אהבת נפש את שירתה של נחמה ליפשיץ והיה מבקר קבוע בכל אחד מהקונצרטים שלה: אתמול ושלשום ביקרתי בקונצרטים של נחמה ליפשיצייטה, זמרנית מווילנה. אשה צעירה בערך ונאה. בעלת קול לא חזק (אבל גבוה – סופרנו קולורטורית), אבל כה לבבי! כל שיריה יצאו מן הלב ונכנסו אל הנפש. (12.3.59)

ובמקום אחר הוא מכנה אותה "נעים זמירות ישראל" ומספר, כי שמע אותה שש פעמים במשך החרדש. "נהפכתי לחסיד נלהב של ליפשיצייטה."

בתיאור עובדתי ו"יבש" לכאורה הוא מספר על מאמציו להשתתף בנשף שלום עליכם, ובין השיטין ניכר הצימאון של פרייגרזון לכל דבר יהודי בכלל ולספרות יהודית בפרט.

היה שוב נשף לכבודו של שלום עליכם – במוזיאון הספרותי. אצלנו לא היו כרטיסים, עם כל זאת נסעתי עם אשתי לשם. התחלת הנשף היתה ב-8, אולם הגענו באיחור-זמן ועמדנו שעה ארוכה בחוץ אל הדלת הנעולה. קבוצה כבת עשרה אנשים, רובם מן הנוער, חיכתה איתנו. אולם המוזיאון היה גדוש ולא נתנו להיכנס למאחרים, אפילו אם כרטיסים בידיהם, ואצלנו כרטיסים לא היו. עם כל זאת חיכינו בסבלנות, וזו עשתה פרי – לאחר גמר החלק הרשמי – עלה בידינו להיכנס. היתה צפיפות גדולה. אנב בחוץ נטרו את הקבוצה הקטנה של האנשים הנלהבים שני שוטרים. (17.3.59).

ג. משיכתו של פרייגרזון לשפה העברית היא אולי העיקר הכמוס שבחייו, חוט שדרתם החבוי. מדוע נזקק המומחה להשבחת פחם, המדען הסובייטי יהודי ללשון העברית? מדוע המשיך לסכן את עצמו ולכתוב עברית בסתר בתקופת סטאלין ואף לנסות ולשלוח את יצירותיו בסתר לא"י? התשובה לכך קשורה למערך הנפשי המיוחד של האיש, אולם עובדה היא שפרייגרזון נאסר בגלל דביקותו בשפה העברית והמשיך לדבוק בשפה זו גם לאחר שחרורו. הוא "מסור בלב ונפש לקנין יקר זה של האיש העברי באשר הוא – לשפה העברית". הוא התאמץ מאוד לעקוב אחרי התפתחות השפה ולהכיר את העברית העכשווית, המדוברת. העיתון הישראלי היחיד שניתן היה לו לקרוא בברית-המועצות היה העתון הקומוניסטי "קול העם", ואפילו אותו לא קל היה לו להשיג. פעמים קראו בספריה ופעמים הוא מבקש מיידו בוורקוטה שישלח לו גליונות ישנים של "קול העם" ומבטיח לשלוח את הגליונות חזרה, אם יהיה צורך בכך. פרייגרזון אינו מתייחס כמעט לתוכנו הפוליטי של העיתון הקומוניסטי אלא בעיקר לשפה: "בספריה הריני קורא לפעמים את "קול העם", עיתון מק"י. עברית מצוינה, לפעמים הם מדפיסים גם מדור ספרותי". (3.4.59).

במקום אחד ביומנו הוא תוהה איך אומרים ברבים "רב חובל", "רבי חובל" או "רבי חובלים", ומצטער על כך שחסרות לו לעיתים אפילו מלים בסיסיות: "יש עוד בעברית הרבה מלים בלתי יציבות. אך לו ידעתי יפה את כל המלים היציבות, שבישראל נער בן עשר ידעו!" (10.9.63)

נוגעים ללב הם המאמצים שהוא עושה להתעדכן בלשון הדיבור והסלנג, וב-26.9.67 הוא רושם ביומנו, ללא מלות פתיחה והסבר, שורה של ביטויים הלקוחים, כנראה, מתוך ספרים עבריים שקרא כגון: "אני מת לזלול משהו", "מה אתה מנגן על עציבי?", "אל תהיה נבלה", "מה אתה רוצה מחיי?", "לוקח את הלב", "הוא עושה ממני עפר ואפר" וכן הלאה עשרות משפטים וביטויים שהביאו לו את ריח העברית החיה והמדוברת.

במות חבריו הוא מבכה גם את מותה של השפה העברית שכן הוא יודע שעם מותם הולך ומתמעט גם מספר יודעי העברית. בני דורו הזקנים עדיין יודעים עברית ומדברים ביניהם גם אידיש, אך בניהם כבר דוברי רוסית בלבד. גם במשפחתו של פרייגרזון עצמו כך היה המצב: "אף אחת מבנותי, וכן גם בני, אינם יודעים לא אידיש ולא (מה שצר לי מאוד) עברית. – נמצא שאחר מות דורי תשתק העברית בארצנו לחלוטין. ועל זה הלב דווי." (7.7.60)

כיצד חש פרייגרזון כקומוניסט סובייטי ויהודי שאהב את עמו ואת שפתו נוכח דיכוי התרבות היהודית והאנטישמיות בבריה"מ? פרייגרזון איננו מתעלם מהאנטישמיות הקיימת בבריה"מ והוא אוסף אחת לאחת אנקדוטות מחיי היום יום, שהיה עד להן או ששמע מידידי והן מעידות על גילויים של אפליית יהודי מצד האיש הרוסי ברחוב. מחאתו מופנית גם להתייחסותם של השלטונות לתרבות היהודית:

מדוע איש רוסי יכול וצריך לאהוב את עמו ותרבותו, ואילו איש יהודי אינו רשאי לאהוב את עמו ותרבותו הוא? לכשאיני אומר למאן דהו שאני אוהב את העם העברי, את הלשון העברית, את המוסיקה ושירי העם העבריים, את התרבות העתיקה של העברים – עלי לאמור את זאת כלחש וכפחד מתוך הבטה לצדדים. מדוע זה עשרות שנים לא יצאו לאור אף ספר לימוד אחד של השפה העברית או האידית? מדוע נסגרו בתי-הספר היהודיים, נפסקה הוצאת העיתונים, אין תיאטרונים יהודיים וכי' וכי' (16.11.58)

הרהורים בדבר אפשרות להשליך את נטל היהדות הכבד עולים מפעם לפעם במחוח של פרייגרזון והוא עורך דיון נוקב עם עצמו, אולם תשובתו המוחלטת היא, שלמרות כל הסבל אין הוא מוותר בשום פנים ואופן על יהדותו. בסוף המחברת מתמעטים דברי השיח של בעל היומן עם עצמו והוא מרבה לערוך רשימות של שירים עבריים, שקלט מן הרדיו (מהתוכנית "הבה נשירה"). הוא רושם שם את כותב השיר, את כותב הלחן, שם הזמר ומלות השיר. כך רשומים במחברתו עשרות שירים.

ד. הקונפליקט היהודי-קומוניסט מביא גם ליחס דו-ערכי למדינת ישראל. מצד אחד מגן פרייגרוזון על המדינה הקטנה והצעירה מפני שנאתה של בריה"מ וטוען, שלאחר השואה מדינת ישראל היא המקלט היחיד לאומה הטבוחה, אולם מצד שני לפי השקפותיו, ובעיקר כמי שניזון מתעמולה סובייטית, הוא מבקר בחריפות את מדיניותה של ישראל:

האמנם גם במדינות הטובות, המיוחלות ייקרא: תחי הבינלאומיות, יחיו השלום והאחוה בין העמים – פרט לישראל. הלאה המלחמות, סכסוכי-גבול – פרט לישראל. הן לאחר שואה איומה כזו, בה נרצח כל שלישי מבני עמנו, האמנם צרה עין האנושות באותה הפינה הקטנה, המדברית, הצחיחה, בה מצא לו חלק האומה הטבוחה הזאת מקלט. האנשים כל כך אכזריים. אמנם מושלי ישראל עושים טיפשויות. מבצע סיני היה לא רק טפשות, אלא גם פשע, התאבדות. מבצע זה קלקל לחלוטין את היחסים בין ישראל וארצות ערב. כמה שלא יסובבו המסוכבים באגודליהם, מבצע סיני לא הביא אף לידי תוצאה חיובית אחת. (25.9.64)

לדעתו מדינת ישראל צריכה היתה להישאר ניטרלית במאבק הגדול בין מזרח למערב. לעומת דיבורים פוליטיים מפוכחים אלו על ישראל, פורצים מלבו גם מלים אחרות, המבטאות את גודל הכאב של מי שיושב בארץ משוללת חירות ויודע שאי שם יש ארץ, שבה החיים היהודיים טבעיים וגלויים. בפורים של שנת 1960 אין הוא חוגג, אך בעצם ימי החג הוא כותב ביומנו: "אני שמח שאי שם על כדור ארצנו יש אנשים וילדים החוגגים בכל לבם למפלת כל ההמנים וההיטלרים שבעולם. מסדרים 'עד לא ידע' ושותים כוס משקה כמקובל וכחוק. ואני – כאשר אבדתי – אבדתי." (14.3.60)

פרייגרוזון כאב את גסיסת החיים היהודים בברייה"מ וכאב מותו הקרוב התאחד אצלו עם כאבו על מות עמו בשואה ובתקופת סטאלין. עוד בחייו הוא מחבר כתובת שהיה רוצה לחרות על מצבתו שלו. בכתובת נזכר הצרוף "בדעוך המנורה", המרמו לספרו ומסמל את דעיכת עמו ודעיכתו שלו כאחד:

פ"נ

סופר עברי

צבי בר' ישראל פרייגרוזון

בדעוך המנורה

חזר לעפרא. (14.7.60)

אולם פרייגרוזון הוא אופטימיסט מושבע, ולמרות כל מה שעבר עליו המשיך להאמין באנושיות שבאדם, באדם היהודי ובעיקר – בנצחיותה של השפה העברית. ואולי ניתן לראות ברשימה האחרונה שביומנו, שנכתבה כשבוע לפני מותו, סמל לאיש ולהשקפת עולמו: ברשימה זו מצוטט פזמונו של חיים חפר מהמחזמר I Like Mike לאהרן מגד: "לחיי העם הזה, שכמה טוב שהוא כזה." פרייגרוזון החל לכתוב את מלותיו של הפזמון הפטרייטי והאופטימי הזה, אך פסק באמצע המשפט. מחלת הלב הכריעתו.

(אוגוסט 1958 – מרץ 1969)

א' בספטמבר (1.9.58). שוב גשם יורד, גשם טורדני וממושך, היורד זה שעות. זכורני איזה שיר ילדותי, שכמדומני זה אני חיברתי. "גשם טורד, דולף, יורד..." בילדותי הייתי חורז בחרוזים עבריים, אחר גדלתי והייתי לאיש, אחר עברו החיים לאט לאט, מודד השניות תיקתק בלי הרף ונצטרכתי למלא את השניות באיזה תוכן. השתדלתי (וזה לא עלה בידי) שהתוכן יהיה רב משקל. זה שנים רבות שאיני משחק בשחמט, בקלפים ובשאר משחקים אזרחיים, שעיקר תוכנם – בילוי-זמן לבטלה. אני מתעסק בטכניקה, ביצירה, בקריאה, בראינוע. אוהב אני להשקיף ולראות את נפש האדם ונפתוליה. הליריקה הנקייה צודדת את הלב, אך יש גם שהרפתקאות נבובות יצדוהו. והשנים עוברות, הן כבר עברו, עוד מעט ותבוא אלי הדממה הגדולה, ולא יישאר ולא כלום, רק הזריחות והשקיעות, הימים והלילות, הצלילים והצבעים, תנועות החיים המסובכות עוד יישארו. עיניים אחרות תראם, רגשות אנשים חדשים יפעמו. "היריד" ימשך...

ט"ו-ט' – נח [15.9.58].¹ היום – יום א' של ראש השנה. כבתי הכנסיות מסתלסלים קולותיהם הערבים של חזנים, קול תקיעת שופר בוקע. היום הרת עולם. הזוכר אתה את הלילות החשכים החמימים – עוד חמימים, עוד כזית חום ניצל מן הקיץ שחלף – לילות החג? והזוכר אתה את ורקוטה?² בימים אלה, את ר' מרדכי החוגג כולו, את הפזמונים הנושנים העפים אל שמי הצפון? ונתנה תוקף קדושת היום...

אחי וידידי, אם אתה זוכר את אלה, אין זאת כי לאומני שבלאומנים אתה, ויפה עשו, שכלאו אותך במחסגר. ייתכן, שלא תעצור כוחך ותשיר את "ייבנה!". "ייבנה – ייבנה המקדש!". מה עגום וחודר אל הנפש השיר העתיק הזה! דורות חדשים, שירים חדשים, פזמונים חדשים, קברות חדשים...

מעבר לחלון, כרשות הרבים עומד עץ אגוז גבוה ומעונף, וכל היום משליכים תינוקות, בחורים ובחורות מקלות ואבנים לשם נישור אגוזים. על כל החיים נרכנה כיפת שמיים גבוהה וכחולה. ברגע זה הולכת ומסתיימת תפילת מוסף של יום א' דראה"ש. קולות מתוקים של חזנים ומקהלות נשמעים בבתי הכנסיות. "אוי, ייבנה".... בבתי הקברות מרשרשים אילנות עבותים – בכברות-ארץ אלו קבורות נשמות האדם וגופותיהם.

"לא ישוב הרוח, לא ירעד העץ. עוד מעט אנוח ויבוא הקץ".³ כל מה שכתבתי בזה – טפשות.

י"ז נובמבר [17.11.58]. לפני זמן מה מת בארץ הד"ר יוסף קלוזנר – שלום לעפרו. היכרתי את האיש הדגול הזה באודיסה עוד לפני המהפכה, ואני נער חורז בחרוזים ומנסה לחבר סיפורים שדופים ומחקרים. הייתי מכר בכיתו של יוסף קלוזנר, זכורני שהיה נותן לי ספרים לקריאה – את אד"ם הכהן, את מיכ"ל, את י.ל. גורדון. כריכות הספרים היו שחורות. הד"ר קלוזנר היה מחנכי, בימים הרחוקים ההם הורה לי את הדרך – לחבב ולהעריך את השפה העברית היקרה לי מכל. ועל קברו של רבי ומורי, אבי ומחנכי, הד"ר יוסף קלוזנר אני נשבע, שעד נשימתי האחרונה אהיה מסור בלב ונפש לקניין יקר זה של האיש העברי באשר הוא שם – לשפתנו העברית.

י"ח נובמבר [18.11.58]. בספרם של איבנוב-שייניס⁴ נבלטים החיים הגרועים בישראל. מובאים מכתבים של מתחרטים על בואם לארץ זו. הנה מכתב טיפוסי. האזרחית ש. כותבת לידידה בוויילנה: לו היתה אפשרות לחזור – האנשים היו מנשקים את העפר והאבנים. מדי יום בא בוריה מדוכדך. אליו מתייחסים לא כמו אצלנו, אלא כאל קבצן המבקש נדבה. יחס התושבים לעולים גרוע. אנשים מקללים את עצמם בעד שגיאתם. אח, שוטה שכמותי, לא האזנתי לקול-לב ונסעתי. ז'ננה חלתה, והרופא גרשה כגרש את הכלב. לילדים לא טוב בזה. רק רחוב, אבק ורפש. בבתי-הספר אין דואגים להם. בעד עזרה רפואית צריך לשלם. כך גם בעד הפנסיה העתידה (במלאת לפועל 65 שנים). הפועלים משלמים מסים גדולים, להסתדר בעבודה – קשה, במיוחד לאשה שבעלה עובד. בתי-תינוקות אין, יש רק עד הצהריים. המצרכים יקרים, במיוחד בשר, חמאה. יותר נכון, חמאה אין, אוכלים מרגרינה. ירקות ולחם בזול. צר לי על הילדים. לבי מתבוסס בדמיו בראותי את פירה יושבת באבק ורפשי-הרחוב ומשחקת בעצמות. הרי יכלה להיות עכשו בקייטנה או במתנה-פיונרים. את כל הילדות המאושרה, את העתיד הטוב חיסלו ההורים ביניהם.

מכתבים כאלה מובאים בספר למכביר, ואין להטיל ספק באמיתותם. לאנשים רבים, ביחוד ל"מושכלים" הבאים מחדש, המצב הכלכלי קשה מאוד. עולים רבים שואפים לחזור לארצם. אין להטיל ספק, כי בארצנו, ארץ המועצות, המצב הכלכלי של רוב היהודים טוב ממצבם של רוב היהודים במדינת ישראל. אין גם להטיל ספק, כי למרות זה מספר היורדים והשואפים לרדת פחות ממספר העולים והחפצים להשתרש בארץ. מהי סיבת הדבר? מדוע שואפים (יש גם חולמים וצמאים בכל כוחותיהם) רבים מיהודי העולם לעזוב את נוחיות החיים ולעבור למדינה קטנה, ענייה, מכותרה אויבים – לנפש, שמצבה הכלכלי מאוד מתוח ואין היא יכולה לפרנס את כל תושביה, שמצבה המדיני רעוע ויש חשש לשפיכות-דמים גדולה?

כמדומני, סיבת הדבר העיקרית לא בתעמולת הציונים ולא באנטישמיות הרגילה. במשך אלפי שנים הסכינו היהודים בהפלייתם לרעה, ואם כל עובדה מחפירה מסוג זה מעליבה ומרגישה את כל איש יהודי באשר הוא שם – לא זאת הסיבה העיקרית לשאיפת יהודים רבים לארץ, להיעקרם מארץ מושבם בה גרו הם ואבותיהם מאות שנים ולעלייתם לישראל.

כ"ג נובמבר [23.11.58]. הסיבה העיקרית – החשש לקיומו הפיסי של העם העברי בתפוצות. הכליון שעבר על עמנו באירופה בשנות המלחמה האחרונה יכול בתנאים ידועים להישנות. מאורעות איומים אלה הוכיחו בעליל, כי היהודים נזקקים למקלט בטוח. טמיעה – תהליך אטי, הנמשך מאות שנים. אף אם נצדד בזכותו של תהליך זה וננקוט אמצעים לבצעו ולהמהירו (כדרך שנעשה בארצנו) – למרות זה יימשך הדבר זורות רבים ומי יודע אם יבוצע לחלוטין. נסיונו העשיר בר אלפיים השנה של העם העברי מוכיח, כי אין התבוללותו המוחלטה של עם קשה-עורף זה מתגשמת כהרף עין.

אם כן, אין הטמיעה יכולה לשמש מקלט בטוח נגד חיסולו של העם העברי. עוד יש להוסיף שלא רק האוכלוסיה הכללית מתנגדת לקליטתה של עצם זרה זו, אלא גם רובם המכריע של יהודי התפוצות מתנגד באופן אינסטינקטיבי להתבוללות בין האוכלוסיה הכללית. נשואי-תערוכת אינם נפוצים אפילו בארצנו, שסימני היהדות נעקרים בה בכוח, ושהנוער העברי שלה תלוש מכל סביבה עברית-לאומית או עברית-דתית. בכל אופן, חלק ניכר של העם העברי בארצנו יישאר עברי גם לאחר חמישים או מאה שנים, ובעיית הטמיעה תעמוד לפניו גם בימי הקומוניזם כשם שתעמוד לפני עממים אחרים בארצנו התחובים בגושים שונים של רחבי הארץ (מורדוביים, ווטים, קומי וכו' וכו') בין הרוב הרוסי.

השולל הקומוניזם קיומם של עמים קטנים עם שפתם ותרבותם המיוחדות? זוהי בעיה לחד, ואני מסתלק מדיון עליה בשל חוסר ידיעות בשטח זה. אולם אני יודע יפה, כי זה אלפי שנים, למרות החליפות והתמורות, למרות היבלעם של עמים עצומים וצנחם בתהום נשייה – העם העברי חי ומגלה כוחות חדשים לקיומו והתפתחותו. מסופקני אם אפילו איבנוב-שייניס ישללו את קיומו של עם עברי בישראל אפילו ע"פ הגדרתו של סטלין. באוכלוסיית ישראל טבועים הסימנים המובהקים המסמנים לאום מיוחד: שטח (טריטוריה) מיוחד, שפה אחידה, וגוש כלכלי אחיד, תרבות אחידה. מדינת ישראל – עובדה קיימת, וממשלתנו אנו היתה הראשונה שהכירה בעובדה זו וסייעה להתגשמותה. אמנם אנו משתפים עכשיו פעולה עם הערבים ומתייחסים בשלילות (וגם באיבה) למדיניותה של מדינת ישראל. אולם המדיניות באה והולכת ומדיניות אחרת תופסת את מקומה, כשם שהממשלה והמושלים באים והולכים. אל לנו לשכוח, כי בישראל פועלת המפלגה הקומוניסטית, ומי

יודע? יכולים להיווצר תנאים שמפלגה זו (מק"י) תהיה השלטת בישראל. מי יתן והיה הדבר הזה! (היום ראיתי מעט את "קול העם". עתון מצויין!)
אם כן האוכלוסיה הגרה בישראל – עם אחיד היא ומשתייכת לעם העברים.

כ"ו נובמבר נ"ח [26.11.58]. סביב הומים החיים. ביולי של שנת התר"פ, בבואי למוסקבה מעירתי הצ'רניגובית היתה העיר דוממה. בעצלנות וקפאון היו נגררים אז החיים. על הכיכר האוקטובראית (אז – קאלוז'סקאיה), חרקו אופני החשמלית בסובבם את גדר הגינה העגולה באמצע הכיכר. רק לעתים נדירות היתה נראית מכונית או נשמעו טפחות פרסותיו של סוס ודירדורי אופני העגלה. עכשיו שוקקים אנשים בכיכר האוקטובראית, ביחוד בכוקר ובערב. אתמול, בשל שיפוץ הכביש, גדרו חלק מהשטח ומאוד קשה היה לפלס דרך בהמון האנשים לתחנת המטרו.

האנשים לבושים יפה. בחנויות הרבה סחורות – הן מיני אוכל והן מצרכים אחרים: תלבושת, סדקית, הרבה נוער, פועלים, מתלמידים. החיים קודחים – מלאי עמל ופעילות, עבודת־כפיים ועבודת־מחשבה. הכל מתקדם, צועד וצועד בדרך האי־סופית. הרוב צועד בצחוק ורינה, המועט – (רובו מסיבות ביולוגיות של זקנה, מחלה, דיכאון) מתוך רוגז ועייפות. אולמי הקולנוע מלאים אנשים...

כ"ח נובמבר [28.11.58]. יש אי־נעימויות בעבודה. אותו סוג המומחים (שיפור פחמים) שאנו עובדים בהכשרתו נמצא עכשיו מיותר במקצת וקשה לקליטה מלאה בתעשייה. עכשיו נחוצים מהנדסים בעלי מקצוע אחר. נראה שהחל מסתיו נ"ט אצטרך לעבור לפנסיה, כלומר לזקנה ובטלה. קשה מעבר זה לאיש שעוד כוחו במתניו, ואני אשתדל להסתדר בעוד איזו עבודה ואולי אתעסק בספר הלימוד שעלי לכתוב על־פי ההסכם עם הוצאת הספרים לפחמים.

הריני ממשיך את רשימתי מכ"ו נובמבר, והנה חיים אלה היפים ונוחים לרוב המכריע של האוכלוסיה, יכולים להינפץ בשם מלחמה פתאומית. זה יהיה נורא. אותם האנשים העונדים עניבות לצוואריהם, מתלמידים, עובדים, אוהבים, צוחקים ורוגנים ממלאים את אולמי הקולנוע והתיאטרונים – אותם האנשים צריכים לעבור לחיים של סבל ועמל מלחמתי, שאין כמוהו לכובד וקושי.

ל' נובמבר [30.11.58] היום התעסקתי עם בני בענייני־משק – הדבקנו את פיסות הנייר לחרכי החלונות, סתמנו את כל מה שיכול להעביר קור מן החוץ לפנים וחום מן החדר לבר. בחוץ – חורף, שלג, קור. מחר – הראשון בדצמבר, יום תחילת החורף על־פי הלוח – – – יחוסי עם בני טובים מאוד, הוא בחור מאוד טוב, בעל ראש בהיר, מעורב עם הבריות, אוהב מוסיקה רצינית. אני שמח מאוד שבני הוא שכזה.

רק זה ראיתי את הסרט הארמיני "לב האם". הוא לא צד את לבי. בן, שהקשיח את לבו ביחס לאמו, שהקריבה לו את חייה – זה מראה מגונה. לאן גזה אותה ההרגשה הקלילה של אושר, תקווה, נוער – זו שפעמה אי פעם בלב באותן השנים? מדוע באה הקהות, הלאות, העיניים הדהויות, חסרות הרגש והרשפים?

זקנה, אחא. עליך לעבור לפנסיה, לנוח, לכתוב ביומנך העברי רשימות חסרות טעם על תחושות מזקינות והולכות.

אך אולי עוד בוא יבוא היום ויפעם הרגש, יכה גלים הלב, העיניים החדות ורבות הנסיון תבטנה, ונפשות האנשים, כפרחים יביעו ניבים, נכאים ושירים. שבעת שנות המחסגר תיתנה אז את יכולן, האוניברסיטה הגדולה, התצוגה הכבירה של עובדות ופרשות, סיפורים ותלאות, דברי ימי האדם הנענה יציצו ויעלו מתהום הנשייה. אך לעת עתה – קהות דממה.

ג' אפריל נ"ט (3.4.59). בספריה ע"ש לנין פגשתי אתמול את יעקב מואסייביץ שטרנברג,⁵ אסיר-אביז לשעבר, שהייתי איתו במחסגר כחצי שנה. נפגשנו כילדים, ואמנם היינו ילדים. הוא לקח את כתובתי והבטיח לשלוח לי את ספרו שצריך לצאת לאור בקרוב. בן ששים ויותר, הוא מקבל תמיכת הממשלה. ברומניה עד לפני עשרים שנה היה משורר, במאי ואיש שבולט בתרבות היהודית של ארץ זו. הוא יודע עברית, אך מבכר אידיש. במחסגר היה מספר סיפורים, ואני זוכר במיוחד את סיפוריו על פגישתו עם (או מכתבו של) ביאליק כדבר מחברת שיריו הראשונה, וכן גם סיפורו על חיה'לי גרובר,⁶ הזמרנית של שירי עם באותן השנים.

בספריה הריני קורא לפעמים את "קול העם", עתון מק"י. עברית מצויינה. לפעמים הם מדפיסים גם מדור ספרותי. במדור זה המושלת היא חיה קדמון.⁷ באחד העתונים של פברואר ש"ז ראיתי את מאמרה הפולמוסי נגד אברהם קריב,⁸ הוא הוא קריבורוצ'קו מיודעי לשעבר, שנעשה שם מבקר בורגני בולט. זה היה לפני שלושים שנה... מסיבות "בראשית"⁹, אברהם וחיוג¹⁰ מתנצחים על איזה קוצו של יוד, צפתמן⁹ בא אף הוא עם קול הגבר הלוטף, עם בת צחוקו החביבה. עכשיו זקנו ארבעתנו, כולנו נמצאים על סף החדלון, ורק אברהם קריב מנהל אי שם את מאבקו בשדה הספרות, השירה והביקורת.

"קול העם" משמיץ בכל עתון ועתון את ממשלת ישראל, את "הזקן מתועתע הדעה", כפי שהם מכנים את דב"ג. אצלם מרשים כזאת. הייתי מאושר, לו קיבלתי את "קול העם" מדי יום ביומו. הרי יש לקנות אצלנו את "אוניטה" האיטלקי, "הומניטה" הצרפתי ועוד עתונים קומוניסטיים מארצות הקפיטל.

משוגע אני לדבר אחד – לעברית.

כ"ה ביוני נ"ט [25.6.59]. מחר הריני נוסע לסיביר (קוזבאס) עד ה־18 ביולי.

נראה ש"יד ושם" – אירגון המתעסק במיוחד בימי השואה. אם לצבור את רבבות מיליוני העובדות הקטנות בימי הזוועה – כמה מיסמכים אנושיים של חרדת זוועה (וודאי שהיא המושלת בכיפה), את האין סוף על סף החידלון, טימטום החושים, יצר של חיה טורפת ומבאישה, התעללות ביקר, בכמוס. בדמיון והזיה, בכל הקדוש והטהור שבחיים וכך גם התנגדות נואשת, מאבק הדומה בהרבה לריצוץ ראש ככותל (לצערנו, מאבק זה – המצער בתגובות). השואה – אין היא שווה לכל קרב, רבגוניים הרגשות.

ב' ביולי נ"ט [2.7.59]. הריני נמצא עכשיו בתנאים נוחים מאוד, במלון הקומבינאט הקוונזיקי למטלורקיה,¹⁰ ב"מושבה העליונה", בעיר סטאלינסק, בנומר – מים חמים וקרים, בית כבוד מיוחד, אמבט, שני חדרים ושני דיירים – אחד לחדר. המחיר – 14 רובל היממה, לא יקר ביותר. יש גם מעקה, הדלת פתוחה, חצות לילה ע"פ שעון סיביר (8 שעות ע"פ שעון מוסקבה). רק זה התרחצתי, כן כבסתי את לבני המזוהמים, תליתים לשם ייבוש על המעקה (החבלים היו מוכנים שם לשם זה). בקיצור – אלוהים באודיסה. רע רק, שמעט שלשול תקפני (קציצות של אתמול בלינינסק-קוונזיקי תיפח רוחי!) שכינתא בגלותא! בפרוקופיאבסק, בקפה-גלידייה, אני סעדתי היום את לבי (דייסת-אורו, גבינת-חלב ["טבורוג"] עם שמנת וסוכר, לחמנייה, כוס מיץ עגבניות, כוס תה, כוס קפה, גלידה), ישב מולי יהודי כבן ארבעים וכמה. שוחחתי איתו מעט, וביני לביני העזתי לבטא את ה"שכינתא בגלותא" אחר זה שאלתיו אם הוא יודע עברית. "עברית?" – שאלני, תמה מאוד, – "מה זאת?" "אם אין אתה יודע אף מה זאת, לא צריך לברר לך" – ענית. הוא היה מן הפטפטנים (יהודי מוסקבאי). "עברית" – שנה – שמא שרשו באנגלית "עב – read", זאת אומרת לקרוא "איב"? מבטאו היה יהודי, מראהו – נְמִי, ואין אני מסופק במוצאו היהודי. אני רק מאמין בזה שהוא עם הארץ, ואמנם אין הוא יודע עברית.

ה' ביולי נ"ט [5.7.59]. כיליתי את היום באופן אווילי. בקולנוע ראיתי שני סרטים "החץ התכול" ו"זיקוקי די נור" (פיארוואק). הסרט השני – מתוצרת פרג. עוד קראתי את הספר ההרפתקני "סרו'אנט המשטרה". אין קריאה זו אלא בילוי זמן לבטלה.

סטלינסק – עיר לא גרועה בעצם, יש רק בעיקר "טופולים"¹¹ (שכחתי איך זה בעברית, כמדומני ערמונים) [במילוננו של פבזנר – צפצפות]. מעץ אחד תלשתי עלה ומרחתי באצבעותי. עשיתי זאת בלי משים, אולם אחר היתה לי ההרגשה, כאילו הרגתי נפש. בזהירות רבה השלכתי את העלה ההרוג לרגלי

עץ אחר. גידיו היו שבורים ורצוצים, ליח ירוק הרטיב את אצבעותי – דמו הירוק של העלה. ככה יש וכלאחר יד אנו פוצעים עד מוות איזו נפש תמה, הפוקחת עיניים תמהות לעולם גדול, בולעה את האוויר השקוף, השמיים התכולים, השמש הבהירה, מרננה סביבה את רינת החיים הצעירים. שכני – פנקסן בודק – כותב לדאבוני שירים. היה אצלי משוגה להלל את שירו הראשון. עכשיו הוא נוטה לדקלם לי את כל אוצר שיריו, שרובם אינם שווים אסימון מעוך. איזהו יוצר, איזהו אמן? מי שידוע להתייחס בביקורת חריפה ליצירתו, ללטוש ולמחות אותה שבע שבעתיים עד קבלה את הניצוץ, את הדבר הנחוץ. מחר הריני נוסע מכאן.

האדיץ' כ"ט יולי נ"ט [29.7.59]. במשך עשרים השנים האחרונות באו שינויים בהאדיץ'.¹² אם אז נשאר פה קומץ זקנים, הנה עם זאת היו אז מאות, עכשיו כאן אך 40 משפחות. הנני שוכב ערום על חוף הנהר. הוזהו פסיוול? את בית הקברות אין אני רואה מפה, אף אם אני נמצא סמוך לגשר מצד וילבובקה (מימין, אם להביט העירה).

אווזים, אווזים, אווזים, יש גם ברווזים, הם שוחים באמצע הנהר הדלול. אין אני מברך את השמש. טוב היה, לו היו השמיים מעוננים, המים קרים, השמש נסתר.

הקולות הנדירים על פני החוף נשמעים יפה, כמתופפים בתוף. בחורים שקצים צועקים בניחותא. סמוך לגדרות – צמחי סרק, קוצים ובכונגים, עשבים זעירים שלא יודע את שמם. מדוע אין אני יודע את שמם!

אם סערו פה איזו חיים יהודיים, הנה עכשיו רק חול, אדמת חול צחיחה, אבני המדרכה ואותם הבניינים מזכירים את העבר. ואילו הרוח שחדרה את האבנים האלו ואת החול הנה – הרוח הזאת עפה לה ונעלמה ואף הקברות לא נשארו.

ל"א ביולי [31.7.59]. האדיץ' כולה – בית קברות. שמץ הזקנים שנשאר (בני נוער יהודים אין כאן) משחק פה בקלפים! את חיים בן אברהם יהודין ואשתו ליובה אמנאילובנה (הווי אומר מנדלבנה) מצאתי אצל בוריס יעקבליביץ זילברברג משחקים בקלפים. באו עוד יהודים, אחד מוסקבאי עם אשתו הרוסית (פנסיונרים מזאגוריאנסקאיה), עוד זוג-סכר (לוחביצקי) ואשתו הנעימה, שנדברתי אתו ללכת אל קבר היהודים הטבוחים סמוך לבית הנתיבות. מניין אין פה. שמעתי שבאה הנה אשה ובעלה הרוסי ממוסקבה או מלנינגראד. הוריה – בקבר האחים המופקר שאין עליו אף סימן וזכר. הלכה עם בעלה לסגן ראש האיפולקום¹³ ההאדיצאי עם טענה. או אמר זה לבעלה:

מה אתם רוצים, הרי אין אלה (היהודים הטבוחים) אנשים משלנו. אין אני מאמין לזה, אך אם כך אמנם אמר נציג־המשטר, הרי אמר דבר־תועבה: כאלו היהודים שנהרגו לא היו אנשים מועצתיים.
אני כותב דברים אלה על חוף נהר פסוול. בודד אני פה על חוף החול, אין איש.

א' באוגוסט נ"ט [1.8.59]. הריני נוכח שלא רק שאין פה נוער יהודי. קומץ הזקנים אף הוא רחוק מיהדות. רק משפחה אחת (אחת!) מה־30 או 40 משפחות מתנהלת בכשרות. וזה – בהאדיץ, שהמה המתה אי אז מרבנים, שוחטים ושאר כלי קודש! זה מובן מאליו. הדור הישן והמאמין בעיקרו הלך לעולמו, עכשיו רוב הזקנים ילידי ראשית המאה, מאת הכופרים בעיקר. עשיתי דרך ארוכה ברחוב ווקזאלני לביתו של סיוואינסקי ואחר – דרך בית הנתיבות עם האונגארקה דודה ערוֹיבאת (אליזאבעט) – לבור ההרג של יהודי האדיץ. שני בורות בחריצים. על גבי הראשון – מצבה של כאלאניאבסקי יעקב מואיסיביץ ואננה גריגוריבנה. עבדו במזנון של בית הנתיבות, בימי הגרמנים היה עושה סבון, זמן רב לא נגעו הגרמנים בו לרעה. על בור זה – עוד מצבה. הבור העיקרי – גדור. "זכרון נצח לנשדמים ע"י הפאשיסטים ב־41-43" – כך כתוב על הטבלה. קשה מאוד לרשום. אעשה זאת אח"כ.

היהודים היו נלקחים מבתיהם. היתה באה מכונית, והאשכנזים מאלצים את יהודי הבית לצאת ולשבת במכונית. "וועק! וועק! שנעללערו!" ובמה שלא היה מתעסק האיש היהודי – אוכל, ישן, קורא – היה עליו להפסיק את כל עסקיו ולתפוס את מקומו במכונית. האונגארקה ראתה פעם מכונית שכזו מלאה אנשים ואמרו לה שמובילים יהודים להרג.

דברים אלה היו מתרחשים ביום. המכונית היתה נוסעת בכיוון בית הנתיבות, עוברה את האלאבאטור¹⁴ ופונה בכיוון בסיס הבקר – תחת הגשר היתה עוברה לאורך גדר ופונה שמאלה בדרך האבק (אל הבצה). [זה לא נכון, מן העיר יש דרך יותר קצרה ישר בכביש לבסיס הבקר, בלי לפנות לבית הנתיבות ולאֶלאבאטור]. משמאל לדרך היה חריץ עמוק שבקרקעיתו שטפה אמת מים דלוחה ומסריחה. המכונית היתה נוסעת אחורנית (אותו האילן עוד קטן היה אז ולא הפריע למכונית) עד הגיעה לשפת החריץ. היהודים הורדו, המכונית זזה קדימה והפוליציים (זה הם שביצעו את העניין המתועב והאיום) פקדו לאנשים להתערטל. אחר ירו באנשים הערומים, וגופותיהם התגלגלו לבור ונפלו למטה. אלה שנשארו בהם סימני חיים היו נורים באופן פרטי. את סוף החריץ היתה חוצה קורה עבה לכל יוחלו הפצועים מן הבור. בהאדיץ נשארו אך קברים – של הרבי, של הטבוחים.

פורים, י"ג מרץ ס' [13.3.60]. אתמול היה אצלי ישראל סיוואשינסקי (סולומון ב"בדעוך המנורה"), ישב יותר משעותיים, מאז הימים שמעתי לא מעט ציפצוף וגם דברים נכנסים אל הלב. יובן, שאין זה אותו איזראיל שמלפני המלחמה, עכשיו הוא כבר בן 51, מטופל בכן (ששמו ושם אביו כאלה שלי) בן י"ד ובבת (ויקטוריה). בתחילה רוב דברינו הוסכו אודות ילדיו ואופן חינוכם, נגענו גם בדברים העומדים ברומו של עולם, בנסיעותיהם של הגדולים, כאנטישמיות ובמחלות. אניקדויות לא סופרו הפעם – וזה נאמר על ישראל, שאי אז היה כולו אוצר מלא של בדיחות, בתוכן לא מעט משוחזות! – – –

שושן פורים, י"ד מרץ ס' [14.3.60]. אתמול היו אצלנו לאה ויהודה פייגיין, ידידנו עוד מימי הילדות. חגי פורים לא נתקבל. הצענו בטלוויזור. אחר היתה שיחה משפחתית עד 3 בלילה. כך שהיום עבר לא במצוין. אני שמח שאי שם על כדור ארצנו יש אנשים וילדים החוגגים בכל לבם למפלת כל ההמנים וההיטלרים שבעולם, מסדרים "עד לא ידע" ושותים כוס משקה כמקובל וכחוק. ואני – כאשר אבדתי – אבדתי. שוב במקום מגילת אסתר – קינת ירמיהו. עלי לזנוח הרגל גרוע זה. הרי איש גבר אני היום. נשמע מה תגיד הרופאה החדשה – גנילובה.

— — —

י"ז-ח"ס"ג [17.8.63] ש"ק. ובכן, מה אתה רוצה, קרוץ מחומר? האמנם אתה רוצה להחליף את עורך, להיהפך מהירש לגיאורגי, להיטמע – זאת אומרת להיהפך לאיש רוסי, להיחבא בין עמי הארץ הזאת, למכור את יהדותך בעד נזיד עדשים? לחסל את ההיבדלות שלך ולהיבלע בין אומות העולם? הן את זאת תובע מעמך לנין, ולאדימיר איליץ' היקר לכולנו! עליך לשכוח את לשונך, ספרותך, שיריך, מזמוריך, פזמוניך, את ההיסטוריה בת אלפי השנים של עמך רב התלאות. את ימי קדם, ימי האבות והאמהות, השופטים, המלכים, התנאים והאמוראים, הנשיאים והרבנים, הכהנים והלויים, את התנ"ך והמשנה, התלמוד הירושלמי והבבלי, התוספות והמדרשים, המפרשים והמדקדקים, את שירת ימי הביניים, את ר' יהודה הלוי ושלמה אבן גבירול, את הרמב"ם ובני ערא, את הגאונים והצדיקים, את משיח הצדק והשקר, את החסידים, אנשי חב"ד, תלמידי החכמים והמתעפרים באבק רגליהם, את אנשי ההשכלה בת השמיים ובחורי הישיבה, המתמידים ועוקרי ההרים, את יל"ג, אד"ם ומיכ"ל הכהן בני לווינון, את הצייר מאנה, ערטער, ביאליק, צרניחובסקי ושניאור, שלום עליכם, פרץ ומגדלי, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, סמיליאנסקי ובנו ס. יזהר, כהן ופיכמן ושמעונוביץ, רחל ולאה המשוררות הנחמדות. את התלאות והצרות הנוראות שהשיגו את עמך מימי קדם. את עמלק והמן, את נבוכדנצר וטיטוס וסנחריב, את פרעה ואנטיוכוס, את מסעי הצלב, את פרעות ימי הביניים, גירוש ספרד, עלילות הדם,

דרייפוס ובייליס, פרעות קישינוב ואודיסה, שואת ת"ח ות"ט, הפרעות באוקראינה בשנת תרע"ט; את דניקין, פטליורה ומאכנו. ואת היטלר, הוי, את היטלר, המן ההמני, התליין הראשי והגדול כמעלה, שכל הפרעות והרציחות שקדמו לו כאין וכאפס הן לעומתו. וגם את השפס יש להזכיר בזה, שגם הוא חפץ לעקור את הכל. ועוד תליינים ושונאי־נפש, המחסלים את הגוף ואת הרוח.

את כל זה עליך לשכות, קרוץ מחומר, להיעלם מכל זה, להתחבא בין שיחים. וכי זהו רצונך?

יח"ח סג [18.8.63]. יום א'. לא זה רצוני. ואלמלי שכחתי את כל זה הייתי מתעב את עצמי, הייתי דומה למי שכוגד באמו, בילדיו, בכל הקדוש. שרפנו את ביאליק. סבורני כי מיקונים ואף סנה אוהבים את ביאליק, אך בעת הצורך היו שורפים אותו. לא הייתי יכול לשרוף את ספרי ביאליק אף בעת הצורך ואף לא את ספר התנ"ך, אף אם אין אני מן הדתיים.

שוב אנו שוכבים ביער. מסביב תרועות ילדים, שירים ומוסיקה בראדיו. לא רחוק זורם נהר סאמארה. שמש וצללים. נמלים ופרפרים ורמשים עפים וזוחלים. בסל – תפוחים, אגסים שזיפים, עגבניות. אני קורא את זכרונות בודיוני על מלחמות צבא הפרשים במלחמת האזרחים. לאה – את "תמונת דוריאן גריי". רוח קלה. אורנים צעירים מרשרשים לאט. מכוניות ואופנועים מטרטרים בסירוגין במסילה. ככה אנו הולכים הלך והזדקן.

כ"ט סג [20.9.63] משנת תרע"ג (סתיו), יותר נכון בתחילת שנת תרע"ד, עד פרוץ המלחמה לא הייתי בשפטובקה. עשרת חודשים אלה כחלום הם לי. ההכנות לנסיעה. אני זוכר ששת זוגות־לבנים, נקניק כשר מווארשה, החפצים צוררו בסל גדול חדש עם מנעול. הנסיעה במרכבה מביתנו לבית הנתיבות. נסיעה עם אמי לאודיסה. המלון. ראיתי זו הפעם הראשונה בית־שימוש עם מים שוטפים. המסעדה של בית המלון (אמא הזמינה דגים ממולאים). ביקור אצל ביאליק שסמך את ידיו עלי. (אולי זה היה בנסיעתי השניה, בשנת 1915 עם אבי). האניה. אמא נותנת לי רובל שתיכף גנבוהו (הגנבים האודיסאים). המורה דושמן – האחראי של הקבוצה. חוץ ממני נוסע משפטובקה עוד נוסע אחד, מעט בכיר ממני – ברלס. הפרידה. הנסיעה בתחתית הספינה. אורים רחוקים. דולפינים מקפצים בים. העגבניה הראשונה בחיי. השולטן התורכי. איי יוון.

כלבי קושטא. התגרנים בשעת החניות. תפוזים ועוד פירות. שירי הבולגרים הצליינים, שירי העם העגומים, תכלת אין־סוף מסביב. הגקניק המעושן המשובח נתכסה עובש לבן, ואני מוסר אותו לאיזה נוסע בוגר.

מרחוק – הרי הגליל, הלב צובט. המולתו של חוף־יפו. הארוחה הראשונה – לחם, חלבה וזיתים. פנסיון ליפסון.¹⁵ חיים אגדתיים. הגימנסיה. מוסיזון, לדרר, בוגראשוב. אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ הקשיש. שיעורי הזמרה. ההתעמלות בחצר (המורה – אורלוב). למורה הזמרה היתה מפוחית קטנה עגולה. בתוך השאר שרנו את ה"שמחה" מתוך הסימפוניה התשיעית של בטהובן. עברית, תנ"ך, חשבון, ערבית ועוד. הקריאה בשבת (פה קראתי גם אני בקול סיפור מ"מולדת", רגלי רעדו מפחד). לדרר היה מחנך של תלמידי המחלקה השלישית. איש טוב בעל זקן מחדד. זקנו של מוסיזון היה רב־ממדים ושחור. הוא ליטף פעם את ראשי באבהות. החיים בפנסיון. הארוחות הציבוריות העליונות (אכלנו בשפע אף אם אני זוכר משום מה שכבה דקיקה של חמאה חמוצה על פרוסת לחם־חיטה מדי בוקר). הכנת השיעורים. חברי הקונדסים. על ספסל אחד אתי במחלקה ישב נער צברי ששמו גדעון. אהבתי הראשונה. נערה שחרחרת ששמה וולפסון. היא גם לא חשדה.

לאחר כשלושה חודשים הגיע מכתבו של אבא, כי עסקיו הורעו ואין הוא יכול לשלם 37.5 פרנקים בעד הפנסיון. העבירו אותי לבית פועלים בפרבר (כמדומני 'נוה שלום'). היתה זו בשבילי מכה נפשית, אף אם האנשים היו טובים – הבעל היה פועל בכית־דפוס. התכיישתי לאכול משום־מה. בימי־חנוכה, ואנו חופשים מלימודים, בא ליפו המטוס הראשון. אלפי אנשים התכנסו לשדה לחוות במחזה הבלתי רגיל. עליתי על גג איזו חורבה. אתי היו עוד אנשים. הגג התמוטט, וכולנו נפלנו מגובה מטרים אחדים. אני שיברתי את רגלי השמאלית. על זה הודפס בעתון "הארץ". (זו לי הפעם הראשונה ששמי נדפס...) עשו לי חילוץ עצמות (תחת כלורופורם מרדים) וחבשו רגלי בגבס. כשטיפטפו לי כלורופורם (הטילו מסוה מלמלה על פי וחטמי) ציוו לי לחשב: אחת, שתיים וכו' לאחר זמן קצר התחילו פטישים קלים מדפקים במוחי, וקול הדפיקה הלך וגבה, כקול המים במלאם מיכל בשלבים אחרונים. זה היה בחנוכה, מייד לאחר החג. ועוד אני זוכר את נשף החנוכה באולם הגימנסיה הצפוף. ילדים שרו שירי חנוכה. דגלים צבעוניים היו תלויים לאורך האולם ולרחבו. פנסיים. על הבימה היו הצגות של פעולות עצמיות. מקהלה, שירים, תזמורת, דיקלום.

ורדי קרא אז את סיפורו של רייזין "העץ" בהלך ירמיהו על קברי אבות. הוא קרא בהברה ספרדית, רק במקום "חלשות" אמר "חלאשעס", הוא היה קריין נפלא. שמעתיו וראיתיו אח"כ לא פעם במוסקבה ב'הבימה' ('פגע רע' של ברקוביץ, הרבי הצדיק ב'הדיבוק' וכו'). וורדי־רוזנברג היה אז תלמיד 'הרצליה', מן המחלקות הגבוהות.

העבירוני שוב לפנסיון של ליפסון, ואני רתוק למיטתי. חודשים אחדים שכבתי. סבלתי מעצירה כשני שבועות. כל כך הסכינו לזה שלא היה לי סיר לילה. עד שתקפני פתאום, ביום. צעקתי, התחננתי, בכיתי, אך לא יכלו

למצוא את הסיר. סוף־סוף הביא לי ליפסון את המכשיר הזה – אך היה מאוחר. הייתי ביישן גדול, ומקרה מגונה זה נשתמר בזכרוני כטרגדיית ילדותי.

הייתי שוכב, קורא, כותב. כתבתי איזה סיפורים. כמדומני. לאחר זמן מה התחלתי לצעוד בחדר על קביים. עשו לי נעליים אורטופידיות. רגלי השבורה היתה קצרה ממשנתה, ונעלי האחת היתה בעלת סוליה מאוד עבה. מעט־מעט התחלתי לטייל על קבי. בא האביב. אביב דרומי־סובטרופי. שמיים כחולים, שמש, פרחים נותני־ריח עז, אווירת חג. מעולם לא ראיתי שמיים כאלה, לא הריחותי את פרחי הדרום האדומים עם ריחם העז והחגיגי. סוף־סוף הלכתי לגימנסיה. בפעם הראשונה באתי כשהשיעור כבר התחיל (גיאוגרפיה, כמדומני, בוגראשוב). פתחתי את הדלת ונכנסתי, נשען על קבי. דממת־מוות השתררה במחלקה. התלמידים ראו את פני זו הפעם הראשונה מאז התאונה. המורה ברכני. המפה היתה תלויה על הקיר, והוא המשיך את לקחו. היה טוב לי לחזור אל לימודי. נפשי חגגה.

זה היה באביב של תרע"ד. למדתי הרבה מאוד (הייתי שקדן) וסיימתי את המחלקה הרביעית בשלום. אפילו בערבית קיבלתי את הציון 'מספיק'. הורי החליטו שאסע הביתה לשפטובקה לימי הפגרא. והנה אני חוזר שוב באנייה 'ירושלים'. בדרך נודע לנו על התחלת המלחמה עם גרמניה. הים השחור סער, ורוב הנוסעים חלו במחלת־ים. משום־מה לא נפגעתי במחלה זו, ועזרתי לחולים.

הערות ל"רופאים" – הרומן שלא נגמר

1. ראה להלן ברומן עצמו, הערה 1.
2. ראה להלן ברומן עצמו, הערה 2.
3. בסוף תרע"ד למדו בגמנסיה "הרצליה" קרוב ל-800 תלמידים, שכמעט מחציתם היו בני חו"ל. ר' "סיפורה של הגמנסיה 'הרצליה'", בעריכת ברוך בן-יהודה, הוצ' גמנסיה הרצליה, תש"ל, ע' 65.
4. ישראל דושמן היה מורה לראשוני החלוצים בארץ. חיבר סיפורים קצרים ושירים לילדים, וכן תרגם בשבילם מספרות העולם. הילדים אהבוהו מאוד, והיה ידוע כמליץ יושר על תלמידיו. דושמן היה גם פעיל בהכנת מחזות ובעריכת הצגות בגימנסיה. (שם, ע' 569-570, 149-150).
5. כיוון שבגמנסיה "הרצליה" למדו תלמידים בני חו"ל הוטל על הגמנסיה התפקיד הקשה לדאוג לקורת גג, מזון ובריאות של מאות הילדים, ששהו בארץ ללא משפחה. כדי למצוא מקומות אכסון התקשרה הנהלת הגמנסיה למשפחת ליפסון, שפתחה פנסיון ברח' הרצל בפיקוחה של הגמנסיה. (שם, ע' 65).
6. ד"ר בן-ציון מוסנון היה ממוריה הראשונים של גמנסיה 'הרצליה' וממנהליה. מוסנון היה תלמידו של פרופ' מרטי בברן, מראשי האסכולה של ביקורת המקרא. (שם, ע' 95-114, 612-613).
7. מרכזי לדרר היה אחד המורים האהובים בגמנסיה. מורה זה היה מטפל בילדים ששהו בפנסיון, מבקר בחדרי המגורים, דואג ללבושם, לצרכיהם השונים. היה מטייל איתם בשבתות ובימי החופש, עורך איתם מסיבות, ריקודים, ערבי קריאה והרצאות. הוא גם דאג לשלום החולים והיה מלווה את שיירת התלמידים הנוסעים לבית הוריהם שברוסיה. (שם, ע' 66, 171).
8. ד"ר חיים בוגר (בוגראשוב) היה ממוריה הראשונים של הגמנסיה. היה מאלה שחלמו על ייסודו של ב"ס תיכון עברי מודרני בארץ. החל את עבודתו בגמנסיה בתרס"ז, ולימד בה לימודים עבריים. ור' זכרונותיו של ב. בן-יהודה עליו. (שם, עמ' 613-617).
9. צבי נשרי (אורלוב) היה המורה לחינוך גופני בגמנסיה. הוא עצמו השתלם בהתעמלות שוודית, ומצא שיטות מתאימות לחינוך הגופני של הדור הצעיר בארץ. הוא גם הנהיג את משחק הכדורגל ופירסם ב-1913 חוברת בשם "חוקי כדורגל". בקיץ תרע"ד החליפו את שיעורי ההתעמלות בשעות רחיצה ושהיה בינם. אורלוב היה גם הרוח החיה בארגון הטילים והגשפים ונהפך לסמל הסדר, הדיקו והשיטתיות בעיני התלמידים. (שם, ע' 142-146; 337-340).
10. "התלמידה זולפסון", הנזכרת ביומן כמושא אהבתו לפרייגזון, היא מרים פלטון (זולפסון), שהיתה בת כיתתו של צבי פרייגזון וכמהוה הצטיינה בלימודים. מרים, החיה כיום בבית אבות, ענתה לשאלתי, כי לא ידעה ואף לא שיערה, שהנער השקט אוהב אותה...
11. דוד ורדי (רוזנשטיין) (1893-1973) היה משחקניה הראשונים של "הבימה". מבוגרי המחזור השני של גמנסיה הרצליה. היה חבר ב"ועדת החזיונות" והופיע בהצגות

הגמנסיה.

12. מ"ספר ישיבות הועד הפדגוגי תרע"ד-ז", הנמצא בארכיון גמנסיה הרצליה, מסתבר, שהתלמידים הלכו לראות את האווירון ללא רשות וכישיבה מיום י"ז באדר תרע"ד ננזף המורה גורביץ, שתמך בהליכתם זו.
13. נשף חנוכה של שנת תרע"ד, שנחוג בגמנסיה, היה יפה ומיוחד. בנשף זה חגגה העברית את נצחונה והתגברה על גזירת אנשי "עזרה" להשליט את הגרמנית כשפה עיקרית בטכניקום ובביה"ס הריאלי, ובמקום שירי חנוכה שרו בנשף שירי ניצחון של הלשון העברית. (שם, ע' 77-84).
14. את השיר "פה בארץ חמדת אבות" חיבר המורה ישראל דושמן במיוחד בשביל תלמידי הגמנסיה לקראת הטיוול למטולה של פסח תרע"ב. התלמידים למדו את המנגינה שהתאים לה המורה למוסיקה חנינא קרצ'בסקי, ושרו אותו בהתלהבות רבה במשך עשרת ימי הטיוול. (שם, ע' 136-136 ור' הערה מס' 3).
15. ארכיון פרייגרזון, מכון כץ, כ"ו 80-6:1.
16. וראה בספרו של ל' צנציפר "עשר שנות רדיפה", הוצ' הועדה ההסטורית של ברית "קיבוץ גלויות", ת"א, תר"ץ, עמ' 76-79.

הערות ל"רופאים"

1. איספראוויניק - קצין משטרה ברוסיה הצארית
2. פריטטאו - מפקח משטרה.
3. ישראל דושמן - ר' הערה 4 למבוא ל"רופאים.
4. הפנטיון של ליפטון - ר' הערה 5 למבוא ל"רופאים"
5. מרים וולפטון - ר' הערה 10 למבוא ל"רופאים
6. ישראל נשרי (אורלוב) - ר' הערה 9 למבוא ל"רופאים"
7. בן ציון מוסטנון - ר' הערה 6 למבוא ל"רופאים"
8. מרדכי לדרר - ר' הערה 7 למבוא ל"רופאים"
9. הירחון "מולדת" - ירחון לנוער, שיצא ביפו-ירושלים בשנים 1911-1928. עורכיו היו ש' בן-ציון, ח' הררי, דב קמחי, יעקב פיכמן ומרדכי בן הלל.
10. דוד ורדי - ר' הערה 11 למבוא ל"רופאים"
11. פאריבל - עלבון, טינה (באידיש).
12. הכוונה לספרו של עזרא גולדין "מהעבר הקרוב, א. דמון יהודי, סיפור, ספר ראשון", הוצ' "תושיה", ורשה, תרס"א (128 עמ').
13. קוקרדה - סמל מתכת או עור על כובע של הסטודנטים.
14. טולדאטקה - אשת החייל.
15. "הדומה" העירונית - מועצת העיר.
16. "גאודיאמוס" - "גאודאמוס איגיסטורירונס דום סומוס - ובכן, הבה נגילה כל עוד צעירים אנחנו - כך פותח שיר סטודנטים עתיק.
17. אלכסנדר פיודורוביץ קרנסקי (1881-1967). מדינאי רוסי. כיהן כשר המשפטים בממשלה הזמנית של הנסיך לבוב, שהוקמה לאחר מפלת הצאר במרץ 1917, ואחר כך

- כשר המלחמה. ביולי 1917 היה במשך שלושה וחצי חודשים ראש הממשלה עד לתפיסת השלטון ע"י הכולשביקים. ב־1918 ברח מרוסיה ומ־1940 חי בארצות הברית.
18. ראדה – המועצה האוקראינית, שהוא המוסד העליון של התנועה האוקראינית הלאומית. הוקמה בשנת 1917 ועד 1918 שימשה כשלטון ראשי של "הרפובליקה האוקראינית העממית". באפריל 1918 פוזרה ע"י הגרמנים.
19. ב"שפיגל" – שולחן המכובדים. בבית התפילה היו שלשה "שפיגלים": שניים ליד קיר המזרח (כל אחד מצד אחר של ארון הקודש) ואחד מול קיר המזרח ומול ארון קודש, ליד הכמה של החזן.
20. הטחן – מצביא ומושל כחיל הקוזקים באוקראינה.
21. הדימקיס – הלגייונות האוקראינים הלאומיים, שפרעו ביהודים בשנים 1917–1919.
22. אטחן – ראש לקוזקים.
23. "בראטישקה" – אחא.
24. פרודנאלוג – מס בצורת תוצרת חקלאית.
25. ציקה – משטרה פוליטית חשאית, שהקימו הקומוניסטים ברוסיה ב־1917.
26. סמיון פטליורה – (1879–1926). מדינאי אוקראיני, שבעת שלטונו נערכו פרעות אימות ביהודים. ב־1919 עמד בראש צבא אוקראיני שנלחם הן בצבא הלבן והן בצבא האדום. צבאותיו נגפו לפני הצבא האדום, והם התנקמו ביהודים וביצעו כששים פוגרומים.
27. טאצ'נקות – כלי רכב קלים, כרכרות שנשאו מכונות יריה.
28. דאיוש ורשה! – לוקחים את ורשה! – סיסמא שהיתה נהוגה בזמן מלחמת הסובייטים בפולנים.
29. הפרקים 1–5 נדפסו ב"מולד" הפרקים 5–10 נדפסים כאן לראשונה מתוך כתב היד שנמצא בעזבונו של פרייגרוזן שבמכון כץ – אוניברסיטת תל־אביב.
30. "קנאקר" – "מספר".
31. גריגורייב – הטמן שחייליו ערכו פרעות ביהודים בשנת 1919 באוקראינה.
32. אנטון איונוביץ דניקין – (1872–1947). מפקד הצבא הלבן שבדרום רוסיה. נלחם בצבא האדום ובשנת 1920 נחל צבאו מפלה. דניקין עצמו ברח לאנגליה.
33. קונטרקיס – קונטרבולוציונרים, מתנגדי המהפכה.
34. "פארוואטש" – י"ש מעולה תוצרת בית.
35. כובע בודיונובקה – כובע צבא, שנקרא כך על שם הגנרל סמיון כדיוני, שנלחם בצבא הלבן.
- 35א. שמעון דימאנשטיין – (1886–1937?) עסקן קומוניסטי יהודי. ניהל תעמולה נגד ה"בונד". בראשית תקופת השלטון הסובייטי היה לסגנו של סטאלין, ששימש אז כקומיסר לעניני הלאומים בממשלת לנין. דימאנשטיין היה לראש הקומיסריון המרכזי לעניני יהודים וראש היבסקציה. משנת 1918 ערך את העיתון "דער עמאס" בשנת 1937(?) בזמן ה"סיהורים" של סטאלין הוצא להורג.
36. הלל זלאטופולסקי – (1868 קרמנצ'וג, אוקראינה – 1932 פריס). פעיל בתחומי התרבות העברית, מתומכי העיתונות והוצאות הספרים ברוסיה בראשית ימי המהפכה. לאחר המלחמה התיישב בפריס והמשיך בפעילותו הציבורית והציונית. עצמותיו הועלו ארצה בשנת 1933 ע"י בתו שושנה פרסיץ.

37. שושנה פרטיץ – (1893 קייב – 1969 ירושלים). עסקנית ציונית, מחנכת ומול"ית. בשנים 1909–1919 היתה מזכירת כבוד של "חובבי שפת עבר" (אחר כך "תרבות") ברוסיה.
38. תרבות – (1910–1939) הסתדרות לטפוח התרבות העברית, לשונה וספרותה ולהפצתן בין יהודי הגולה. פעלה בארצות אירופה וקיימה רשתות של מוסדות חינוך. הוציאה לאור ספרים, כתבי עת ועיתונים. לאחר המהפכה סגרו השלטונות ברוסיה את בתי הספר של "תרבות".
39. המשפט העברי – שם ארגון וכתב עת ברוסיה הסובייטית, שמרכזו היה במוסקבה. חברי הארגון ניסו לנסח באופן מדעי חוקים במשפט העברי ולכתוב ביקורת על שיטת המשפט היהודי.
40. שחילים – כתב עת לילדים שנוסד ע"י הוצאת "אמנות" במימונה של משפחת זלאטופולסקי. החל להופיע ביולי 1917 כדו־שבועון בעריכת מ. בן אליעזר. למרות הקשיים הכלכליים הצליח העתון להחזיק מעמד עד יולי 1918.
41. העם – נוסד כשבועון בשנת 1916 במוסקבה, והיה העיתון העברי היחיד ברוסיה באותה תקופה. מראשית 1918 הופיע כעתון יומי בעריכת משה יוסף גליקסון. "העם" התייחס בשלילה כלפי המהפכה הקומוניסטית ובקיץ 1918 נסגר בפקדת השלטונות.
42. התקופה – רבעון ספרותי בהוצאת שטיבל. במוסקבה יצאו שלושת הכרכים הראשונים (החל משנת תרע"ח), אך כשגברה רדיפת העברית ברית המועצות – עברה העריכה לורשה (בעריכת ודו פרישמן), מכרך כ"ד (תרפ"ט) הועברה המערכת לברלין ולבסוף לארץ ישראל. הכרך האחרון (כ"ט) הופיע בשנת תרצ"ו.
43. אונגור טאגבאט – עיתון יומי ציוני שיצא בפטרבורג (לינינגרד), בעריכת ר' רובינשטיין, מיום 31.1.1917–9.8.1918. העיתון נסגר בפקדת השלטונות וסך הכל יצאו 120 גליונות.
44. קקו"ת – קהילות קדושות.
45. ר.ק.פ. – המפלגה הקומוניסטית של רוסיה.
46. חשה ראפס (ראפט) – (1883–1942) הצטרף ל"בונד" והפך לאחד ממנהיגי הבולטים. היה בין הפעילים המרכזיים ב"ראדה המרכזית האוקראינית", השתתף בייסוד ה"קומפארבאנד" (איחוד המפלגות הקומוניסטיות היהודיות) והכנסתה למפלגה הקומוניסטית.
- ראפס היה גם פעיל ביבסקציה, ערך ספרים על תולדות תנועתה פועלים היהודית ברוסיה, ובהמשך דרכו שלל את קיום עם היהודי, וקרא להתבוללות. נאסר בזמן "הטיהורים" ומת במאסרו.
47. חשה ליטוואקוב (מכונה גם מ.ל. או מ' לירון) – (1875–1938). עסקן יהודי קומוניסטי ופובליציסט. בראשית דרכו היה ציוני. לאחר המהפכה נמנה עם מייסדי המפלגה הטריטוריאליסטית "פארייניקטע" ("מאוחדים"). עם כיבוש אוקראינה ע"י הסובייטים הצטרף למפלגה הקומוניסטית היהודית ברוסיה, והפך למנהיג היבסקציה. משנת 1924 ערך את עיתונה המרכזי "דער עמאס", ותקף בחריפות את הדת היהודית והציונות. בשנת 1937 נאסר והוצא להורג.
48. המחשלה הצבאית של דון – הכוונה לאזור נהר הדון ששם היה מרכז הקוזקים.
49. אנטאנטה – ברית ארצות מערב אירופה, שנצחו במלחמת העולם ראשונה.

50. קומבונדאים, קומחאורחים, קומאידסקציות – מפלגות יהודיות קומוניסטיות שצמחו באוקראינה לאחר המהפכה.
51. פארבאנד – ברית המפלגות הקומוניסטיות היהודיות שקמה בקייב 1919.
52. קולגיה – סגל.
53. ר.ס.ו.ס.ר. – ראשי תיבות של: רפובליקה סובייטית פדרטיבית סוציאליסטית רוסית, הגדולה שב־רפובליקות של ברית המועצות. כולל את וליקורוסיה וכל הגלילות הנלווים אליה.
54. יעקב מאזה – (1859 מוהילוב – 1924 מוסקבה). היה מפעילי "חיבת ציון" וממסדי אגודת "בני ציון". ב־1893 נבחר לרב מטעם הממשלה במוסקבה. לאחר המהפכה המשיך במאבקו למען העברית ולמען התנועה הלאומית.
55. אנטולי לונאצ'רסקי – 1875–1933. קומיסר לענייני תרבות ומבקר ספרות, שפעל לאחר המהפכה.
56. שמואל אגורסקי – ממסדי הקומסריון היהודי ומראשי היבסקציה של בילורוסיה. בראשית דרכו השתייך לבונד, אך מאוחר יותר התכחש לו, וביקר אותו קשות. אגורסקי כתב באידיש את הספר "הפועל היהודי בתנועה הקומוניסטית 1917–1921" (מינסק, 1925), וכן כתב ספר (ברוסית) על התנועה המהפכנית בבילורוסיה בשנים 1863–1917.
57. נ.ק.ו.ד. – הקומסריון לענייני פנים.
58. עזרא – חברת "עזרא" נוסדה בברלין בשנת 1901 ופעלה עד 1941. מטרתה היתה להגיש עזרה ליהודים נצרכים באירופה המזרחית ובארצות המזרח הקרוב, ועד מלחמת העולם ראשונה סייעה ליהודים נפגעי הפרעות ברוסיה ובארצות הבלקן. חברת "עזרא" הקימה בארץ ישראל מוסדות תרבות וחונן ודרשה שלא ילמדו בהם בעברית. על רקע זה פרצה בארץ "מלחמת השפות".
59. ריבטריבונאל – בית דין מהפכני ששפט את מתנגדי המהפכה.
60. וואלנסקו – ממלא מקום הקומיסר לענייני פנים שמילא חלק גדול בחיסול הציונות ברוסיה. הוא דרש לסגור את כל הארגונים הציונים ואת כל הוצאות הספרים הציוניות.
61. פודריאדצ'יק – קבלן.
62. יאטי – אות רוסית. בשנת 1918 ביצעה הממשלה הרוסית רפורמה בשפה וביטלה, בין השאר, את האות יאטי שהיתה סימן לאי חיכוך העיצור בסוף המלה.
63. רטרונגראדים – ריאקציונרים.
64. "דער עמעס" – (1918–1938) עתון יומי אידי. נקרא בראשיתו "דער אמת" ונערך ע"י שמעון דימנשטיין (ראה הערה 35). העיתון שימש את צרכיה התעמולתיים של המפלגה הקומוניסטית בעיקר נגד הציונים ונגד ה"בונד". לאחר הפסקה ממושכת (מפברואר 1919 ועד נובמבר 1920) חזר העיתון להופיע. בשנת 1924 שונה שמו ל"עמאס", והוא המשיך לצאת עד שנת 1938, ובמשך שנים אלה תקף את הציונות ואת הדת היהודית. העיתון חוסל בסוף שנות השלושים כאשר נהרסו המפעלים היהודיים, ו"טוהר" המנגנון קומוניסטי הותיק.

65. זעצער'ס – סדרי הדפוס.
66. "פינטעלע איד" – הנקודה היהודית.
67. שלמה מיכאלס'וופסי – (1890–1948). שחקן ובמאי יהודי רוסי. מנהלו של "התיאטרון הממלכתי היהודי" במוסקבה. נהרג בתאונה מבוימת במינסק בשנת 1948.
68. עס טויט זיך – רעש, מהומה.
69. שלאגן זיך על חטא – להכות.
70. ברקאי – כתב העת העברי האחרון שיצא באודסה. ארבעה עשר גליונותיו הופיעו בשנת תר"ף (1919). עורכו האחרון היה אהרון ליטאי.
71. חאראנצים – תפוזים.
72. זאגס – משרד לרישום נישואין וגירושין.
73. בוסיאקים – יחפנים.
74. מקטימקה – מקלע על גלגלי מתכת, שנהגו להציב בתוך עגלה עם סוס.
75. נאפ – ראשי תיבות של: נובאיה אקונומצ'סקאיה פוליטיקה (המדיניות הכלכלית החדשה), שעיקרה היה הקלות והנחות ליוזמה פרטית. התוכנית הופעלה במרץ 1917 ע"י לנין ובוטלה ע"י סטלין באוקטובר 1928.
76. כרטיסים לא מנומרים – לא ממוספרים.
77. קנצ'יקים – שוטיהם, פרגוליהם.
78. גורדובוי – שוטר מקוף ברוסיה הצארית.
79. חזינה – גולה, כפתור שבראש המקל.
80. שמי"ר (שייקביץ נחום מאיר) – (1846 מינסק – 1905 ניו־יורק). סופר אידי פופולרי מאד ברחוב היהודי בזמנו. מעשיותיו נודעו בעלילות רבות מתח והרפתקאות.
81. מכנסי גאליפה – מכנסי רכיבה.
82. א ברען – אש להבה.
83. שטרות קרנזיים – שטרות של קרנסקי (ר' הערה 17), שהיו נהוגים בזמן האינפלציה.
84. "איזווסטיה של הגובאיספולקום ושל גובקום החפלגה" – הדעה של הוועד הפועל של העיר ומועצת המפלגה של העיר.

הערות למבוא ליומן

1. ר' הערה 7 ליומן.
2. ר' הערה 8 ליומן.
3. ר' הערה 9 ליומן.
4. דוד כהן היה יליד העיר אקרמן ונידון לעשר שנים בגלל היותו חבר "גורדוניה" ובגלל עבודתו בקהילה היהודית. פרייגרזון מספר ב"יומן הזכרונות" (עמ' 170–172), כי נפגש עם כהן בוורוקוטה בשנת 1952. לדבריו ידע כהן אידיש ועברית, והיה רווק טוב לב ואוהב בדיחות־דעת.
5. וולחיה קרצמן היה מחברי קבוצת "אייניקייט". היתה זו חבורה קטנה של צעירים יהודיים מז'מרינקא, שלאחר מלחמת העולם השנייה נתכנסו והחליטו, כי הפתרון היחידי בשביל היהודים הוא העלייה לארץ־ישראל. אולם הם עצמם נשארו ללמוד